

Tussen revolutie, aanklacht en onderzoek - het vrouwelijke rolmodel in de literatuur

Een vergelijking van Spaanse en Nederlandse romans geschreven door vrouwen tussen 1970 en 1985

Louise Prompers
Studentnummer: 0012076
Doctoraalscriptie Taal- en Cultuurstudies
Specialisatie: Literatuurwetenschap
Eerste begeleider: Dr. Sonja Herpoel
Tweede begeleider: Dr. Frank Brandsma
Universiteit Utrecht
December 2006

**Tussen revolutie, aanklacht en onderzoek - het vrouwelijke
rolmodel in de literatuur**

Een vergelijking van Spaanse en Nederlandse romans geschreven door
vrouwen tussen 1970 en 1985

**Louise Prompers
Willem Schuylenburglaan 92
3571 SM Utrecht**

prompers@coutinho.nl

Universiteit Utrecht 2006

Illustratie voorzijde: Remedios Varo, 'Wever van Verona', 1956

Voorwoord

Toen ik in het najaar van 2005 de laatste vakken voor mijn opleiding Taal- en Cultuurstudies volgde, werd het onderwerp van deze scriptie mij eigenlijk in de schoot geworpen. Ik volgde een 'Inleiding vrouwenstudies' en de cursus 'Hedendaags Spaanse schrijfsters'. Ik had al eerder een cursus gevolgd over de Spaanse letterkunde en dat was mij zeer goed bevallen. Maar de literatuur van de hedendaagse schrijfsters uit Spanje bleek nog veel interessanter. Daar kwam bij dat ik bepaalde zaken die in deze literatuur naar voren kwamen direct kon verbinden met hetgeen ik leerde in de cursus 'Inleiding vrouwenstudies'. In de literatuur van de hedendaagse Spaanse schrijfsters speelden vrouwenemancipatie en de problemen van het beperkende vrouwelijke rolmodel namelijk een grote rol. De keuze was snel gemaakt, mijn scriptie moest gaan over beide onderwerpen, die eigenlijk één en hetzelfde onderwerp zijn. Nu ik ruim een jaar later de periode 'scriptie' afsluit, besef ik hoeveel geluk ik heb gehad dat die twee cursussen tegelijkertijd op mijn pad kwamen, want het onderwerp heeft me tot het allerlaatste moment weten te boeien.

Graag bedank ik Sonja Herpoel voor de begeleiding van mijn scriptie. Ook ben ik mijn ouders veel dankbaarheid verschuldigd, omdat zij zich altijd zeer om mij en de voortgang van mijn scriptie hebben bekommerd, en omdat ik me in Oisterwijk een week lang mocht terugtrekken om geheel verzorgd te worden en aan mijn scriptie te kunnen werken. Papa, heel erg bedankt voor al je tijd en moeite die het lezen en becommentariëren van mijn stukken hebben gekost. Ik heb er veel aan gehad af en toe met jou te kunnen overleggen. Jan Jitse, bedankt dat je altijd voor me klaar staat. Zelfs als ik 's avonds laat aan je vraag of je nog even een hoofdstuk voor me wilt doornemen. Ik vrees dat ik bij jouw scriptie niet dezelfde hulp kan bieden. Maar als je ooit nog eens hulp nodig hebt met het oplossen van een integraal dan zal ik mijn uiterste best doen. Waarde *scriptiebuddy's*, Adinda en Susanne, de ontelbare uren die ik in de bieb heb gespendeerd ten behoeve van mijn scriptie waren enkel dragelijk dankzij jullie gezelschap. Heel erg veel dank daarvoor. Ten slotte wil ik mijn chef Jan Scheffers bedanken omdat hij me naar huis heeft gestuurd om mijn scriptie af te maken.

Utrecht, december 2006

Inhoud

1	Inleiding	9
2	Historische context Nederland	11
2.1	1860-1940: de eerste feministische golf	11
2.2	1940-1945: vrouwen in de Tweede Wereldoorlog	15
2.3	1945-1960: vrouwen in de wederopbouw	16
2.4	1960-1970: versnelde maatschappelijke verandering	17
2.5	1965-1980: de tweede feministische golf	18
3	Historische context Spanje	27
3.1	1923-1939: politiek en maatschappij	27
3.2	1923-1930: vrouwen in Catalonië	28
3.3	1931-1936: vrouwen in de Tweede Republiek	29
3.4	1936-1939: vrouwen in de burgeroorlog	30
3.5	1940-1950: vrouwen in een autarchie	32
3.6	1950-1975: vrouwen uit het isolement	36
3.7	Vanaf 1975: politiek en maatschappij	40
3.8	Vanaf 1975: bloei van de vrouwenbeweging	41
4	Literaire tendensen in de jaren zeventig en tachtig	49
4.1	Nederland	49
4.2	Spanje	52
4.3	Tot besluit	55
5	Theoretisch kader - feministische literatuurwetenschap	57
5.1	Gelijkheidsdenken	57
5.2	Verschildenken	58
5.3	Deconstructiedenken	65
6	Verantwoording keuze romans	79
6.1	Beperkingen van mijn onderzoek	79
6.2	Romans kenmerkend voor het verschildenken	79
6.3	Romans kenmerkend voor het deconstructiedenken	80
7	Analysemethode	83
7.1	Analysemethode gelijkheidsdenken	83
7.2	Analysemethoden verschildenken	83
7.3	Analysemethoden deconstructiedenken	84
7.4	Overige zaken die van invloed zijn op van de analysemethode	84
8	Analyse romans kenmerkend voor het verschildenken	87
9	Analyse romans kenmerkend voor het deconstructiedenken	101
10	Conclusies	113
	Literatuurlijst	115
	Primaire literatuur	115
	Secundaire literatuur	115

1 Inleiding

Dit onderzoek behandelt Nederlandse en Spaanse romans die geschreven zijn door vrouwen in de periode 1970-1985. In deze periode was er in beide landen sprake van een bloei van de vrouwenbeweging. Het was een periode waarin vrouwen in beide landen heel hard streden tegen een beperkend vrouwelijk rolmodel. Ook zien we een opkomst van vrouwelijke schrijfsters in beide landen. In deze scriptie ga ik op zoek naar het antwoord op de vraag of de verschillen tussen de Nederlandse en de Spaanse romans te verklaren zijn op grond van de positie van de vrouw en de vrouwenbeweging in Nederland en Spanje. Bij het onderzoek naar de verschillen tussen de romans beperk ik me tot de zaken die te maken hebben met het vrouwelijke rolmodel. Mijn vraagstelling luidt aldus:

Welke verklaringen op grond van de positie van de vrouw en de vrouwenbeweging in Nederland en Spanje kunnen we geven voor de verschillende manieren waarop het vrouwelijke rolmodel wordt behandeld in Nederlandse en Spaanse romans, geschreven door vrouwen in de periode 1970-1985?

In dit onderzoek beperk ik me dus tot het bespreken van romans en laat ik poëzie achterwege. Een reden hiervoor is het feit dat er van de literatuur na 1975 vrijwel alleen romans zijn vertaald.¹ Omdat ik de Spaanse taal niet beheers ben ik afhankelijk van vertalingen.

Om tot de beantwoording van de vraagstelling te komen moet ik ten eerste de positie van de vrouw en de vrouwenbeweging in beide landen in kaart brengen. Hierbij is niet alleen de periode 1970-1985 van belang, maar ook de periode die daaraan voorafging. Ik ga ervan uit dat een historische beschrijving vanaf het begin van de twintigste eeuw afdoende is. Vervolgens zal ik een beschrijving geven van het literaire klimaat in de periode 1970-1985 in Nederland in Spanje. Dit geeft de letterkundige context aan waarbinnen de opkomst van vrouwelijke auteurs geplaatst moet worden. Het volgende hoofdstuk, over feministische literatuurwetenschap, geeft de theoretische context omtrent literatuur geschreven door vrouwen. Dit theoretisch kader zal ik als uitgangspunt nemen bij de keuze van de romans en de analysemethode. Om ervoor te zorgen dat de gekozen romans representatief zijn voor de literatuur geschreven door vrouwen in de periode 1970-1985, zal ik de romans zo kiezen dat de belangrijke stromingen in de feministische literatuurwetenschap van de periode 1970-1985 vertegenwoordigd zijn. In de analyse worden de romans met elkaar vergeleken wat betreft de behandeling van het vrouwelijke rolmodel. De verschillen tussen de romans zullen ten slotte worden verklaard aan de hand van de bevindingen in de historische context van Nederland en Spanje.

¹ Venmans 1997, p. 48.

2 Historische context Nederland

De positie van de vrouw en de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw in Nederland

De twintigste eeuw in Nederland heeft twee perioden gekend waarin er grote stappen zijn gezet in de richting van vrouwenemancipatie. De eerste periode wordt de eerste feministische golf genoemd. Deze begon al in de jaren zestig van de negentiende eeuw. Een eindpunt is moeilijk te noemen. Soms wordt de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919 als eindpunt genoemd. Maar met het vrouwenkiesrecht waren nog niet alle doelen van de vrouwenbeweging bereikt. Ik geef er daarom de voorkeur aan het begin van de Tweede Wereldoorlog als eindpunt te nemen. De tweede feministische golf is een fenomeen van de tweede helft van de jaren zestig en de jaren zeventig. In dit deel van mijn scriptie zal ik een beschrijving geven van de eerste en de tweede feministische golf. Daarnaast zullen de periode 1940-1945, de wederopbouw in de jaren vijftig en de versnelde maatschappelijke verandering in de jaren zestig worden behandeld, aangezien ook deze perioden van groot belang zijn geweest voor de positie van de vrouw in Nederland.

2.1 1860-1940: de eerste feministische golf

De eerste feministische golf werd gekenmerkt door activiteiten van vrouwen om gelijke rechten te bewerkstelligen. Het aanpassen van de wet- en regelgeving werd gezien als een adequaat middel om tot een gelijkwaardige positie van mannen en vrouwen te komen. Vanaf 1860 kwam in Nederland de openbare discussie over het vrouwenvraagstuk op gang, maar vrouwen hadden zich nog niet georganiseerd. Het waren individuen die hun individuele mening over de vrouwenkwestie lieten horen. De opvattingen waren nogal uiteenlopend. Vanaf 1870 ontstonden de eerste feministische tijdschriften. De discussie over het vrouwenvraagstuk werd meer gestructureerd toen in 1889 de Vrije Vrouwenvereniging werd opgericht door Wilhelmina Drucker en er in de jaren daarna meer vrouwenorganisaties ontstonden.² Belangrijke punten waarop de wetgeving volgens feministen aangepast zou moeten worden waren het stemrecht, het betaalde werk en de huwelijkswet.

Vrouwenstemrecht

Vóór 1887 waren vrouwen officieel niet uitgesloten van stemrecht. Het door Thorbecke ingestelde censuskiesrecht dat toen van kracht was bepaalde dat iedereen die 'vrij' was, dat wilde zeggen iedereen die 'eigen goed' en een 'eigen wil' had, mocht stemmen. Getrouwde vrouwen waren op grond van deze regel uitgesloten van stemrecht. Zij waren niet 'vrij' omdat zij altijd een autoriteit boven zich hadden. In de huwelijkswet was namelijk vastgelegd dat de man het 'hoofd der echtvereniging' was. Een mildere uitleg hiervan was dat getrouwde vrouwen niet hoefden te stemmen omdat zij bij hun politieke keuze al vertegenwoordigd werden door hun echtgenoten. Mensen uit de lagere klassen waren ook per definitie uitgesloten van het stemrecht, omdat zij niet over voldoende 'eigen goed' zouden bezitten om politieke keuzes te kunnen maken. De meeste volwassen vrouwen vielen onder de 'niet-vrijen', maar er was niet officieel vastgelegd dat vrouwen niet mochten stemmen.³ Aletta Jacobs was de eerste vrouw die hier gebruik van wilde maken. Zij was de eerste vrouwelijke

² Jansz 1990, p. 191-193.

³ Braun 1985, p. 151-152.

arts in Nederland. In 1878 had ze haar diploma aan de universiteit behaald waarna ze een praktijk had geopend in Amsterdam. In 1881 begon zij een spreekuur voor vrouwen met vragen over geboortebepanking. De consulten waren kosteloos. Aletta Jacobs was niet gehuwd en was in het bezit van voldoende 'eigen goed'. Volgens de wet was zij dus niet uitgesloten van stemrecht. In 1883 poogde zij zich dan ook in te schrijven op de kiezerslijsten. Haar verzoek om te mogen stemmen werd echter niet gehonoreerd. Toen de grondwet in 1887 werd herzien, werd het woord 'mannelijk' toegevoegd aan de criteria waaraan kiezers moesten voldoen. Hiermee werd wettelijk vastgelegd dat vrouwen op grond van hun sekse niet mochten stemmen.

Feministen maakten zich in de jaren die volgden hard voor vrouwenkiesrecht. Er waren geen spectaculaire demonstraties, maar de vrouwenbeweging groeide en feministen wisten wel op andere manieren de aandacht van de pers en de politiek te trekken. Niet alle feministen zaten op één lijn wat betreft politieke overtuigingen en prioriteiten. Er was verdeeldheid binnen de vrouwenbeweging. De twee hoofdstromingen zal ik hier bespreken.

De eerste stroming werd gevormd door de leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de Bond voor Vrouwenkiesrecht. De Bond voor Vrouwenkiesrecht was iets milder in haar ideeën dan de Vereeniging. Zo waren mannen bijvoorbeeld uitgesloten van lidmaatschap van de Vereeniging, terwijl ze wel lid mochten worden van de Bond. De leden van beide groeperingen kunnen we rekenen tot het 'burgerlijk feminisme'. Deze vrouwen waren voornamelijk afkomstig uit de middenklasse van de bevolking en de elite. Hun doelstellingen waren dan ook primair gericht op de rechten van de welgestelde vrouw. Er was minder aandacht voor het feit dat de grondwet niet alleen vrouwen, maar ook de mensen uit de lagere klassen uitsloot van stemrecht. Veel vrouwen die tot de groep van het 'burgerlijk feminisme' behoorden zouden al tevreden zijn geweest met stemrecht voor alleen welgestelde vrouwen.

Deze denkwijze werd fel bekritiseerd door de 'socialistische feministen', de tweede hoofdstroming binnen de vrouwenbeweging van de eerste golf. Binnen de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij was de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropaganda Clubs opgericht. De leden vochten voor stemrecht voor alle vrouwen, waarbij er ook aandacht was voor de vrouwen uit de lagere klassen. De Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropaganda Club kon aanvankelijk op weinig sympathie vanuit de SDAP rekenen. Binnen deze partij werd vrouwenstemrecht over het algemeen gezien als een afleiding van het grootste knelpunt in de grondwet, namelijk het feit dat mensen zonder 'eigen goed' geen stemrecht hadden.

Feministen van de twee verschillende hoofdstromingen hadden verschillende ideeën over hoe een ideale maatschappij er voor vrouwen uit zou zien. Burgerlijke feministen zouden het liefste zien dat vrouwen een plek zouden krijgen binnen de bestaande maatschappelijke structuren. Socialistische feministen wilden de gehele structuur van de maatschappij veranderen om ook een oplossing te bieden aan problemen van armoede en de hiërarchie tussen de klassen. Toch waren alle feministen het erover eens dat vrouwen het recht zouden moeten krijgen om te stemmen. Feministen werkten tot op zekere hoogte samen om dit doel te bereiken en het vrouwenstemrecht kreeg steeds meer steun van zowel vrouwen als mannen. Het karakter van de acties werd steeds strijdbaarder. In 1916 vond er bijvoorbeeld een grote demonstratie voor vrouwenstemrecht plaats in Amsterdam. Het was een grote teleurstelling voor feministen dat het vrouwenstemrecht niet werd doorgevoerd in de nieuwe grondwet van 1917. Maar feministen hadden wel voor elkaar gekregen dat vrouwen zich vanaf 1917

verkiesbaar konden stellen. In 1919 werd dan eindelijk het vrouwenstemrecht ingevoerd. Het behalen van dit gemeenschappelijke doel betekende een verdere versplintering en onduidelijkheid van doelstellingen binnen de vrouwenbeweging.

Betaald werk

In de jaren, dat er gestreden was voor vrouwenstemrecht, was er veel veranderd voor vrouwen. De mogelijkheden voor educatie en betaald werk waren steeds beter geworden voor meisjes en vrouwen. Maar de meeste vrouwen gaven toch hun studie of carrière op zodra ze trouwden. Dat is niet vreemd als je bedenkt dat er in die tijd schande werd gesproken van getrouwde vrouwen die aan hun carrière wilden werken. De ideeën in de maatschappij omtrent de rolverdeling van mannen en vrouwen in het gezin waren nauwelijks veranderd. Deze ideeën hadden ook hun grondslag in de wet- en regelgeving. Er waren allerlei beperkende regelingen voor gehuwde vrouwen om betaald werk te doen. Voor veel werkgevers was een huwelijk een reden om een vrouw te ontslaan. Vrouwen waren niet beschermd tegen deze gang van zaken.⁴

Feministen waren eensgezind in de overtuiging dat getrouwde vrouwen, die wilden werken, daarin niet door wet- en regelgeving beperkt zouden moeten worden. Toch lagen de burgerlijke en de socialistische feministen niet geheel op één lijn wat betreft de ideeën over vrouwen en betaalde arbeid. Socialistische feministen waren zich bijvoorbeeld erg bewust van de dubbele belasting die getrouwde vrouwen ondervonden wanneer zij betaald werk deden. Zolang het niet sociaal geaccepteerd was voor mannen om huishoudelijk werk te doen moesten vrouwen volgens socialistische feministen beschermd worden tegen de dubbele last van betaald en huishoudelijk werk. Er moesten maatregelen worden genomen om de financiële noodzaak voor vrouwen om betaald werk te doen weg te nemen. Burgerlijke feministen zagen deze maatregelen als demotiverende regelingen voor vrouwen om zich te onttrekken aan het isolement van het huiselijke. Je zou kunnen zeggen dat burgerlijke feministen hierbij voorbij gingen aan de nood situatie van arme vrouwen die extreme inspanningen moesten leveren en vele uren moesten maken om het betaalde werk en de zorg voor de kinderen en het huishouden te combineren.

Een ander punt waarop socialistische en burgerlijke feministen van mening verschilden waren de beperkingen die socialistische feministen wilden wat betreft zware lichamelijke arbeid voor vrouwen. Socialistische feministen waren zich bewust van de zware omstandigheden waaronder arme vrouwen vaak werkten. De beperkingen waren bedoeld als beschermende maatregelen voor deze vrouwen. Het waren pogingen om de situatie in het betaalde werk te verbeteren voor vrouwen uit de lagere klassen. Burgerlijke feministen stonden hier lijnrecht tegenover. Zij waren van mening dat vrouwen niet op deze manier beschermd hoefden te worden en dat er geen aparte regelgeving voor mannen en vrouwen moest bestaan. Burgerlijke feministen wilden gelijkheid op alle gebieden en weigerden te geloven dat vrouwen te zwak zouden zijn voor bepaalde arbeid. Gelijkheid betekende ook dat vrouwen onder dezelfde omstandigheden als mannen moesten werken, ook al waren deze omstandigheden zwaar. Wilhelmina Drucker, de oprichtster van de Vrije Vrouwenvereniging in 1889 en decennia lang een van de belangrijkste woordvoersters van de vrouwenbeweging, was een burgerlijk feministe. Zij was fel tegen elke uitsluiting van vrouwen van bepaalde bezigheden en beroepen op grond van haar 'natuur'. Hierin had Drucker een

⁴ Hogeweg – de Haart 1978, p. 24-28.

voorhoedepositie. Drucker was een welgestelde vrouw. Vanuit deze luxepositie had zij de mogelijkheid om idealistisch te zijn. In haar strijd voor gelijkheid ging zij in enige mate voorbij aan de specifieke problemen van vrouwen uit de lagere klassen.⁵

Toen de economische recessie inzette in 1929 en de werkloosheid in de jaren dertig een groot probleem werd, werd de wet- en regelgeving omtrent betaalde arbeid voor getrouwde vrouwen nog strenger. De publieke opinie was dat getrouwde vrouwen de banen roofden van mannen, die kostwinners waren voor hun gezinnen, terwijl vrouwen terug konden vallen op het loon van hun echtgenoot. Zonder aarzeling werd de positie van de man als kostwinner als vanzelfsprekend aangenomen. De noodzaak voor getrouwde vrouwen om te werken werd niet ingezien, terwijl getrouwde vrouwen in sommige gevallen wel degelijk kostwinner waren.⁶ In 1937 werd er zelfs een wetsvoorstel ingediend voor een totaal verbod op loonarbeid van de gehuwde vrouw. Burgerlijke en socialistische feministen zochten naar aanleiding van dit wetsvoorstel toenadering. Feministen verzetten zich gezamenlijk tegen het wetsvoorstel, dat uiteindelijk geen doorgang vond.

Huwelijkswet

De minderwaardige positie van de vrouw in het huwelijk was het gebied waarop feministen het meest eensgezind waren. Zowel burgerlijke als socialistische feministen ageerden tegen de dubbele moraal die gold voor mannen en vrouwen binnen het huwelijk. De hoofdregel van de huwelijkswet luidde ‘de man is het hoofd der echtvereniging’. Ik zal hier enkele bepalingen uit deze wet noemen. Ten eerste gebood de huwelijkswet dat vrouwen hun echtgenoten moesten gehoorzamen. Ten tweede was vastgelegd dat het echtelijk huis het volledige eigendom was van de man. Ten derde bepaalde de huwelijkswet dat een getrouwde vrouw ‘handelingsonbekwaam’ was, dat wil zeggen dat zij geen rechtshandelingen kon verrichten en dat haar handtekening niet van betekenis was. Ten slotte hadden gehuwde vrouwen niets te zeggen over hun kinderen door de in de huwelijkswet vastgestelde ‘vaderlijke macht’. Vrouwen kregen wanneer ze trouwden ongeveer dezelfde rechtspositie als misdadigers en onmondigen. Hun burgerlijke rechten werden hen ontnomen. Hoewel rechters sinds 1860 al niet meer waren ingegaan op verzoeken tot bestraffing van vrouwen die hun man niet hadden gehoorzaamd, bleven de dreigementen van mannen om naar de rechter te stappen en de angst hiervoor bij vrouwen wel bestaan.

Acties van feministen voor hervormingen in de huwelijkswet hebben enkele kleinschalige successen opgeleverd. In 1901 werd het begrip ‘vaderlijke macht’ in de huwelijkswet vervangen door de ‘ouderlijke macht’. Een grote vooruitgang betekende het niet, aangezien de ‘ouderlijke macht’ nog steeds slechts door de vader mocht worden uitgeoefend. In 1907 kreeg de gehuwde vrouw het recht om het loon te behouden dat zij zelf had verdiend. Ook deze regel betekende nauwelijks een vooruitgang, omdat vrouwen hun loon enkel mochten besteden ten bate van het gezin. Vrouwen kregen hiermee meer zeggenschap als moeder, niet als individu. Een andere hervorming van de huwelijkswet in 1907 was dat een getrouwde vrouw het recht kreeg om een arbeidsovereenkomst te sluiten, maar alleen met de ‘stilzwijgende bewilliging’ van haar man.

Naast de burgerlijke en de socialistische feministen hielden ook confessionele vrouwengroepen, zoals protestants-christelijke en rooms-katholieke groepen, zich bezig met

⁵ Dieteren 1985, p. 79, 91, 94.

⁶ Hogeweg – de Haart 1978, p. 28.

de hervorming van de huwelijkswet. Meestal waren de standpunten van leden van deze organisaties gematigd feministisch. Zo waren er bijvoorbeeld confessionele vrouwengroepen die wilden dat de gehoorzaamheidsplicht en de bepaling dat gehuwde vrouwen geen rechtshandelingen mochten verrichten uit de huwelijkswet zouden verdwijnen. Maar de meeste confessionele vrouwenorganisaties hadden in tegenstelling tot de burgerlijke en de socialistische feministen geen kritiek op de wettelijk vastgelegde autoriteit van de man als het ‘hoofd der echtvereniging’.⁷

De wens van feministen van de eerste golf voor gelijke rechten werd niet door alle Nederlandse vrouwen gedeeld. Veel vrouwen waren nog steeds doordrongen van de gedachte dat het de taak van de vrouw was om voor de kinderen te zorgen en een goede thuishaven te creëren voor het hele gezin. Deze opvatting was vooral aanwezig bij katholieke vrouwen, wat niet verbazingwekkend is als men bedenkt dat binnen de rooms-katholieke kerk de christelijke lotsbestemming van het moederschap werd verheerlijkt. Een voorbeeld van een anti-feministische groepering vormde de Vereniging voor Nieuw-Feministen. Deze organisatie was opgericht door mevrouw Veen-Brons, oftewel Famke, die ageerde tegen gelijke rechten voor mannen en vrouwen en die de traditionele rolverdeling prees. Zij kreeg een niet geringe groep medestanders achter zich. Ook waren er Tweede Kamerleden die haar standpunten deelden. Feministen van de eerste golf hadden heel wat bereikt op het gebied van wet- en regelgeving. De resultaten bleken echter niet voldoende om een omslag te bewerkstelligen in de publieke opinie omtrent vrouwelijkheid en mannelijkheid en de rolverdeling in de maatschappij.⁸

2.2 1940-1945: vrouwen in de Tweede Wereldoorlog

Oorlog brengt altijd een verandering van normen met zich mee. Zaken als liegen, stelen en geweld werden in de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld deugden als het gebeurde met de bevrijding als doel.⁹ De oorlog heeft in zekere mate ook een verandering in de traditionele rolpatronen van mannen en vrouwen veroorzaakt. Als we kijken naar de deelname van vrouwen in het verzet en andere illegale organisaties lijkt dit op het eerste gezicht niet het geval. Er waren niet veel vrouwen werkzaam in het verzet en andere illegale organisaties. Daar kwam bij dat het traditionele rollenpatroon binnen die organisaties grotendeels gehandhaafd bleef.¹⁰ Iemands sekse was in grote mate bepalend voor de inhoud van de functie die hij of zij binnen een organisatie kreeg. Hier staat tegenover dat in alle illegale organisaties wel een aantal vrouwen zaten. Het verzetswerk en ander illegaal werk was dus niet alleen voorbehouden aan mannen. Hoewel de activiteiten van vrouwen in de meeste gevallen typisch ‘vrouwenwerk’ genoemd kunnen worden, zijn er ook gevallen bekend van vrouwen die leidinggevende functies hadden of actief meededen aan ‘mannenkarweien’, zoals sabotage en liquidaties.¹¹ Het traditionele rollenpatroon werd in de oorlog dus in zoverre losgelaten dat het vrouwen niet geheel onmogelijk werd gemaakt om ‘mannenwerk’ te doen. Daarnaast golden de risico’s die genomen werden in illegale organisaties in gelijke mate voor mannen en

⁷ Braun 1985, p. 138-139, 141-142, 146-147, 153-154, 159.

⁸ Hogeweg – de Haart 1978, p. 28-29, 36.

⁹ Bouhuys 1985, p. 7.

¹⁰ Graaff 1980, p. 95, 97.

¹¹ Schwegman 1980, p. 82-84.

vrouwen.¹² Ten slotte zijn er ook gevallen bekend van omkeringen van rollenpatronen. Er waren activiteiten die alleen door vrouwen konden worden gedaan, omdat de Duitse bezetter dat juist van vrouwen niet verwachtte.

Ook voor vrouwen, die niet actief waren in het verzet of andere illegale organisaties, was er sprake van een zekere verandering van het traditionele rollenpatroon. Vrouwen waren namelijk onafhankelijker geworden omdat ze het vaak alleen hadden moeten rooien. In de afwezigheid van hun echtgenoten konden vrouwen ontdekken dat zij ook in staat waren om bepaalde werkzaamheden te verrichten en verantwoordelijkheden te dragen. Maar ook binnen het traditionele gezin was de rol van de vrouw anders komen te liggen. Haar status was gestegen omdat bijvoorbeeld haar taak van het zorgen voor voldoende voedsel soms heldenmoed behoeftte en deel uitmaakte van de strijd om te overleven.

2.3 1945-1960: vrouwen in de wederopbouw

Vanaf 1945 heeft de Nederlandse regering er alles aan gedaan om de verandering van de normen die in de oorlog had plaatsgevonden weer terug te draaien. De onafhankelijker houding van de vrouw werd gezien als een bedreiging, net als de enorme toename van het aantal echtscheidingen direct na de oorlog. Men was bang voor vervlakking van de huwelijksmoraal en ontwrichting van het gezinsleven. Alle politieke partijen waren het met elkaar eens dat de overheid maatregelen moest nemen ter bescherming van het gezin, waarbij men het traditionele rollenpatroon als de enige gezonde gezinssituatie zag. De confessionele partijen verbonden hieraan ook de consequentie dat de rechten van gehuwde vrouwen om te werken ingeperkt moesten worden. In 1947 stelde de overheid de regel 'ontslag bij huwelijk' in voor alle ambtenaressen. Het bedrijfsleven volgde hierin het voorbeeld van de overheid. Zelfs confessionele vrouwenorganisaties kwamen hiertegen in opstand. Hiermee lieten de confessionele vrouwengroepen een meer strijdbare houding zien dan vóór de oorlog.¹³

Ook in de jaren vijftig was de politiek sterk gericht op de bescherming van het gezin en het in stand houden van het traditionele rollenpatroon. De overheid zag het als een onderdeel van de wederopbouw om oplossingen te bieden voor de ontwrichting van het gezinsleven. Deze ontwrichting zou zich onder andere uiten in de steeds grotere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De overheid stelde zich tot doel het aantal vrouwelijke arbeiders terug te dringen, zodat vrouwen hun taak als moeder en huisvrouw binnen het traditionele gezin konden vervullen. Hiertoe diende de maatregel dat ambtenaressen werden ontslagen wanneer zij trouwden. Deze maatregel werd tot 1955 uitgevoerd.

De afhankelijkheid van de industrie van vele vrouwelijke arbeiders plaatste de overheid voor een probleem. De eisen van de industrie kon de overheid namelijk niet zomaar naast zich neerleggen, aangezien de wederopbouw en de economie van het land in grote mate afhankelijk waren van het succes van de industrie. De politiek legde zich erbij neer dat de economie vrouwelijke arbeiders vereiste, maar het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen bleef voor velen een absoluut taboe. Men bleef volharden in het idee dat vrouwen wanneer ze trouwden hun werk moesten opgeven en zich moesten wijden aan huishoudelijke taken. Om vrouwen hiertoe te bewegen was in de jaren vijftig het plan opgevat om op grote schaal huishoudonderwijs aan meisjes aan te gaan bieden. Het huishoudonderwijs zou dienen

¹² Bouhuys 1985, p. 7.

¹³ Schwegman 1980, p. 86-87.

als een goede voorbereiding op de toekomstige huishoudelijke taken. Zo zouden meisjes bijvoorbeeld moeten leren hoe ze economisch om konden gaan met gezinsloon. Daarnaast werd het huishoudonderwijs gezien als een goede compensatie voor de ‘verwildering’ en de ‘demoralisering’ waaraan werkende meisjes in fabrieken werden blootgesteld. Iedere politieke partij, van links tot rechts, stond positief tegenover de plannen voor het huishoudonderwijs. Maar er waren economische bezwaren waardoor de invoering geen doorgang kon vinden. Het huishoudonderwijs zou een leerplichtverlenging betekenen, maar de vraag van de industrie naar vrouwelijke arbeidskrachten kon men niet verenigen met een leerplichtverlenging. Het huishoudonderwijs vond dus geen doorgang als onderdeel van het reguliere onderwijs. Er werden wel andere manieren gezocht om zoveel mogelijk meisjes huishoudonderwijs te bieden. Zo werd in het Voortgezet Lager Onderwijs (VGLO) in 1950 ‘eenvoudig huishoudelijk onderwijs’ verplicht gesteld. Voor middelbare schoolmeisjes werd de vormingsklas in het leven geroepen, die gevolgd kon worden na afloop van het Middelbaar Onderwijs. Daarnaast gaven particuliere instanties, zoals de Nationale Stichting Mater Amabilis Scholen en het Nationaal Centrum Vorming Bedrijfsjeugd, huishoudelijke vorming aan werkende meisjes. Deze particuliere instanties werden hiertoe financieel gesteund door de overheid.¹⁴

2.4 1960-1970: versnelde maatschappelijke verandering

In de jaren zestig had Nederland te maken met een snelle economische groei. Dit bracht een bepaalde mate van welvaart en een vernieuwing van de consumptiepatronen met zich mee.¹⁵ Ook op andere gebieden vonden er grote veranderingen plaats. Zo krompen de agrarische en de industriële sector, terwijl de dienstensector groeide. Nederland werd steeds meer een verzorgingsstaat. De vrije zaterdagen werden ingevoerd en er kwamen steeds meer sociale voorzieningen. Een belangrijke verandering was de massale groei van de protestbeweging. Zo lieten organisaties als Ban-de-bom (tegen kernwapens) en Provo (anarchistische organisatie die vooral de gevestigde autoriteiten wilde provoceren) geregeld van zich horen. De sociale onrust was groot. Vooral in Amsterdam waren er allerlei relletjes, protestdemonstraties en bezettingen. De ontzuiling vond plaats in de jaren zestig. De confessionele partijen brokkelden af en nieuwe partijen kwamen op. Alom was sprake van inspraak, democratisering en openheid van bestuur. De seksuele revolutie, als reactie op de zeer strikte seksuele moraal in Nederland, was een fenomeen van de tweede helft van de jaren zestig.

De naoorlogse expansie van het universitair en hoger beroepsonderwijs had in de loop van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig een vrij talrijke jonge intelligentsia opgeleverd. Deze jonge mensen waren kritisch tegenover de gevestigde orde en vertoonden sympathie met of gingen zelfs deelnemen aan de protestbewegingen. De achterstand, die Nederland ten opzichte van andere landen had opgelopen op de gebieden van politieke mondigheid en economische medezeggenschap, werd in de jaren zestig ingehaald door deze jonge intelligentsia. De verschillende groepen jonge mensen, die in de jaren zestig vernieuwingen in de maatschappij wilden bewerkstelligen, worden samen aangeduid met de term ‘vernieuwingsbeweging’.¹⁶

¹⁴ Vossen 1990, p. 22-28.

¹⁵ Righart 1997, p. 377, 385.

¹⁶ Ellemers 1979, p. 432-435, 438-439.

2.5 1965-1980: de tweede feministische golf

Vanaf ongeveer 1965 begonnen de nieuwe feministische ideeën in ongestructureerde vorm naar boven te komen binnen de diverse sectoren van de vernieuwingsbeweging. De ideeën van deze nieuwe groep feministen kwamen op bepaalde punten dan ook overeen met die van de vernieuwingsbeweging. Zo zetten de feministen zich net als de vernieuwingsbeweging in voor democratisering, medezeggenschap, inspraak, verzet tegen autoriteiten en de gevestigde orde, de vrijetijdsmaatschappij, antiautoritaire opvoeding, seksuele bevrijding, verzet tegen het monogame huwelijk en verzet tegen de consumptiemaatschappij.¹⁷ Maar feministen vonden geen weerklank bij de vernieuwingsbeweging wat betreft hun ideeën over vrouwenkwesties. Het mannelijke deel van de jonge generatie ‘vernieuwers’ was niet te porren voor vernieuwende ideeën omtrent vrouwelijkheid en mannelijkheid. De vrouwenkwestie werd zelfs als een afleiding gezien van meer belangrijke zaken zoals de klassenstrijd. Feministen begonnen zichzelf te organiseren buiten de bestaande vernieuwingsorganisaties.

Seksuele revolutie

Een punt waarop de weinig vernieuwende houding van mannelijke ‘vernieuwers’ tot uiting kwam was de seksuele revolutie. De seksuele bevrijding was een van de eerste speerpunten van feministen die toen nog voornamelijk opereerden vanuit de bestaande vernieuwingsorganisaties. Het verwerpen van het huwelijk en monogame relaties werd gezien als een feministische daad. Je was als vrouw geëmancipeerd als je seksueel bevrijd was. Maar seksuele vrijheid was geen garantie voor een omslag wat betreft traditionele rolpatronen. Mannen deelden de ideeën van feministen over seksuele bevrijding, maar waren niet anders gaan denken over de vrouwelijke taken van het huishouden en het moederschap. De seksuele revolutie had vrouwen niet veel vooruit geholpen in de richting van emancipatie. Na verloop van tijd realiseerden vrouwen zich dat er meer moest gebeuren dan het afwerpen van de strikte seksuele moraal. Deze bewustwording droeg bij aan de organisatie van vrouwen buiten de bestaande vernieuwingsorganisaties.¹⁸

Gelijke rechten / gelijke kansen

De feministen van de tweede golf stelden de rechtvaardigheid en het ‘natuurlijke karakter’ van de bestaande rolverdeling tussen de seksen ter discussie. Zij werden zich meer en meer bewust dat de gelijke rechten, die veelal dankzij de feministen van de eerste golf waren behaald, niet betekenden dat vrouwen en mannen ook daadwerkelijk gelijke kansen hadden in de maatschappij. De samenleving stond nog bol van de dwingende opvattingen over vrouwelijkheid. Zo is er het voorbeeld van het advies van de Sociaal-Economische Raad in 1966. In dit advies pleit de SER voor maatregelen om het betaald werken van gehuwde en ongehuwde vrouwen te stimuleren, waaronder bevordering van parttimewerk, goede scholing en herscholing, verbeterde voorlichting over de mogelijkheden tot betaalde arbeid en de verhoging van belastingvrije aftrek voor betaald werkende vrouwen. Maar de SER zag geen aanleiding te adviseren tot het treffen van maatregelen om het betaald werken van vrouwen met kleine kinderen te stimuleren. Deze opvatting sloot aan bij de heersende opvatting in de

¹⁷ Ribberink 1990, p. 36.

¹⁸ Vries 1982, p. 391-392.

Nederlandse samenleving, namelijk dat de afwezigheid van de moeder schadelijk zou zijn voor jonge kinderen. Feministen van de tweede golf zagen hierin een grote misvatting en een vrouwonderdrukkend mechanisme.

Oud feminisme tegenover nieuw feminisme

De jonge feministen opereerden apart van de vrouwen die zich al vanaf de eerste golf actief hadden ingezet voor vrouwenkwesties. De nieuwe feministen waren veel radicaler in hun eisen. Naar de maatstaven van de eerste golf was de emancipatie al grotendeels voltooid, aangezien mannen en vrouwen juridisch gezien dezelfde mogelijkheden hadden gekregen. Nieuwe feministen zagen veel meer problemen, want ook jonge vrouwen hadden geen gelijke positie in de maatschappij ondanks de gelijke rechten. De feministen van de eerste golf bewogen zich veelal binnen het stramien van de heersende opvattingen. De jonge feministen verwierpen deze manier van werken. Zij waren veel meer ‘vernieuwers’ en stonden kritisch tegenover de gevestigde orde. Het oude feminisme heeft zich altijd ingezet voor hervorming van de huwelijkswet.¹⁹ Het was aan de activiteiten van de feministen van de eerste golf te danken dat de huwelijkswet op een aantal belangrijke punten was aangepast. Zo was in 1956 de ‘handelingsonbekwaamheid’ van de gehuwde vrouw opgeheven. Ook was de staat in dat jaar opgehouden te gebieden dat getrouwde vrouwen hun man moesten gehoorzamen. Ten slotte was een getrouwde vrouw vanaf 1956 zelfstandig medebewoonster van het echtelijk huis. Ten tijde van de tweede feministische golf bleven feministen van de eerste golf zich inzetten voor hervorming van de huwelijkswet, met als gevolg dat in 1970 de hoofdregel ‘de man is het hoofd der echtvereniging’ uit de wet werd verwijderd.²⁰

MVM

In 1967 verscheen het artikel ‘Het onbehagen bij de vrouw’ van Joke Smit in *De Gids*. De publicatie van dit artikel wordt nogal eens gezien als het startpunt van de tweede feministische golf. Hiervoor zijn meerdere redenen te noemen. Ten eerste is er de grote mate van herkenning en bewustwording die het artikel oproep bij vrouwen. Daarnaast bracht het stuk de diverse ongestructureerde elementen van de boodschap van het nieuwe feminisme samen.²¹ Ten slotte gaf het artikel de aanleiding tot de oprichting van de eerste grote en grondig georganiseerde groep voor vrouwenbelangen in de tweede feministische golf, de ‘Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij’ (MVM).

In haar artikel stelde Joke Smit dat vrouwen niet ‘vrij’ waren om hun potenties zoveel mogelijk te verwezenlijken en op die manier geen volwaardige leden konden zijn van de maatschappij. Vrouwen hadden weliswaar de mogelijkheid om carrière te maken, maar volgens Joke Smit was het logisch dat vrouwen daar niet vaak voor kozen door de verwachtingen van vrouwen binnen de Nederlandse cultuur. Deze verwachtingen zouden namelijk nog steeds liggen in de volledige toewijding aan het huishouden en het moederschap. Joke Smit sneed een onderwerp aan dat tot de taboesfeer behoorde toen zij in haar artikel stelde dat het moederschap vanuit een andere gezichtshoek bekeken zou moeten worden. Volgens Joke Smit werd de opvatting dat de afwezigheid van de moeder schadelijk zou zijn voor kinderen teveel benadrukt. Ten eerste trok zij deze schadelijkheid in twijfel en

¹⁹ Ribberink 1990, p. 35-37, 41.

²⁰ Braun 1985, p. 138-139.

²¹ Ribberink 1990, p. 40-41.

ten tweede wilde zij dat er meer aandacht gevestigd zou worden op de schadelijkheid van het fulltime moederschap voor vrouwen. Het probleem van het zorgen voor kinderen lag volgens Joke Smit in het feit dat het een bezigheid was die 24 uur per dag en 7 dagen per week doorging. Fulltime moeders zouden zich daarom nooit echt kunnen concentreren op iets anders en nooit rust kunnen nemen. Een fulltime moeder zou haar uren vullen met zwaar werk dat altijd onder haar intellectuele niveau zou liggen. Op deze manier wilde Joke Smit de schadelijkheid van het moederschap laten zien. De oplossing lag volgens haar in een verandering van het traditionele rollenpatroon. De manier waarop mannen en vrouwen leefden zou dichter naar elkaar toe moeten worden gebracht. Vrouwen zouden meer moeten participeren op de arbeidsmarkt en mannen zouden meer huishoudelijke taken op zich moeten nemen. Hiermee zou gelijk het probleem van de materiële afhankelijkheid van de vrouw worden opgelost. Joke Smit had ook oog voor problemen die mannen ervoeren door de traditionele verdeling van de taken. Een man zou namelijk te maken hebben met de verwachting dat hij compensatie moest bieden voor alles wat zijn vrouw had opgegeven om voor zijn kinderen te zorgen, zijn was te doen, zijn eten klaar te maken etc. Vrouwen zouden volgens Joke Smit net zo vrij moeten zijn als mannen in het kiezen van hun levenspad. Om dit mogelijk te maken pleitte zij ervoor dat een doeltreffende anticonceptiemethode vanzelfsprekend moest worden en dat vrouwen meer zelfbeschikkingsrecht moesten krijgen wat betreft het onderbreken van zwangerschap (abortus).

De gelijkmatige verdeling van huishoudelijke taken en betaald werk binnen het huwelijk zou volgens Joke Smit meer gestimuleerd moeten worden vanuit de overheid. In de eerste plaats zou dit de afschaffing betekenen van regelingen waaruit bleek dat vrouwen door de overheid niet als serieuze kostwinners werden gezien. Zo telden de verdiensten van vrouwen bijvoorbeeld niet mee bij een hypotheekaanvraag. Om de overheid zover te krijgen om het betaald werken van vrouwen te stimuleren moesten vrouwen zich, volgens Joke Smit, meer actief maken binnen de bestaande politieke partijen en meer politieke druk uitoefenen. Zij was ervan overtuigd dat een omslag alleen kon worden bewerkstelligd als er ook mannen waren die positief tegenover een verandering van het traditionele rollenpatroon stonden. De inhoud van de politiek moest volgens Joke Smit veranderen, maar zij had er wel vertrouwen in dat die inhoudelijke veranderingen konden worden bewerkstelligd binnen de bestaande politieke structuren.²²

De respons op de publicatie van het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' was zeer krachtig. Naar aanleiding hiervan besloot Joke Smit een organisatie op te richten. Deze werd gelanceerd onder de werknaam 'Aktiegroep Vrouwen 2000' en zou later officieel opgericht worden onder de naam 'Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij', oftewel MVM. Aan de oprichting van de organisatie ging een grondige organisatorische voorbereiding vooraf. Wellicht waren deze organisatorische activiteiten medeverantwoordelijk voor het relatief vroege welslagen van de vrouwenbeweging in Nederland. In Frankrijk, Duitsland en Engeland was er minstens een of twee jaar later pas sprake van grote initiatieven voor nieuwe vrouwengroepen. Bij de lancering van 'Aktiegroep Vrouwen 2000' was het lidmaatschap voorbehouden aan vrouwen met inkomsten uit arbeid. Deze regel was geschrapt bij de officiële oprichting van MVM. Overeenkomstig met het idee van Joke Smit, dat niet alleen vrouwen, maar ook mannen te lijden hadden onder het traditionele rollenpatroon, participeerden ook mannen in MVM.

²² Smit 1989, p. 11-35.

Het succes van MVM kan deels verklaard worden uit het gematigde karakter van de beweging. MVM kan gematigd genoemd worden omdat het mannen wilde betrekken in de organisatie, omdat het graag samen wilde werken met bestaande organisaties die niet primair opkwamen voor de belangen van vrouwen en omdat het vernieuwende ideeën uit wilde voeren binnen de gevestigde politieke structuren. Hiermee kweekte MVM goodwill bij de pers en bij het publiek. Maar MVM zou later ook hevig bekritiseerd worden op grond van deze gematigde houding. De organisatie zou zich soms wel erg voorzichtig opstellen en zich vooral sterk richten op de verbetering van de situatie voor gehuwde vrouwen die betaald wilden werken. Meer preciaire onderwerpen die Joke Smit in haar artikel wel had aangehaald, zoals de legalisering van abortus en het vanuit de overheid stimuleren van het betaald werken van moeders met kleine kinderen, kregen nauwelijks aandacht.²³

Dolle Mina

De actiegroep 'Dolle Mina', genoemd naar Wilhelmina Drucker, werd opgericht in 1970 en had enkele belangrijke doelstellingen gemeen met MVM. Zo pleitte ook Dolle Mina voor gelijke rechten en gelijke kansen voor mannen en vrouwen, betere omstandigheden voor getrouwde vrouwen om betaald te werken en legalisering van abortus. Maar er waren ook zeer grote verschillen tussen MVM en Dolle Mina. Zo was Dolle Mina veel radicaler van MVM. Dolle Mina was fel tegen het gematigde en elitaire karakter van MVM. Waar MVM wilde werken binnen de structuren van de gevestigde orde en deze geleidelijk aan wilde overtuigen van bepaalde ideeën, wilde Dolle Mina de gehele Nederlandse bevolking aan het denken zetten door middel van provocerende acties op straat. De impact van de acties van Dolle Mina was enorm. Zelfs nu nog kent vrijwel iedereen in Nederland de slogan 'baas in eigen buik', die Dolle Mina gebruikte tijdens acties voor de legalisering van abortus. Dolle Mina was daarnaast een stuk linkser in oriëntatie dan MVM. Aanhangers van Dolle Mina hadden een andere indeling van de maatschappij voor ogen, volgens Marxistische principes. Zo zou een situatie gecreëerd kunnen worden waarin ieder individu, man of vrouw, een invulling van het leven kon kiezen die het beste bij zijn of haar wensen en potenties paste, terwijl de staat oplossingen zocht voor huishoudelijke taken en de zorg voor de kinderen. Dolle Mina had net als MVM ook mannelijke leden. De oplossing, die Dolle Mina voor ogen had voor de vrouwenkwestie, was onlosmakelijk verbonden met de oplossing die socialistische voor ogen hadden voor het probleem van de klassenstrijd. Mannen werden door leden van Dolle Mina gezien als noodzakelijke bondgenoten in de strijd voor het socialisme.

In het begin van de jaren zeventig raakten steeds meer vrouwen teleurgesteld in de resultaten die MVM en Dolle Mina hadden behaald. Er waren feministen die vonden dat MVM en Dolle Mina de oplossing voor de problemen van vrouwen teveel zochten in de participatie van vrouwen in het betaalde werk. Meer en meer vrouwen raakten ervan overtuigd dat de zaken gecompliceerder lagen. Deze vrouwen waren vaak al zover dat ze voor een carrière hadden gekozen in plaats van een bestaan als huisvrouw, maar voelden nog steeds dat het niet goed zat met de verhouding tussen mannen en vrouwen. Zij merkten dat de machtsrelatie tussen mannen en vrouwen niet verdwenen was met het loslaten van de traditionele rolmodellen. Geëmancipeerde vrouwen werden zich bewust van het feit dat de macht die mannen eeuwenlang over vrouwen hadden gehad niet zo makkelijk verdween uit de samenleving. Zij

²³ Ribberink 1990, p. 41-50.

hadden bijvoorbeeld gemerkt hoe de deelname van mannen binnen MVM en Dolle Mina de strijdbaarheid ten behoeve van de vrouwenkwestie geen goed had gedaan.

Praatgroepenbeweging

Deze teleurstellingen binnen het feminisme maakten de weg vrij voor een nieuwe fase in de beweging, namelijk die van de praatgroepenbeweging. Het principe van de praatgroepen was overgewaaid vanuit de Verenigde Staten en werd in het begin van de jaren zeventig al snel zeer populair in Nederland. Herkenning en bewustwording waren de kernbegrippen bij de praatgroepen. Het artikel van Joke Smit had ook voor herkenning en bewustwording gezorgd, maar binnen de praatgroepen gebeurde dit veel directer en op veel grotere schaal. Door het luisteren naar elkaars ervaringen merkten vrouwen dat zij niet de enigen waren met bepaalde problemen. Deze problemen raakten uit de taboesfeer en vrouwen werden zich ervan bewust dat zij bepaalde zaken niet zouden moeten accepteren. Binnen de vertrouwde van kleine groepjes kwam aan het licht dat veel vrouwen zich onderdrukt voelden, ondanks alle resultaten op het gebied van gelijke rechten en ondanks het feit dat veel vrouwen voor een carrière hadden gekozen in plaats van een leven als huisvrouw. Vrouwen werden zich bewust van de diepere structuren die ten grondslag lagen aan de machtsrelatie tussen mannen en vrouwen. Mannen waren uitgesloten van deelname aan de praatgroepen. Mannen werden gezien als de onderdrukkende groep en men was van mening dat de aanwezigheid van de onderdrukker echte bewustwording zou belemmeren.

Verdeeldheid binnen het feminisme

Niet alle feministen waren overtuigd van de principes van de praatgroepenbeweging. Er bleven feministen die hun strijd samen met mannen wilden voortzetten en die nog steeds vertrouwen hadden in de bestaande politieke structuren om oplossingen voor de vrouwenkwestie te bieden. Zo ontstonden er twee verschillende grote stromingen binnen het feminisme. De meeste feministen bedienden zich gedurende de jaren zeventig van de principes van de praatgroepenbeweging. Zij hielden zich afzijdig van de politiek en dachten meer resultaten te kunnen boeken binnen organisaties zonder mannen. Deze feministen worden 'radicale feministen' genoemd. Een groep binnen het radicale feminisme vormden de 'radicale lesbiennes'. Dit waren feministen die relaties met mannen afzwoeren omdat ze niet geloofden in een liefdevolle relatie met iemand die behoorde tot een onderdrukkende groep. Het lesbisch zijn werd zo gemaakt tot een politieke keuze. De groep radicale lesbiennes was zeer klein. Een bekende radicaal-feministische groep was Paarse September.

De verdeeldheid binnen de vrouwenbeweging was een groot probleem. Het maakte de gezamenlijke strijd van vrouwen namelijk erg moeilijk, terwijl gezamenlijke actie wel de meest effectieve manier was om resultaten te behalen. Naast het probleem van het wel of niet deelnemen aan de politiek waren er nog meer punten van discussie binnen de vrouwenbeweging. De belangrijkste zal ik hier bespreken.

Ten eerste was er de discussie over wat het precies was dat vrouwen onderdrukte. De radicale feministen waren stellig in de overtuiging dat mannen de onderdrukkers waren. Feministen die wilden werken vanuit de bestaande politieke structuren waren van mening dat het systeem vrouwen onderdrukte en dat mannen ook slachtoffers waren van de positie die het systeem hen had toebedeeld.

Ten tweede was er de vraag wat de beste manier was om je als vrouwengroep te organiseren, in kleine groepjes of in een grote organisatie. De meeste radicale feministen

waren van mening dat de omstandigheden voor herkenning en bewustwording het beste waren in de vertrouwde van kleine groepjes. De meeste feministen die wilden werken vanuit de bestaande politieke structuren zagen meer heil in grote organisaties om veranderingen in het systeem te bewerkstelligen. Toch waren er ook feministen die werkzaam waren binnen de politiek en die de voorkeur gaven aan het werken in kleine groepjes. Zij zagen het werk in kleine groepjes als een goed middel om helder te krijgen wat de problemen van vrouwen precies waren. Deze feministen kregen met het probleem te maken dat de kleine groepjes, waar mannen meestal geen deel van mochten uitmaken, hevig gewantrouwd werden binnen de politiek en weinig status hadden. Een ander probleem lag in het feit dat er hoog in de politieke hiërarchie helemaal geen plaats was voor kleine groepjes, zodat vrouwen die carrière maakten binnen de politiek steeds meer geïsoleerd raakten van hun medefeministen.

Ten derde was er het probleem voor vrouwengroepen of zij wel of niet subsidies van de staat zouden moeten aannemen. Feministen waren verdeeld over de kwestie of je giften zou moeten aannemen van een autoriteit, die in de ogen van velen ook nog eens als een directe vijand werd beschouwd. Voor de meeste feministen was het feit dat zij het geld hard nodig hadden doorslaggevend. Zij waren van mening dat het niet zoveel uitmaakte waar het geld vandaan kwam. Maar andere feministen besloten geen geld aan te nemen van de staat, uit angst voor de invloed van de autoriteiten op de inhoud van de gesubsidieerde projecten. Deze vrees bleek grotendeels ongegrond. Wel waren er organisaties die door de staat te radicaal werden bevonden en bij voorbaat om die reden werden uitgesloten van financiële steun. Op die manier stuurde de overheid impliciet de activiteiten van de vrouwenbeweging.

Een laatste probleem waar alle vrouwenorganisaties mee te maken hadden was de kwestie van hoe men om moest gaan met leiderschap en kennis binnen de vrouwenbeweging. Er waren vrouwen die alle hiërarchie binnen organisaties verwierpen. Zij waren van mening dat hiërarchie altijd onderdrukkende principes met zich meebracht en zagen de problemen van vrouwen in de maatschappij als een gevolg van hiërarchie. Binnen enkele vrouworganisaties werd het leiderschap om deze reden gevreesd. Dit kwam de efficiëntie van vergaderingen niet ten goede en maakte de samenwerking met organisaties, die wel volgens de traditionele structuren werkten, zeer gecompliceerd. Daarnaast ontstonden er spanningen tussen feministen die wel en feministen die niet gestudeerd hadden, omdat de angst bestond dat een intellectuele vrouw automatisch een autoriteit zou worden binnen een vrouwengroep.

Om een goed beeld te geven van de resultaten, die feministen van de tweede golf hebben behaald, zal ik drie gebieden bespreken waarin feministen actief zijn geweest, namelijk onderwijs voor volwassen vrouwen, hulpverlening en cultuur. Hierbij zullen ook de problemen aan bod komen die feministen tegenkwamen in hun strijd.

Onderwijs voor volwassen vrouwen

Onder invloed van alle feministische activiteit in de tweede golf kwam er bij veel volwassen vrouwen de behoefte naar boven aan meer educatie. Deze vrouwen waren opgegroeid in een tijd, waarin het onderwijs aan meisjes vooral gericht was op de voorbereiding op een leven als huisvrouw. Het onderwijs voor volwassen vrouwen, dat veelal werd gezien als een tweede kans voor vrouwen om zich intellectueel te ontwikkelen, was vaak de eerste kans voor vrouwen om iets helemaal voor zichzelf te doen. Tijdens de tweede feministische golf vond er een geweldige groei plaats van het aantal mogelijkheden voor volwassenenonderwijs.

Feministen speelden een grote rol bij het bewerkstelligen van deze enorme groei. Zo waren er onderwijsprojecten die georganiseerd werden door individuele feministen of feministische organisaties. Binnen dit onderwijs stond het feministen helemaal vrij om de inhoud van de lessen zelf te bepalen. De lesstof was dan ook vaak zeer feministisch van aard. Naast feitenkennis was er in het volwassenenonderwijs meestal veel aandacht voor vaardigheden zoals spreekvaardigheid en schrijfvaardigheid. Daarnaast werd ook de methode van het leren van je eigen ervaringen vaak gehanteerd.

Feministen waren ook zeer actief binnen de uitvoering van het volwassenenonderwijs dat door de overheid of door andere niet-feministische groepen werd georganiseerd. Voor deze feministen was het soms moeilijk om hun idealen wat betreft de feministische inhoud van het onderwijs in de praktijk te brengen. Zij waren niet aangenomen omdat ze feminist waren, maar omdat ze goede docenten waren of omdat ze ervaring hadden in het werken met groepen vrouwen. Vaak moesten feministische docenten veel van hun feministische ideeën verborgen houden voor de autoriteiten en de studenten.

Hulpverlening

In de tweede feministische golf was er ontzettend veel activiteit op het gebied van hulpverlening aan vrouwen. Feministen richtten opvanghuizen op voor vrouwen die werden mishandeld, er werden centra gecreëerd voor hulpverlening aan slachtoffers van verkrachting en er ontstonden zeer veel hulpgroepen voor vrouwen met allerlei specifieke problemen. Maar de meest belangrijke strijd van feministen werd gestreden op het gebied van het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw wat betreft abortus. Veel feministen hebben zich ingezet voor goede voorzieningen om een abortus te laten plegen. In hun strijd werden feministen bijgestaan door progressieve artsen. Deze samenwerking heeft geresulteerd in de relatief vroege ontwikkeling van zeer goede abortusklinieken in Nederland. In 1971 begon de eerste abortuskliniek illegaal abortus uit te voeren.

Maar de strijd van feministen voor een goede abortuswetgeving was minder succesvol. Abortus was tot 1981 in alle gevallen bij de wet verboden. De abortusklinieken hebben gedurende de jaren zeventig dus altijd in de illegaliteit gehandeld. De klinieken moesten altijd rekening houden met sancties, hoewel de activiteiten op het gebied van abortus over het algemeen door de overheid werden gedoogd. In veel gevallen konden vrouwen, die een abortus wilden omdat ze hun eigen levenspad wilden bepalen, zelfs terecht in de reguliere ziekenhuizen. Minister van Justitie Van Agt wilde in 1974 een uitzondering maken op dit gedoogbeleid. Hij poogde de Bloemenhovekliniek te sluiten. In deze kliniek werden zwangerschappen van boven de twaalf weken afgebroken. Van Agt vond dit onacceptabel. In ziekenhuizen werden ook zwangerschappen van boven de twaalf weken afgebroken, maar Van Agt richtte zich enkel op de Bloemenhovekliniek omdat in de ziekenhuizen 'sociale controle' zou zijn en in de kliniek niet. De rechter en de Hoge Raad gingen niet akkoord met de eis van Van Agt tot sluiting van de kliniek. In 1976 probeerde de minister opnieuw de Bloemenhovekliniek te sluiten. Gewaarschuwde feministen uit het hele land hadden zich bij de Bloemenhovekliniek verzameld en hielden de kliniek een paar dagen en nachten lang bezet, om te voorkomen dat de politie de behandelkamers zou verzegelen en de behandelingen moesten worden gestaakt. Uiteindelijk was de uitspraak van de rechter in het voordeel van de Bloemenhovekliniek.

De abortuswet, die in 1981 van kracht werd, was teleurstellend voor feministen. Volgens artikel 296 van het Wetboek van Strafrecht ('Misdaden tegen het leven gericht')

bleef abortus strafbaar. Maar de nieuwe Wet Afbreking Zwangerschap (WAZ) gaf een aborterende arts een strafuitsluitingsgrond als voldaan werd aan een aantal criteria. Ten eerste moest er sprake zijn van een 'noodsituatie' voor de vrouw. Ten tweede had de vrouw een verplichte bedenktijd van vijf dagen, om haar tegen impulsieve beslissingen te beschermen. Ten derde mocht een vrucht, waarvan verwacht werd dat deze buiten het moederlichaam in leven zou kunnen blijven, niet worden geaborteerd. Ten vierde moest de abortus uitgevoerd worden door een medicus. De eerste twee uitzonderingsbepalingen stuitten op erg veel protest van feministen. Zo zou de eerste bepaling de mogelijkheid van de vrouw, om zelf over haar leven te beschikken, beperken. Zij was immers nog altijd afhankelijk van een arts die haar 'noodsituatie' erg genoeg moest vinden. De tweede bepaling, de verplichte vijf dagen bedenktijd voor vrouwen die zich wilden laten aborteren, zou volgens feministen bevestigen dat de overheid vrouwen niet in staat achtte om over hun eigen leven te beschikken.

Cultuur

In de tweede feministische golf heeft de vrouwenbeweging zich altijd heel actief getoond op de gebieden van theater, festivals, boekhandels, nieuwsbrieven, tijdschriften en cafés. Met andere woorden, er was een levendige feministische cultuur. Vooral op het gebied van het geschreven woord was de feministische cultuur enorm groot. Deze cultuur maakte het makkelijk voor vrouwen om kennis te maken met de vrouwenbeweging, om ook na te gaan denken over feministische kwesties en ten slotte om ook zelf te gaan participeren in de beweging. De feministische activiteiten op het gebied van cultuur zijn daarom heel belangrijk geweest voor de verspreiding van het feminisme en de groei van de vrouwenbeweging in de tweede golf.²⁴

De tweede feministische golf in Nederland wordt gekenmerkt door enorm veel activiteit op allerlei gebieden, met als uiteindelijke doel naast gelijke rechten ook gelijke kansen voor mannen en vrouwen. Niet alleen de traditionele rolverdeling, maar ook de machtsrelatie tussen mannen en vrouwen op alle andere gebieden, werd door feministen bestreden. Er waren op dit gebied zeker successen, dankzij de enorme omvang van de vrouwenbeweging en het enorme aantal progressieve activiteiten. De maatschappij kon niet meer om het feminisme heen. Maar er waren ook teleurstellingen voor feministen, de successen waren beperkt. De stereotiepe ideeën omtrent de rolverdeling en de machtsrelatie tussen mannen en vrouwen bleken zeer hardnekkig. Het feit dat de vrouwenbeweging lang niet altijd eensgezind was in haar doelen en ideeën over een goede aanpak, kan genoemd worden als een oorzaak voor het slechts ten dele slagen van vrouwenemancipatie in de tweede feministische golf.

²⁴ Vries 1982, p. 392-400, 402-403, 405.

3 Historische context Spanje

De positie van de vrouw en de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw in Spanje

3.1 1923-1939: politiek en maatschappij

Miguel Primo de Rivera leidde een dictatuur in Spanje van 1923 tot 1930, terwijl de monarchie behouden bleef. Primo de Rivera was een bewonderaar van het fascistische Italië in die tijd. Hij zag in Italië, waar nationalistische ideeën heersten en de 'natie boven het individu' moest staan, de eenheid die hij ook in Spanje wilde zien. Het Spaanse verleden als imperium werd hierbij verheerlijkt. Geweld, moderne propagandatechnieken en censuur werden gebruikt om opstandige en naar autonomie verlangende gebieden als Catalonië en Baskenland in het gareel te houden. In 1931 werd Spanje een republiek. Deze periode van democratie, de Tweede Republiek genaamd, zou officieel duren tot 1939, wanneer Franco aan de macht komt. Echter, de periode 1936-1939 zou meer bepaald worden door de Spaanse burgeroorlog dan door republikeinse politiek. In 1936 begint de burgeroorlog doordat het leger zich tegen de republikeinse regering keert.

De ideologie binnen het leger gaat terug op de ideologie van dictator Miguel Primo de Rivera. Het leger dat zich in 1936 tegen de republikeinse regering keert, baseerde zich net als Miguel Primo de Rivera op het eenheidsideaal, waardoor dit leger ook wel het nationalistische leger wordt genoemd. De beweegredenen voor de opstand van het leger vormen een complex geheel. Ik zal niet proberen deze redenen sluitend weer te geven, maar slechts enkele punten noemen. Binnen het nationalistische leger was veel onvrede over de republikeinse regering, omdat deze de verdeeldheid in het land zou versterken. De democratie zou verdeeldheid als gevolg hebben doordat het individu in een democratie centraal staat, in plaats van het nationalistische idee dat de 'natie boven het individu' moest staan. Ook stond de regering niet per definitie negatief tegenover het autonomieverlangen van bepaalde Spaanse gebieden. Daar komt bij dat de republikeinse regering zich niet populair maakte bij het leger door plannen te maken om te snoeien in het dure officiersbestand.

Onder leiding van generaal Franco trekt het nationalistische leger in 1936 Spanje binnen, vanuit Spaans-Marokko. Het nationalistische leger vocht, met de hulp van Duitsland en Italië, tegen de republikeinse regering. De republikeinen werden onder andere geholpen door de Sovjet Unie. Ook de anarchisten, die bijvoorbeeld in Catalonië oppermachtig waren, stredden aan het front aan de zijde van de republikeinen. Tegelijkertijd stonden de anarchisten kritisch tegenover de politiek van de republikeinen. De anarchisten waren teleurgesteld over de resultaten van de Tweede Republiek. Bewoners van gebieden als Catalonië en Baskenland hadden met de komst van de Tweede Republiek hoop gekregen op meer autonomie. Maar er werd niet aan de verwachtingen voldaan. Er werden wel stappen gezet in de richting van autonomie, door de linkse regeringen. Maar de vorderingen waren minimaal, aangezien de linkse regeringen uiteindelijk weinig tijd hebben gehad hun plannen uit te voeren.²⁵ De anarchisten waren door de teleurstellende Tweede Republiek tot de conclusie gekomen dat geen enkele vorm van politieke macht en hiërarchie goed kon zijn voor een land. Zowel een dictatuur als een republikeinse regering werden afgezworen als vormen van hiërarchie. De

²⁵ Grote winkler prins. Encyclopedie in 26 delen. Dl. 21. 1991, p. 396-398, 420-422.

anarchisten hadden als ideaal dat een gebied bestuurd kon worden vanuit een collectief gedachtegoed.²⁶

3.2 1923-1930: vrouwen in Catalonië

Voor de periode 1923-1930, de periode dat Miguel Primo de Rivera een dictatuur leidde in Spanje, beperk ik me voor wat betreft de positie van de vrouw en de vrouwenbeweging tot de beschrijving van de Catalaanse vrouwenbeweging, omdat deze opvallende en vernieuwende ideeën had. Vanaf 1910 was in Spanje de toegang tot universiteiten voor vrouwen mogelijk. Vanaf dit jaartal kwam de term 'feminisme' ook in gebruik in Spanje, maar enkel bij vrouwen uit de elite. De vrouwenbeweging die in de jaren twintig in Catalonië opkwam, identificeerde zich niet met dit 'feminisme'. Toch is deze vrouwenbeweging heel belangrijk geweest in het proces van emancipatie van vrouwen in Catalonië.

De Catalaanse vrouwenbeweging had een belangrijke rol in de activiteiten van de Catalanen, die naar autonomie verlangden en weerstand moesten bieden tegen het nationalistische eenheidsideaal van Primo de Rivera. De Catalaanse vrouwen opereerden vanuit een Catalaans nationalisme, met als belangrijkste doel het bewaken van het Catalaanse culturele erfgoed. De angst heerste dat Primo de Rivera er een einde aan zou maken, dat de Catalaanse cultuur zou worden vervangen door één Spaanse cultuur, eensgezind en sterk, geheel volgens zijn nationalistische idealen. De vrouwenbeweging was dus politiek geëngageerd. Toch stredden ze niet voor politieke rechten van de vrouw zoals stemrecht. Het primaire doel was niet het vergroten van de rechten van de vrouw. De activiteiten waren gericht op het gezond en sterk maken van de Catalaanse samenleving en cultuur, om het Catalaanse culturele erfgoed te bewaken. Hulp werd geboden daar waar dat het meest nodig was, in de grote middenklasse van de Catalaanse maatschappij. Hiermee kunnen we stellen dat de vrouwenbeweging een sociale beweging was.

Het overkoepelende speerpunt van de vrouwenbeweging lag in het idee dat vrouwen meer in het publieke leven moesten treden en zich niet moesten beperken tot de huiselijke sfeer. De vrouwenbeweging zette zich bijvoorbeeld actief in voor betere educatie voor vrouwen, zo zijn er in de jaren twintig vrouwenscholen opgericht door vrouwen, omdat ze niet tevreden waren met de kwaliteit van het bestaande vrouwenonderwijs. Ook zette de vrouwenbeweging zich actief in voor het recht op betaald werk voor (ongehuwde) vrouwen en het recht om actief te zijn op sociaal-cultureel gebied voor vrouwen.

Het is van belang goed te bedenken met welk doel de vrouwenbeweging te werk ging, namelijk het bewaken van het Catalaanse culturele erfgoed. Zaken als het bevrijden van vrouwen uit de huiselijke sfeer, kwalitatief betere educatie voor vrouwen en het recht op betaald werk zouden allemaal ten goede komen aan de rol die vrouwen vervulden als echtgenote en moeder. De patriarchale relatie binnen het huwelijk werd niet ter discussie gesteld door de vrouwenbeweging in de jaren twintig. De vrouw had de belangrijke functie in dienst te staan van haar echtgenoot. Zij zou deze functie veel beter kunnen vervullen als zij een goede educatie zou hebben genoten. Zodoende zou de man een betere bijdrage kunnen leveren aan de Catalaanse maatschappij. Ook zag men de opvoeding van de kinderen als belangrijke taak van de vrouw. Het overbrengen van de Catalaanse cultuur bij de opvoeding werd als cruciaal gezien voor een sterk Catalonië. Een goede educatie en een actief leven op

²⁶ Gómez 2001, p. 296.

sociaal-cultureel gebied van de vrouw, zou de opvoeding en dus het overbrengen van de Catalaanse cultuur ten goede komen. Ten slotte werd het voor ongehuwde vrouwen belangrijk geacht om betaald werk te kunnen doen, omdat zij dan op die manier ook hun steentje bij zouden kunnen dragen aan een sterke Catalaanse maatschappij.

Het doel van de vrouwenbeweging in Catalonië in de jaren twintig was niet de patriarchale hiërarchie te doorbreken. Vrouwen streden niet voor gelijke rechten of politieke rechten. Het doel van de vrouwenbeweging was het versterken van een cultuur. De vrouwenbeweging onderkende de intelligentie en de kracht van vrouwen door hen een belangrijke functie toe te wijzen in het bereiken van het doel. Er werd niet getwijfeld aan de dominante positie van de man, maar belangrijk is dat werd onderkend dat de vrouw zou kunnen groeien in haar functie, het dienen van haar man en de Catalaanse cultuur. Deze functie werd van groot belang geacht en de vrouwenbeweging zette zich er dan ook voor in dat vrouwen veel respect verdienden. Dit betekende een grote stap in de richting van vrouwemancipatie, ook al was dit niet het primaire doel. Vrouwen werden bevrijd uit de huiselijke sfeer en ze werden zich bewust van hun intelligentie en kracht.

3.3 1931-1936: vrouwen in de Tweede Republiek

Het einde van de jaren twintig in Spanje wordt gekenmerkt door een politieke strijd met het bewerkstelligen van een democratie als doel. Deze strijd voor meer inbreng van het volk in de politiek werd ook opgepakt door vrouwen in heel Spanje. Tegen het einde van de jaren twintig werden de speerpunten van de vrouwenbewegingen in Spanje steeds meer gevestigd op politieke rechten voor vrouwen, zoals ook mannen meer politieke inbreng eisten. Vrouwen streden bijvoorbeeld voor gelijkheid ten opzichte van mannen op het punt van stemrecht. Hier gaat het om de rechten van de individuele vrouw, ongeacht haar klasse. De Catalaanse vrouwenbeweging van de jaren twintig had een sociaal karakter, zoals hierboven is beschreven. Het uiteindelijke doel was het versterken van een cultuur en als direct middel werd het versterken van vrouwen van een bepaalde klasse (de middenklasse) ingezet. Eind jaren twintig verschoof het uiteindelijke doel in de richting van gelijke rechten voor mannen en vrouwen, er werd namelijk gestreden voor individuele (politieke) rechten voor de vrouw, ongeacht haar klasse.

In 1931 treedt koning Alfons XIII af en heeft de Tweede Spaanse Republiek zijn intrede. De strijd voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen zet zich voort. Zoals eerder gezegd uit deze strijd zich vooral op het vlak van de politieke rechten. De Catalaanse vrouwenbeweging van de jaren twintig dacht nog vanuit een patriarchale relatie tussen vrouwen en mannen. Er werd uitgegaan van de gedachte dat mannen en vrouwen verschillend waren, zo zouden de kwaliteiten van vrouwen voor een groot deel liggen in de opvoeding van de kinderen. De Catalaanse vrouwenbeweging zette zich in voor educatie zodat vrouwen deze specifieke vrouwenrol beter zouden kunnen vervullen. Aan de dominante positie van de man werd niet getornd. Vanaf 1931 zien we dat meer vrouwen in Spanje zich in gaan zetten voor idealen op basis van gelijkheid. Vrouwen gingen bijvoorbeeld strijden voor politieke rechten, zowel voor vrouwenstemrecht als voor het recht om actief werkzaam te zijn binnen de politiek. De gelijkheidsgedachte dat vrouwen net zo goed als mannen inbreng zouden kunnen hebben op het gebied van politiek lag ten grondslag aan deze strijd. Het behalen van

vrouwenstemrecht eind 1931 geeft blijk van het succes van de vrouwenbeweging in deze periode.²⁷

Toch is dit succes niet te verklaren zonder de vorderingen van de Catalaanse vrouwenbeweging in de jaren twintig in acht te nemen. Doordat Catalaanse vrouwen in de jaren twintig de kans kregen zich buitenshuis te profileren, door scholing te genieten of door betaald werk te doen, werden zij zich bewust van hun kunnen. De activiteiten van de Catalaanse vrouwenbeweging in de jaren twintig waren dan misschien niet gericht op het doorbreken van een patriarchale relatie, toch hebben de activiteiten een bewustwordingsproces teweeg gebracht, dat onmiskenbaar van grote invloed is geweest op de vrouwenbeweging begin jaren dertig, wanneer de dominante positie van de man wel wordt aangevochten.

3.4 1936-1939: vrouwen in de burgeroorlog

De Tweede Republiek was een periode geweest waarin hoop op autonomie voor bepaalde gebieden sterk was opgeleefd. Onder vrouwen ontstond ook de hoop op een gelijke positie van mannen en vrouwen. De beloften die de regeringen van de Tweede Republiek deden, konden echter lang niet altijd waargemaakt worden. De republikeinse regering stelde teleur en de democratie was niet wat men ervan had verwacht. Communistische en anarchistische partijen, die zeer kritisch waren ten opzichte van de republikeinse regering, kregen steeds meer aanhangers. Er ontstonden ook een communistische vrouwenbeweging (Mujeres Antifascistas) en een anarchistische vrouwengroep (Mujeres Libres).²⁸ Vooral Mujeres Libres is van grote betekenis geweest ten tijde van de burgeroorlog. In het volgende zal ik dieper ingaan op de ideeën van Mujeres Libres en een vergelijking maken tussen Mujeres Libres en de Catalaanse vrouwenbeweging in de jaren twintig enerzijds en de positie van de vrouw en de vrouwenbeweging ten tijde van de Tweede Republiek anderzijds.

De anarchistische vrouwenbeweging Mujeres Libres was net als de vrouwenbeweging in de jaren twintig in Catalonië veelal een sociale beweging, met het bevrijden uit de huiselijke sfeer, educatie en betaald werk voor vrouwen uit de middenklasse hoog op de agenda. Het versterken van een bepaalde cultuur was hierbij niet het hoogste doel, zoals dat in de jaren twintig wel het geval was. Voor Mujeres Libres was het doorbreken van alle hiërarchie het hoogst haalbare. Men had iedere vorm van hiërarchie als besturingssysteem van Spanje zien falen. Ook het democratische systeem had gefaald. Mujeres Libres had als ideaal dat een gebied bestuurd kon worden vanuit een collectief gedachtegoed. Daarnaast stond Mujeres Libres ook kritisch tegenover de hiërarchie van een patriarchale relatie tussen mannen en vrouwen.²⁹

Mujeres Libres richtte zich op vrouwen uit de middenklasse. Deze groep was het slachtoffer van achterstelling op basis van twee binaire paren. Ten eerste was er sprake van een machtsverschil tussen de middenklasse en de elite, ten tweede was er een machtsverschil tussen mannen en vrouwen. Het bevrijden van vrouwen uit de huiselijke sfeer, het voorzien van vrouwen van betaald werk en het zorgen voor goede educatie, werden gezien als adequate

²⁷ Nash 1996, p. 48-52.

²⁸ Davies 1998, p. 103.

²⁹ Ackelsberg 1991, p. 179.

middelen om de hiërarchie te doorbreken. Deze middelen zouden ook broodnodig zijn voor het vormen van een collectief gedachtegoed onder vrouwen uit de middenklasse.

Op dit punt wijken de standpunten van Mujeres Libres sterk af van de standpunten van de Catalaanse vrouwenbeweging in de jaren twintig. Deze laatste groep had geen intentie de hiërarchie tussen mannen en vrouwen te doorbreken. Er werd niet getwijfeld aan stereotiepe ideeën over verschillende kwaliteiten van mannen en vrouwen en de daarbij horende rolpatronen. Er werd alleen gepoogd de stereotiepe vrouwelijke eigenschappen in aanzien te doen stijgen, door vrouwen een kans te geven deze rollen zo goed als ze konden te vervullen, bijvoorbeeld door middel van educatie.

Mujeres Libres had ook uitgesproken ideeën over hiërarchie in liefdesrelaties. Liefde kon voor deze vrouwenbeweging niet anders zijn dan ‘vrij’. Een liefdesrelatie waarin één partij werd onderdrukt kon volgens Mujeres Libres geen liefdesrelatie zijn. De hiërarchie in de liefde werd op deze manier dus ook bekritiseerd. Mujeres Libres was op dit vlak vooruitstrevend. In de jaren twintig werd de hiërarchische relatie tussen mannen en vrouwen nog helemaal niet bekritiseerd. Begin jaren dertig vocht de vrouwenbeweging weliswaar voor rechten op basis van gelijkheid, maar hierbij concentreerden ze zich voornamelijk op politieke rechten, niet op het ‘recht’ van de vrouw binnen een liefdesrelatie.³⁰

Mujeres Libres was een sociale organisatie met gelijkheid als ideaal, vanuit een politieke visie. In de beginjaren van de Tweede Republiek waren de activiteiten van de vrouwenbeweging niet zozeer gericht op een sociale klasse, maar meer op het individu. Ze vochten voor gelijke rechten in het algemeen en in het bijzonder voor politieke rechten, maar niet vanuit een bepaalde politieke visie zoals Mujeres Libres. De verschuiving die optreedt is te verklaren aan de hand van het falen van de Tweede Republiek en het daardoor ontstane ongeloof in iedere vorm van hiërarchie. Mujeres Libres richtte zich hierbij op het doorbreken van de hiërarchie waar de vrouwen uit de sociale middenklasse het slachtoffer van waren. De activiteiten van Mujeres Libres kunnen ook op een andere manier verklaard worden, namelijk aan de hand van de burgeroorlog. Mujeres Libres richtte zich op het versterken van vrouwen uit de middenklasse van de maatschappij, een grote groep. Om in de burgeroorlog goed verzet te kunnen bieden aan vijandelijke partijen, was een sterke middenklasse zeer wenselijk.

De vrouwen van Mujeres Libres hadden een actieve rol in de burgeroorlog, net als de vrouwen van het communistische Mujeres Antifascistas. Hoewel beide vrouwenorganisaties zeer kritisch waren ten opzichte van de republikeinse regering, en hoewel de anarchisten en de communisten als een grote bedreiging werden gezien door de republikeinen, hadden zij wel het nationalistische leger van Franco als gemeenschappelijke vijand. Soms streden de vrouwen aan het front, maar meestal werden zij ingezet voor ondersteunende taken als de verpleging en de zorg voor kleding, voedsel en andere benodigdheden. Ook gingen veel vrouwen het werk doen dat voorheen werd gedaan door de mannen die tijdens de burgeroorlog aan het front waren.³¹

Aan de kant van het nationalistische leger van Franco was een andere groep vrouwen actief in de burgeroorlog. Deze groep was in 1934 opgericht door Pilar Primo de Rivera, zus van José Antonio Primo de Rivera en dochter van oud-dictator Miguel Primo de Rivera. José Antonio had in 1933 de politieke partij Falange Española opgericht, later werd deze partij (onder meer

³⁰ Gómez 2001, p. 295-296, 305-306.

³¹ Martínez – Gutiérrez 2001, p. 279.

door een fusie met een andere partij) omgedoopt tot de Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS), veelal eenvoudig aangeduid met de naam 'Falange'. Deze partij zou na de machtsovername van Franco de enige toegestane partij worden. De Sección Femenina, zoals de groep van Pilar Primo de Rivera heette, was de vrouwenafdeling van de Falange. Pilar Primo de Rivera had haar vrouwengroep opgezet vanuit de falangistische studentenbeweging waar zij bij was aangesloten, de Sindicato Español Universitario (SEU).³²

Binnen de oorspronkelijke ideeën van de Falange was het streven naar nationale eenheid een belangrijk speerpunt. Ook speelden de verheerlijking van het Spaanse verleden (waarbij men vooral moet denken aan de zestiende en de zeventiende eeuw, samen de Gouden Eeuw van Spanje genoemd), nationalisme en imperialisme een grote rol. Daarnaast hadden falangisten een sociale hervorming voor ogen, volgens populistisch-socialistische principes.³³ Veel van de ideeën van de Falange kwamen overeen met de ideeën van Franco. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Falange zich tijdens de burgeroorlog aansloot bij het nationalistische leger van Franco. Overigens zijn er toch ook duidelijke verschillen tussen de opvattingen van de Falange en Franco. Zo vinden we het sociaal-radicalisme van de Falange niet terug bij Franco en was de Falange minder conservatief dan vele generaals in het nationalistische leger.

De Sección Femenina opereerde vanuit de idealen van de Falange. Jezelf wegcijferen en opofferingsgezindheid voor het vaderland waren belangrijke principes van de Falange. Mannen werden geacht bereid te zijn hun leven op te offeren in de strijd tegen de republikeinen. Ook van vrouwen werd opofferingsgezindheid verwacht, niet door hun leven te geven in de strijd aan het front, maar door in dienst te staan van het nationalistische leger. Vrouwen van de Sección Femenina verzorgden gewonden en wonden en naaiden de kleding van de mannen aan het front, zoals veel vrouwen aan republikeinse zijde dat ook deden.³⁴ De Falange en de Sección Femenina zagen een belangrijke rol voor vrouwen bij het opbouwen van een sterk en traditioneel Spanje. De taken van vrouwen lagen volgens de Falange in het dienen van hun echtgenoten, het verzorgen van hun kinderen en het zorgen voor een goede thuishaven. Deze taken werden door de Sección Femenina heel serieus genomen. Zij had als ideaalbeeld een sterke, optimistische vrouw die erin slaagde door werklust en levensvreugde een goede en stabiele thuishaven te creëren.³⁵

3.5 1940-1950: vrouwen in een autarchie

In 1939 kwam Franco aan de macht en was de burgeroorlog ten einde. Er waren zuiveringen en arrestaties, martelingen en executies. Iedereen die in de oorlog actief was geweest aan de kant van de republikeinen werd opgespoord en gevangengenomen.³⁶ Vrouwen en kinderen werden niet gespaard van de ontberingen in gevangnissen en concentratiekampen.³⁷ Iedere

³² Morcillo 2000, p. 24, 109.

³³ Payne 1987, p. 623.

³⁴ Morcillo 2000, p. 24.

³⁵ Venmans 1997, p. 117.

³⁶ Gallo 1973, p. 65.

³⁷ Giles 1998, p. VII.

vorm van organisatie buiten de Falange werd verboden. Voor vrouwen werd het dus vrijwel onmogelijk om zich te verenigen en zich actief in te zetten voor vrouwenemancipatie.³⁸

De enige toegestane partij in het Franco-regime was de FET y de las JONS, oftewel de Falange. Binnen de Falange waren wel verschillende 'afdelingen' toegestaan, zoals de Falangisten (aanhangers van de oorspronkelijke Falange, opgericht door José Antonio Primo de Rivera), monarchisten, grootgrondbezitters, Carlisten (conservatieve politieke beweging die tot doel had de nazaten van Carlos María Isidro de Borbón op de troon te krijgen) en katholieken. Franco deelde met elk van deze politieke divisies de belangrijkste ideeën, maar verwierp het geheel van ideeën van elk van hen.³⁹ De politieke structuur gaf de illusie van verscheidenheid, want geen van de verschillende politieke 'afdelingen' vormde een bedreiging voor het regime. Franco wist op deze manier politieke stabiliteit te bewerkstelligen.

De politiek van het Franco-regime wordt vaak aangeduid met de term 'nationaal-katholicisme'. Spanje moest weer de kracht terugkrijgen die het in de Gouden Eeuw had. De verheerlijking van het verleden bracht ook een verheerlijking van traditionele waarden en normen en de traditionele staatgodsdienst, het rooms-katholicisme, met zich mee. Een sterk Spanje was volgens Franco een onverdeeld Spanje, waarin één taal werd gesproken en één godsdienst werd beleden. Daarnaast moest Spanje in al zijn eigen behoeften kunnen voorzien, aangezien Franco op weinig samenwerking met andere landen kon rekenen door zijn aanvankelijke steun aan Hitler in de Tweede Wereldoorlog. Franco had vrijwilligers (de zogenaamde Blauwe Divisie) naar het oostfront gestuurd om te strijden tegen de Sovjet-Unie. Toen bleek dat de successen niet van lange duur waren stuurde Franco de Blauwe Divisie weer terug. Franco verklaarde zich neutraal en zou later zelfs ontkennen dat hij sympathie had gehad voor Hitler. Maar door de aanvankelijke steun aan Hitler werd Spanje geweerd uit de Verenigde Naties en werd het land niet betrokken in het Marshallplan. Spanje werd een autarchie. Voor een land dat als onafhankelijk zelfbestuur sterk moest worden was het belangrijk de populatie op peil te houden. Vele Spanjaarden waren gesneuveld tijdens de burgeroorlog en Franco richtte zijn politiek dan ook onder andere op het zorgen voor de – naar zijn idee – ideale omstandigheden voor het produceren van zoveel mogelijk kinderen. Grote gezinnen kregen bijvoorbeeld financiële steun van de staat, de zogeheten 'subsídio familiar' (gezinssubsidie), en aangezien de jaren veertig werden gekenmerkt door hongersnood en armoede, te wijten aan het isolement waar Spanje door de politiek van autarchie in terecht was gekomen, was dit een effectieve manier om het doel te bereiken. Het gezin werd het belangrijkste aandachtspunt van de politiek en scheiden werd verboden.

De aandacht voor reproductie en het gezin sporen geheel met traditionele katholieke normen en waarden. Traditioneel heerst er binnen de katholieke kerk de sterke overtuiging dat mannen en vrouwen niet alleen op lichamelijk gebied van elkaar verschillen, maar ook op het gebied van capaciteiten. De capaciteiten van vrouwen lagen volgens de katholieke kerk in het moederschap, het enige doel van het christelijke huwelijk. Het huwelijk vormde op zijn beurt weer een zeer belangrijk doel voor de christelijke vrouw. Het gaf haar namelijk de mogelijkheid haar lotsbestemming, het moederschap, te vervullen. De kerk droeg als ideaal vrouwbeeld ofwel maagdelijkheid ofwel moederschap uit. De aseksualiteit van vrouwen werd benadrukt. Het regime zat wat betreft de lotsbestemming van vrouwen op één lijn met de katholieke kerk. Een duidelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen was volgens het

³⁸ Davies 1998, p. 173.

³⁹ Payne 1987, p. 623.

regime nodig om stabiliteit en sociale orde in het land te bewerkstellingen en om duidelijkheid te bieden omtrent de lotsbestemming van het individu. Vrouwen werden geacht het moederschap te vervullen en geen ander doel na te streven. Intellectuele interesses van een vrouw werden in de propaganda van het regime als gevaarlijk afgeschilderd, gevaarlijk voor haar vrouwelijkheid in het algemeen en voor haar christelijke lotsbestemming van het moederschap in het bijzonder. De katholieke kerk heeft na de burgeroorlog zonder aarzeling zijn steun toegezegd aan het Franco-regime.⁴⁰ Het rooms-katholicisme en de rooms-katholieke kerk drongen diep door in de politiek van het Franco-regime.

Franco stelde wetten in om zijn idealen omtrent het huwelijk en de rolverdeling tussen mannen en vrouwen te kunnen verwezenlijken. Zo is in het bovenstaande al beschreven dat de mogelijkheid om te scheiden werd afgeschaft. Er stonden strenge straffen op abortus, samenwonen buiten het huwelijk, overspel en anticonceptie, waaronder het gebruik van condooms en seksuele voorlichting.⁴¹ Franco stelde veel beperkende regels in voor de getrouwde vrouw. Zo mocht zij het land niet verlaten zonder de toestemming van haar man, mocht zij niet met haar kind reizen zonder de toestemming van haar man en de vader van het kind, en mocht zij geen eigen huis of bankrekening hebben. De man was juridisch gezien het hoofd van het gezin. Alleen zijn handtekening was rechtsgeldig en hij was verantwoordelijk voor alle misdaden die zijn vrouw beging. De wettelijk opgelegde autoriteit van de man werd 'patria potestad' genoemd.⁴²

Ook het onderwijs had te maken met regels die gericht waren op de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, jongens en meisjes. Zo werd het lesgeven aan jongens en meisjes in gemengde groepen verboden. Op alle scholen werd het verplicht huishoudonderwijs te geven aan meisjes. Deze lessen werden voor een belangrijk deel verzorgd door leden van de Sección Femenina. In de huishoudlessen leerden meisjes koken en naaien en kregen ze informatie over de zorg voor kinderen.⁴³ Deelname aan hoger onderwijs was niet verboden voor vrouwen. Dat wil niet zeggen dat het een makkelijke keuze was voor vrouwen om te gaan studeren. In de propaganda van het regime werd studeren voor vrouwen afgeschilderd als een schande, een aanval op de christelijke lotsbestemming van het moederschap. Op die manier wist het regime de keuzes van vrouwen te sturen.⁴⁴ Voor het ontmoedigen van vrouwen om te gaan studeren gebruikte het regime naast propaganda ook regels omtrent de toegangseisen tot hoger onderwijs. Om als vrouw toegelaten te worden tot hoger onderwijs moest je een huishoudkunde-examen doen⁴⁵ en moest je 'el servicio social' (de sociale dienst) hebben gedaan.⁴⁶ De sociale dienst voor vrouwen was door Franco ingesteld en werd georganiseerd door de Sección Femenina. Franco had hiermee voor ogen dat vrouwen onbetaald een bijdrage zouden gaan leveren aan de wederopbouw van het vaderland, na de burgeroorlog.⁴⁷ Als laatste punt van regelgeving op het gebied van onderwijs kunnen de lessen voor moeders van pasgeboren kinderen worden genoemd. Moeders waren verplicht gratis lessen te volgen waarin informatie werd verschaft over de zorg voor zuigelingen. De Sección Femenina was betrokken bij de organisatie en de uitvoering van deze lessen. Eén van

⁴⁰ Morcillo 2000, p. 5-6, 28-31, 34, 38, 41, 45.

⁴¹ Davies 1998, p. 178.

⁴² Pérez 1988, p. 8.

⁴³ Davies 1998, p. 177.

⁴⁴ Morcillo 2000, p. 45.

⁴⁵ Davies 1998, p. 177.

⁴⁶ Morcillo 2000, p. 33.

⁴⁷ Davies 1998, p. 177.

de onderwerpen die in de lessen werden behandeld was het gevaar van betaald werk voor goed moederschap.

Dit brengt mij op het laatste gebied waarop het regime een strenge regelgeving voerde omtrent de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, namelijk betaald werk. Vrouwen mochten alleen betaald werk doen als zij de zogenaamde sociale dienst hadden gedaan.⁴⁸ Daarnaast waren zij per definitie uitgesloten van bepaalde beroepen, zo mochten zij bijvoorbeeld niet de beroepen van diplomaat, notaris, douanebeambte, effectenmakelaar of gevangenisarts uitoefenen. Ook mochten vrouwen per definitie geen functies binnen de overheid vervullen.⁴⁹ Ten slotte was het voor vrouwen verboden 's nachts te werken. Voor getrouwde vrouwen kwamen er nog een aantal regels bij. Zo had een getrouwde vrouw de toestemming van haar man nodig om betaald werk te mogen doen. Zijn handtekening moest op haar contract staan.⁵⁰ Ook werd de 'subsídio familiar' (gezinssubsidie) ingetrokken als de vrouw betaald werk deed, zodat de financiële prikkel om te gaan werken voor veel vrouwen verdween.⁵¹

De vrouwen van de Sección Femenina zaten op één lijn met het regime wat betreft de ideeën over de verschillende capaciteiten van mannen en vrouwen en de opvatting dat vrouwen niets anders na zouden moeten streven dan het moederschap en de zorg voor een goede thuishaven. Zij noemden zichzelf antifeministisch. De Sección Femenina was voor het regime dan ook de ideale organisatie om de uitvoering van bepaalde regels met betrekking tot vrouwen als taak te geven. Op die manier vertrouwde het regime de belangrijke taak van het creëren van de 'nieuwe vrouw', wiens christelijke deugden essentieel waren voor een sterk en traditioneel Spanje, toe aan de Sección Femenina. Het verbod op het lesgeven aan jongens en meisjes in gemengde groepen gaf de Sección Femenina de mogelijkheid om de macht over te nemen op het gebied van de educatie van meisjes. Zo hebben we gezien dat de Sección Femenina betrokken was bij het huishoudonderwijs aan meisjes. Maar ook volwassen vrouwen konden rekenen op educatie door de Sección Femenina, bijvoorbeeld door de verplichte voorlichting over de zorg voor zuigelingen aan moeders. Religieuze en vaderlandslievende educatie was zeer belangrijk in de ogen van de Sección Femenina. Het doel was meisjes en vrouwen de katholieke en de falangistische waarden en normen bij te brengen.⁵² Een andere taak van de Sección Femenina was de organisatie van de zogenaamde sociale dienst. Dit bestond uit drie maanden voorbereiding, waarbij de leermethoden waren gericht op de kritiekloze acceptatie van het falangistische gedachtegoed, gevolgd door drie maanden vrijwilligerswerk in bijvoorbeeld een weeshuis of een ziekenhuis. Voor het aanvragen van een paspoort, voor het behalen van een rijbewijs of een ander diploma, en voor het lidmaatschap van een sportvereniging of een culturele organisatie had je als vrouw een certificaat nodig als bewijs dat je de sociale dienst had gedaan.⁵³ Zo werd de 'vrijwillige' sociale dienst opgedrongen aan alle vrouwen. De sociale dienst was een offer dat vrouwen moesten maken voor het vaderland, ze kregen er immers geen enkele vergoeding voor. De sociale dienst werd door Franco gezien als een belangrijk middel om een sterk Spanje te

⁴⁸ Morcillo 2000, p. 32-33.

⁴⁹ Davies 1998, p. 178.

⁵⁰ Morcillo 2000, p. 36.

⁵¹ Brooksbank Jones 1997, p. 76.

⁵² Morcillo 2000, p. 7, 26, 32, 44.

⁵³ Kaplan 2004, p. 188.

bewerkstelligen en de Sección Femenina verkreeg een machtige positie binnen het regime door de organisatie van de sociale dienst op zich te nemen.

3.6 1950-1975: vrouwen uit het isolement

In de jaren vijftig komt er een einde aan de geïsoleerde positie die Spanje als land had verkregen. Tijdens de Koude Oorlog wordt Spanje een partner voor de VS. De VS ziet in Spanje een goede bondgenoot tegen het communisme. In 1953 tekenen Spanje en de VS het Pact van Madrid. In dit pact beloofde de VS economische en militaire steun te verschaffen aan Spanje. De VS mocht in ruil hiervoor luchtmachtbases en marinebases bouwen en gebruiken op Spaans grondgebied. De toetreding van Spanje tot de NAVO wordt door de Europese landen verhinderd, maar in 1955 treedt Spanje wel toe tot de Verenigde Naties. Deze politiek van meer openheid, oftewel 'apertura', zorgde ook voor een expansie van de Spaanse economie vanaf ongeveer 1955. Spanje veranderde van een autarchie steeds meer in een vrijmarkteconomie en een consumptiemaatschappij.⁵⁴ Hiermee gepaard gingen zaken als industrialisatie, verstedelijking, toerisme, liberalisering van de zeden en de emigratie van honderdduizenden Spaanse gastarbeiders die veel geld mee naar huis brachten. De politiek van openheid, de groei van de economie en de modernisering brachten ook sociale onrust met zich mee. In 1956 waren er voor het eerst tijdens het Franco-regime stakingen van een behoorlijke omvang. Studenten en arbeiders bundelden hun krachten om te protesteren tegen het regime.⁵⁵

Spanje begon steeds meer op het Westen te leunen en het falangisme raakte langzaam in onbruik. Franco deed amper meer een beroep op de falangistische vleugel van de FET y de las JONS en richtte zich steeds meer op de aanhangers van de Opus Dei, een katholieke organisatie. In 1967 werd de partijnaam zelfs gewijzigd in Movimiento Nacional (Nationale Beweging), maar in de praktijk bleef men van de Falange spreken. Falangistische ideeën bleven bestaan binnen het regime. Een van de oorzaken hiervan was dat de Sección Femenina in de jaren vijftig en zestig niets aan kracht had verloren. De Sección Femenina had een meer zachtmoedige en goedaardige uitstraling dan de Falange en leverde uiterst goedkope sociale diensten door de organisatie van de sociale dienst. Om deze redenen hoefden de vrouwelijke falangisten in tegenstelling tot hun mannelijke collega's niet te vrezen voor de beperking van hun mogelijkheden om het falangistische gedachtegoed uit te dragen. De Sección Femenina kon ook in de jaren vijftig en zestig haar taken gewoon blijven voortzetten en meisjes en vrouwen blijven leren over hun lotsbestemming van het moederschap en de gevaren van betaald werk. Sterker nog, in 1950 is de regel ingesteld dat alleen leraressen van de Sección Femenina huishoudkundelessen mochten geven. De Sección Femenina heeft voortbestaan tot 1977.

Naast de Sección Femenina waren er ook een aantal andere katholieke vrouwenorganisaties actief ten tijde van het Franco-regime. Deze organisaties ontsnapten aan de officiële controle door hun spiritualiteit en uitgesproken antifeminisme. De traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen werd door deze vrouwenorganisaties niet in twijfel getrokken. Maar door het ontbreken van officiële controle waren er binnen deze organisaties wel mogelijkheden voor vrouwen om zich buiten de sfeer van het huis en het gezin te

⁵⁴ Morcillo 2000, p. 25, 47.

⁵⁵ Davies 1998, p. 174.

ontwikkelen en om na te denken over een katholieke invulling van vrouwelijkheid waarin wel plaats was voor bijvoorbeeld intellectuele behoeften.

De intrede van de consumptiemaatschappij had gevolgen voor de rol van de vrouw in de maatschappij. Naast huisvrouw kreeg zij de nieuwe rol van consument. Vrouwen werden op deze manier meer actieve deelnemers aan de maatschappij dan voorheen. Daar kwam bij dat steeds meer huisvrouwen de beschikking kregen over huishoudelijke apparaten, wat een verlichting van hun taken betekende en tijd opleverde voor andere zaken. De komst van de consumptiemaatschappij betekende voor veel huisvrouwen dat zij in enige mate uit het isolement van het huiselijke konden treden.⁵⁶

Het feit dat Spanje meer in contact was komen te staan met het Westen betekende dat vrouwen werden geconfronteerd met meer plezierige manieren van leven. Zo kwamen zij in aanraking met andere levenswijzen door het zien van Hollywoodfilms en televisieseries, door het lezen van westerse tijdschriften en door de confrontatie met westerse toeristen. Dit had als gevolg dat ideaalbeeld van de vrouw zoals het door het regime en de kerk werd geschetst steeds minder werd nageleefd onder jonge vrouwen.⁵⁷ Zo werd bescheidenheid bijvoorbeeld door Franco en de kerk gezien als een belangrijke vrouwelijke deugd. Het lichaam van een vrouw en haar verschijning moesten dan ook blijik geven van deze bescheidenheid. Maar de deugd van bescheidenheid werd moeilijk houdbaar toen in de late jaren vijftig de reclame voor make-up, parfum en andere luxeproducten in de tijdschriften verschenen.

Ook het traditionele gezin was aan verandering onderhevig. De emigratie van Spaanse gastarbeiders naar andere landen had bijvoorbeeld als gevolg dat in veel gezinnen de vader afwezig was.⁵⁸ Daarnaast leed het gezin eronder dat jonge vrouwen steeds vaker verhuisden naar de steden en betaald werk gingen doen.⁵⁹ Door de industrialisatie en de groei van de economie was er veel vraag naar arbeidskrachten. De mannelijke populatie van Spanje bleek niet omvangrijk genoeg om alle benodigde werkplekken op te vullen, er waren meer vrouwelijke werknemers nodig. Deze praktische oorzaak lag ten grondslag aan de maatschappelijke acceptatie van vrouwelijke arbeidskrachten in Spanje. Voor vrouwen was economische onafhankelijkheid een van de voornaamste redenen om betaald werk te gaan doen. Een vrouw met een gezin werkte over het algemeen alleen als het salaris van haar man ontoereikend was, want zij verdiende meestal maar 70 tot 80 procent van wat haar man verdiende. Het feit dat het betaalde werk was geopend voor vrouwen betekende ook een verbetering van de mogelijkheden voor jonge vrouwen om een hogere opleiding te genieten.⁶⁰

In de jaren zestig en zeventig werden vrouwen steeds actiever in het opkomen voor hun rechten. Zo werden vrouwen bijvoorbeeld actief in vakbonden, katholieke actiegroepen, illegale politieke partijen, huisvrouwenbonden en universiteiten. Ook de problematiek van vrouwenemancipatie kreeg steeds meer aandacht onder vrouwen, wellicht mede onder invloed van de buitenlandse feministische literatuur die in de jaren zestig werd vertaald en gepubliceerd in Spanje. In 1965 werd de 'Movimiento Democrático de Mujeres' (democratische vrouwenbeweging) opgericht binnen de illegale communistische partij. In 1974 werd deze organisatie omgedoopt tot de 'Movimiento de Liberación de la Mujer'

⁵⁶ Morcillo 2000, p. 39, 70, 76, 100-101, 105, 108, 164.

⁵⁷ Davies 1998, p. 179.

⁵⁸ Morcillo 2000, p. 39-40, 76.

⁵⁹ Davies 1998, p. 179.

⁶⁰ Morcillo 2000, p. 72, 109.

(beweging voor de bevrijding van vrouwen).⁶¹ Het was niet eenvoudig en soms zelfs gevaarlijk voor vrouwen om zich te verenigen en op te komen voor hun rechten, gezien de altijd strenge controle van het regime. Maar niet alleen het Franco-regime vormde een obstakel voor vrouwenorganisaties, ook de bestaande organisaties stonden huiverig tegenover de ontwikkeling dat er vrouwenafdelingen ontstonden binnen hun organisaties. Zo was het de Nederlandse prinses Irene (de toenmalige vrouw van Carlos Hugo de Borbón-Parma, die er volgens de Carlisten aanspraak op zou maken koning van Spanje te worden) in de jaren zestig alleen toegestaan een vrouwenafdeling van de Carlistische beweging op te richten als mannen de bijeenkomsten mochten bijwonen.⁶²

Ondanks alle ontwikkelingen veranderde er niets aan de ideeën over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen binnen het regime. Franco heeft nooit getwijfeld aan zijn opvatting dat mannen kostwinners zouden moeten zijn en vrouwen moeders. Het vasthouden aan deze rolverdeling zou nodig zijn voor stabiliteit en sociale orde in het land en duidelijkheid omtrent de lotsbestemming van het individu. Het regime stelde zich als doel de traditie te bewaken in de context van de onvermijdelijke modernisatie. Dat gebeurde onder andere door middel van propaganda waarin het moederschap werd verheerlijkt en vrouwen werden aangemoedigd 'koninginnen van het huis' te worden.⁶³ Ook werd er vastgehouden aan bepaalde wetten en regels die vrouwen beperkten in hun bewegingsvrijheid, terwijl vrouwen in de praktijk steeds meer uit het isolement van het huiselijke traden. Zo had een getrouwde vrouw bijvoorbeeld nog steeds de toestemming van haar echtgenoot nodig om betaald werk te kunnen doen.⁶⁴ Ten slotte trad het regime fel op tegen de liberalisering van de zeden die meekwam met de modernisatie van het land. Het behouden van de zedelijke moraal werd een belangrijk aandachtspunt van het regime. De strenge verboden op de publicatie van pornografisch materiaal, abortus, anticonceptie en het verstrekken van informatie over anticonceptie bleven gehandhaafd en overtreders konden nog steeds rekenen op zware straffen. Wat betreft prostitutie werden de regels zelfs aangescherpt, want er bestond geen verbod op prostitutie totdat in 1956 alle bordelen werden gesloten en het officieel illegaal werd.

Toch was er ook binnen het regime duidelijk dat de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen niet meer helemaal houdbaar was nu de economie eiste dat vrouwen betaald werk gingen doen. Het regime moest erkennen dat de participatie van vrouwen noodzakelijk was voor het creëren van een moderne industriële samenleving. Het ideale vrouwbeeld moest geherdefinieerd worden, zodat de katholieke vrouwelijke deugden ook in de moderne maatschappij behouden konden blijven. Katholicisme en moderniteit moesten met elkaar in overeenstemming worden gebracht.

De Sección Femenina droeg actief bij aan het creëren van een modern ideaalbeeld van de vrouw. Zij deed dit door te beoordelen welke beroepen zouden aansluiten bij de specifieke vrouwelijke capaciteiten en vrouwen zoveel mogelijk te sturen in de richting van deze beroepen. De Sección Femenina zag de verpleging, het toerisme, onderwijs en sociaal werk als goede werkvelden voor vrouwen. Daarnaast werden ook de beroepen van secretaresse en bibliothecaresse geschikt bevonden. Het beroep van secretaresse en beroepen in het toerisme zouden geschikt zijn omdat ze goed aan zouden sluiten bij de vrouwelijke taak van het in

⁶¹ Davies 1998, p. 181-182.

⁶² Dam 2006, p. 36.

⁶³ Morcillo 2000, p. 47, 161-162.

⁶⁴ Davies 1998, p. 180.

dienst staan van anderen. De verpleging en het sociaal werk zouden geschikt zijn omdat het in de natuur van vrouwen zou liggen verzorgende taken op zich te nemen, zij moesten immers ook hun kinderen verzorgen. De zorg voor kinderen was ook het argument om het onderwijs als een geschikt werkveld voor vrouwen aan te wijzen. Ten slotte werd het beroep van bibliothecaresse geschikt bevonden omdat werd aangenomen dat vrouwen netjes en ordelijk zouden kunnen werken, zij moesten het huis immers ook altijd aan kant hebben. Zo werd de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt gezien in het verlengde van hun bezigheden in het huishouden.⁶⁵

De educatie van vrouwen werd aangepast aan het moderne vrouwbeeld. In de jaren zestig lag bij het onderwijs aan vrouwen de nadruk op beroepstraining voor die beroepen die door de Sección Femenina en het regime geschikt werden bevonden voor vrouwen. De Sección Femenina was nauw betrokken bij dit onderwijs.

Het toetreden van vrouwen tot de arbeidsmarkt betekende geen omslag wat betreft de ideeën in de samenleving over specifieke vrouwelijke capaciteiten. Men kon de taken die de meeste vrouwen hadden in het betaalde werk immers gemakkelijk in overeenstemming brengen met het traditionele vrouwbeeld. Daar staat tegenover dat werkende vrouwen wel minder aan huis gebonden waren en ook vaker een economisch onafhankelijke positie hadden. Een probleem vormde het feit dat mannen niet meer huishoudelijke taken op zich namen, terwijl vrouwen wel vaker betaald werk gingen doen. Dit betekende voor veel vrouwen de dubbele belasting van betaald en huishoudelijk werk.

Ondanks alle moeite van het regime en de Sección Femenina om het traditionele vrouwbeeld te bewaken zijn er in de periode 1950-1975 toch grote stappen gemaakt wat betreft vrouwenemancipatie. Dit is misschien wel het beste te illustreren aan de hand van de hervorming van een aantal wetten die beperkingen betekenden voor vrouwen. Zo werd tegen het einde van de jaren vijftig de wet afgeschaft die bepaalde dat weduwen die voor de tweede keer trouwden de voogdij over hun kinderen verloren. Ook werd tegen het einde van de jaren vijftig de regel ingesteld dat een getrouwde vrouw eigenares werd van de helft van het gemeenschappelijk bezit. Hiermee werd het huis in plaats van het eigendom van de man het eigendom van de familie. Daarnaast werd het een vrouw toegestaan eigenares te blijven van al haar eigen bezittingen wanneer zij trouwde. In 1961 werden bepaalde discriminerende regelingen met betrekking tot betaald werk voor vrouwen afgeschaft. Dit betekende dat vrouwen een net zo hoog loon als mannen moesten krijgen voor hetzelfde werk. Ook betekende het dat vrouwen ieder beroep mochten gaan uitoefenen, met uitzondering van beroepen in het rechtswezen, de krijgsmacht en de marine. Vanaf 1963 mochten werkgevers geen vrouwen meer ontslaan om de reden dat ze getrouwd waren. Een getrouwde vrouw had echter wel nog steeds de toestemming van haar man nodig om te kunnen werken. In 1963 werd ook het recht van 'bloedwraak', het recht van een echtgenoot of vader om zijn vrouw of ongetrouwde dochter te doden wanneer zij werd betrapt op overspel, afgeschaft. In 1970 mochten mannen hun kind niet meer beschikbaar stellen voor adoptie zonder de toestemming van de moeder. Ook werd in 1970 het onderwijs aan gemengde groepen van jongens en meisjes toegestaan.⁶⁶

⁶⁵ Morcillo 2000, p. 4, 73, 75-76, 109, 164.

⁶⁶ Davies 1998, p. 180-181.

3.7 Vanaf 1975: politiek en maatschappij

Na veertig dagen doodstrijd overlijdt Franco op 20 november 1975. Op 22 november werd de staatsmacht overgedragen aan Juan Carlos de Bórbon, de kleinzoon van Alfons XIII. Franco beschouwde deze als een geadopteerde zoon en regelde zijn hele opvoeding, inclusief een opleiding aan de Spaanse Militaire Academie. In 1969 had Franco officieel bekend gemaakt dat Juan Carlos hem zou opvolgen. Hij liet hem voor het parlement een eed van trouw zweren aan de principes van de Movimiento Nacional.⁶⁷ Velen zagen in Juan Carlos een marionet van de dictator. Het verbaasde menigeen dan ook dat de nieuwe leider al snel een democratische weg in sloeg. Vrij snel na zijn aantreden sprak hij bijvoorbeeld verzoenende woorden met de tijdens Franco verboden socialistische en communistische partijen. Ook kondigde hij aan gratie te verlenen aan zo'n drieduizend politieke gevangenen. Koning Juan Carlos I wilde de dictatuur omsmeden tot een monarchie en een parlementaire democratie.⁶⁸ Het feit dat de koning niet naar bijeenkomsten ging van de zogenaamde Raad van Ministers, gaf de indruk dat Juan Carlos een koning wilde zijn die heerst maar niet regeert.⁶⁹

Vanaf 1975 heeft zich een transformatie afgespeeld in Spanje, van een dictatuur naar een democratie. Het waren spannende tijden, want in 1975 stonden de fracties nog lijnrecht tegenover elkaar. Een minderheid van de franquistische politici, de zogenaamde 'continuistas', wilde zo weinig mogelijk veranderen en bleef voorstander van een autoritair regime. Belangrijker in aantal waren de aanhangers van de 'reforma', de democratisering van Spanje door middel van geleidelijke hervormingen. Tegenover aanhangers van de 'reforma' stonden de politici die een breuk met het verleden wilden ('ruptura'). In 1977 werden alle politieke partijen toegestaan, vonden de eerste vrije verkiezingen plaats sinds de burgeroorlog en werd de Movimiento Nacional afgeschaft. De reformisten kwamen als winnaars uit deze eerste verkiezingen, onder andere dankzij de loyale steun van koning Juan Carlos I.⁷⁰ De Spanjaarden kozen niet voor het extremisme van links (extremistische communisten of bijvoorbeeld Baskische nationalisten die de 'ruptura' aanhingen) of rechts (franquistische politici, de 'continuistas'). Hiermee hebben de kiezers het franquisme begraven en een grotendeels geweldloze overgang naar een democratie mogelijk gemaakt.⁷¹

In 1978 werd een democratisch grondwet aangenomen. Hierin werd onder andere bepaald dat Spanje zou worden opgedeeld in zeventien Autonome Gemeenschappen, met elk een eigen regering, parlement en hoogste gerechtshof. Hiermee werden de autonomie wensen van de diverse streken gehonoreerd. De grondwet bekrachtigde ook de monarchie als staatsvorm en schafte de doodstraf af.⁷² Verder was erg belangrijk dat de regering paal en perk stelde aan de macht van de kerk.⁷³ Na 1975 veranderde de Spaanse samenleving in sneltreinvaart. Het onderwijs, de huisvestingspolitiek, het openbaar vervoer, de ambtenarij, de kerk, het leger etc., kortom alle facetten van de maatschappij maakten enorme ontwikkelingen door.⁷⁴ De periode in Spanje van 1976 tot 1982 wordt aangeduid met de term 'transición' (overgang).

⁶⁷ Venmans 1997, p. 1-2.

⁶⁸ Steenmeijer 1989, p. 135.

⁶⁹ Alba 1978, p. 253.

⁷⁰ Venmans 1997, p. 3.

⁷¹ Alba 1978, p. 280.

⁷² Venmans 1997, p. 3-4.

⁷³ Steenmeijer 1989, p. 136.

⁷⁴ Venmans 1997, p. 5.

In 1981 werd duidelijk dat het gevaar van rechtse zijde nog niet helemaal geweken was. Op 23 februari deed een groep conservatieve militairen onder leiding van luitenant-kolonel Antonio Tejero een poging tot een militaire staatsgreep. Zij vonden dat het democratische proces nu wel lang genoeg had geduurd en dat het weer tijd werd voor een autoritair regime. Koning Juan Carlos I verscheen binnen een dag op televisie en veroordeelde de coup. Hiermee verloor de coupoging snel de steun van potentiële sympathisanten en mislukte deze uiteindelijk. Het democratische proces kon worden voortgezet.⁷⁵

Tegenover deze succesvolle politieke geschiedenis staat de weinig succesvolle economische positie van Spanje in de jaren na de dood van Franco. De Spaanse economie was wankel en de werkloosheid nam toe. Het waren de gevolgen van onder andere corruptie en slechte investeringen van het Franco-regime.⁷⁶ In 1986 treedt Spanje toe tot de (toen nog) Europese Gemeenschap. Dit betekende op economisch vlak een klein mirakel. Maar tegen het einde van de jaren tachtig trad de economische recessie in en werden mensen massaal werkloos.⁷⁷ Andere problemen in de Spaanse maatschappij waren de onvrede over het inefficiënte optreden van de streekregeringen, de corrupte rechtspraak, de schrijnende sociale en economische problemen in de streken die nog steeds zuchtten onder het juk van het grootgrondbezit (Andalusië en Extremadura), het enorme drugsprobleem en de schrikbarend toegenomen misdaad.⁷⁸

3.8 Vanaf 1975: bloei van de vrouwenbeweging

Het Franco-regime had het vrouwen gedurende ongeveer een halve eeuw heel moeilijk gemaakt zich te organiseren om ideeën uit te wisselen en acties uit te voeren met betrekking tot vrouwenemancipatie.⁷⁹ De vrouwenbeweging, die in andere Europese landen tegen het einde van de jaren zestig was begonnen, was in Spanje dan ook vooral een fenomeen van de periode na 1975.⁸⁰ In 1975 organiseerde de Verenigde Naties het Internationale Jaar van de Vrouw. In Spanje werden naar aanleiding hiervan vele nieuwe vrouwenbelangengroepen geformeerd, ondanks het feit dat Franco gedurende het grootste deel van het jaar nog in leven was. De vrouwenbeweging was dus al enige tijd vóór de dood van Franco opgekomen.⁸¹

In december 1975, een paar weken na de dood van Franco, organiseerde de Movimiento de Liberación de la Mujer de 'Jornadas Feministas Estatales' (Feministische Landdagen) in Madrid. Dit was semi-clandestien. Er waren drie dagen lang allerlei discussiebijeenkomsten over problemen en zaken die specifiek te maken hadden met vrouwen. In 1976 werden de Feministische Landdagen opgevolgd door de 'Jornadas de la Dona Catalana' (Catalaanse Vrouwendagen), in Barcelona. De deelnemers aan de Catalaanse Vrouwendagen waren eensgezind in een aantal eisen omtrent vrouwenrechten. Men was het erover eens dat vrouwen en mannen voor de wet gelijkwaardig moesten zijn. Men was van mening dat er een einde moest komen aan de discriminatie van vrouwen op het werk, in het onderwijs en in de vrije tijd. Men vond dat de wettelijk opgelegde autoriteit van de man in het huwelijk (patria potestad) moest verdwijnen. Scheiden en abortus moesten gelegaliseerd

⁷⁵ Steenmeijer 1989, p. 135-136.

⁷⁶ Alba 1978, p. 275.

⁷⁷ Venmans 1997, p. 4.

⁷⁸ Steenmeijer 1989, p. 137.

⁷⁹ Threlfall 1985, p. 45.

⁸⁰ Davies 1998, p. 183.

⁸¹ Jones 2001, p. 316.

worden. Ongetrouwde moeders en hun kinderen moesten dezelfde rechten krijgen als getrouwde moeders en hun kinderen. Anticonceptie moest ten eerste worden gelegaliseerd en ten tweede worden verschaft door de staat. Men was van mening dat de 'wet tegen het sociale gevaar' (Peligrosidad Social), die gebruikt werd om homoseksualiteit en prostitutie te bestraffen, moest worden afgeschaft.⁸² Ten slotte vond men dat de straffen op overspel, die voor vrouwen veel zwaarder waren dan voor mannen, moesten worden afgeschaft.⁸³

De Spaanse vrouwenbeweging had te maken met een aantal problemen. Ten eerste werden vrouwen die binnen de bestaande politieke partijen voor vrouwenbelangen wilden strijden door hun mannelijke collega's tegengewerkt. Ten tweede verloor de Spaanse vrouwenbeweging aan kracht door de grote mate van versnippering. De vrouwenbeweging was lang niet altijd eensgezind in haar opvattingen.

De Movimiento Democrático de Mujeres was in 1965 ontstaan binnen de illegale communistische partij. Deze vrouwen streefden naast feministische ook andere politieke doelstellingen na en daarnaast waren zij van mening dat de feministische doelstellingen behaald konden worden door te werken vanuit een politieke partij. Deze houding van bepaalde feministen wordt 'doble militancia' genoemd.⁸⁴ De aanwezigen bij de Feministische Landdagen in 1975 waren vrijwel allemaal actief in politieke partijen die tijdens het Franco-regime een ondergronds bestaan hadden geleid. Er bestond goede hoop dat de positie van vrouwen vanuit de bestaande politieke partijen verbeterd zou kunnen worden.⁸⁵ Maar er tekenden zich steeds meer problemen af die te maken hadden met de verschillende prioriteiten van mannen en vrouwen binnen de politieke partijen. Vrouwenemancipatie werd door mannen over het algemeen gezien als een afwijking van belangrijkere taken zoals het bouwen aan democratie en socialisme.⁸⁶ De houding van politieke partijen tegenover vrouwenvraagstukken was vaak teleurstellend voor feministen. Zo stelde de communistische partij bijvoorbeeld ernstig teleur toen er een aantal radicale feministen werden verwijderd uit de partij om hun feministische ideologieën.⁸⁷ Een ander voorbeeld is de PSOE, een gematigd linkse partij, die zich in 1979 verzette tegen het vergroten van het aantal vrouwelijke kandidaten voor de verkiezingen.⁸⁸ Veel feministen waren van mening dat de strijd voor vrouwenrechten niet gestreden kon worden vanuit de politieke partijen, omdat ze teveel het gevoel hadden tegengewerkt te worden door hun mannelijke collega's. Andere feministen hielden vast aan de mentaliteit van de 'doble militancia' en bleven werkzaam binnen de politieke partijen.

Op deze manier zorgde de moeizame relatie tussen feminisme en politiek voor versnippering binnen de vrouwenbeweging. We kunnen de veelheid aan verschillende opvattingen binnen de Spaanse vrouwenbeweging indelen in een aantal tendensen. Ten eerste waren er feministen die de mentaliteit van de 'doble militancia' bleven aanhangen. Een drietal andere tendensen kunnen we onderscheiden in de groep feministen die zich van de bestaande politieke partijen distantieerden. Ten eerste waren er feministen die zich helemaal van de politiek distantieerden en zich primair in wilden zetten voor het werk aan de basis. Zij

⁸² Rague - Arias 1982, p. 472-473.

⁸³ Kaplan 2004, p. 199.

⁸⁴ Brooksbank Jones 1997, p. 4.

⁸⁵ Peters en Willemsse 1992, p. 29.

⁸⁶ Threlfall 1985, p. 46.

⁸⁷ Rague - Arias 1982, p. 471.

⁸⁸ Threlfall 1985, p. 50.

werkten aan het oplossen van praktische problemen in de samenleving. Zo werkten er bijvoorbeeld veel vrouwen aan het opzetten van centra voor juridische hulp, klinieken voor geboortebepanking en kinderopvangcentra. Ten tweede waren er feministen die de vrouwelijke bevolking van Spanje zagen als een onderdrukte klasse. Zij stredden voor macht voor deze vrouwelijke klasse. Als uiteindelijk doel zagen deze feministen de overname van de politieke macht door vrouwen, want zij geloofden dat een vrouwelijke politieke macht een alternatieve en betere samenleving zou kunnen bewerkstelligen. In 1979 is er een politieke partij opgericht door feministen met deze ideeën, de Partido Feminista. In 1981 werd deze partij wettelijk erkend. Ten slotte waren er de zogenaamde radicale feministen, die zich inzetten voor een cultuur die geschikt zou zijn voor vrouwen om in te leven en te werken. Een dergelijke cultuur zou volgens radicale feministen vrij moeten zijn van alle structuren die zich aftekenen binnen de bestaande (mannen)organisaties, omdat deze structuren onderdrukkende principes in zich zouden dragen. Volgens radicale feministen is er een cultuur mogelijk waarin niemand onderdrukt wordt, waarin relaties tussen individuen op alle mogelijke gebieden (werk, liefde, gezin, onderwijs, seks) vrij zijn van onderdrukkende mechanismen.⁸⁹ Radicaal feministische organisaties verwierpen ook de traditionele vergadertechnieken. Zo zou bijvoorbeeld het voorzitterschap een hiërarchische structuur opleveren waarin geen plaats zou zijn voor gelijkwaardige deelname van alle individuen. Problematisch was wel dat de vergaderingen zonder voorzitters tijdrovend en moeilijk in goede banen te leiden waren.⁹⁰

Het ontbreken van cohesie binnen de vrouwenbeweging is ook te verklaren vanuit het feit dat Spanje uit verschillende cultuurgebieden bestaat, die in 1978 min of meer onafhankelijke regeringen hadden gekregen.⁹¹ De prioriteiten van de vrouwenbeweging waren dan ook nauw verbonden met de specifieke problemen van een bepaalde streek. Er waren enkele initiatieven om meer eenheid binnen de vrouwenbeweging te creëren. Zo was er de Coordinadora Feminista, een overkoepelend orgaan dat vrijwel alle feministische organisaties in Spanje coördineerde. De Coordinadora Feminista handelde altijd met respect voor de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van de verschillende organisaties.⁹² Naast de Coordinadora Feminista probeerde ook het tijdschrift *Vindicación Feminista*, in 1976 opgericht door Lidia Falcón en Carmen Alcalde, eenheid te creëren binnen het Spaanse feminisme. Naast het aanmoedigen van de lezer om kritisch na te denken of stappen te zetten in de richting van emancipatie, het behandelen van onderwerpen die veelal 'ongemakkelijk' werden bevonden, het aanmoedigen van de lezer om de realiteit niet te accepteren en het afbreken van stereotiepe beelden omtrent vrouwelijkheid, had het tijdschrift als belangrijkste en meest duidelijke doelstelling om de verschillende feministische stromingen in Spanje met elkaar te verenigen. Het tijdschrift wilde een open forum zijn voor alle verschillende stromingen binnen het Spaanse feminisme, om zo een sfeer van eenheid te creëren, die gemist werd in de feministische beweging. Ondanks de moeite van de Coordinadora Feminista en het tijdschrift *Vindicación Feminista* is de cohesie binnen de Spaanse vrouwenbeweging nooit significant verbeterd.⁹³

Naast de omschreven feministische stromingen was er ook een tendens van conservatieve en katholieke vrouwenorganisaties, die verklaarden op te komen voor gelijke

⁸⁹ Rague - Arias 1982, p. 471-476.

⁹⁰ Jones 2001, p. 317.

⁹¹ Peters en Willemse 1992, p. 28.

⁹² Rague - Arias 1982, p. 473.

⁹³ Jones 2001, p. 311, 319-332.

rechten voor mannen en vrouwen. Zij vonden dat de beperkingen en de obstakels die vrouwen ondervonden op bepaalde gebieden, zoals het betaalde werk, opgeheven moesten worden. Maar op bepaalde andere gebieden werd wel vastgehouden aan traditionele denkbeelden. Zo stonden de meeste conservatieve en katholieke vrouwenorganisaties negatief tegenover het legaliseren van scheiden en abortus.⁹⁴

Ondanks alle moeilijkheden, waar de Spaanse vrouwenbeweging in de periode na 1975 mee te maken had, heeft zij toch vele veranderingen in de wet- en regelgeving weten af te dwingen.⁹⁵ In de nieuwe democratische grondwet van 1978 waren bijvoorbeeld een aantal van de wensen van feministen opgenomen. Zo stelde de grondwet dat alle Spanjaarden, ongeacht sekse, ras, religie of mening, gelijk waren voor de wet en gelijk behandeld moesten worden. Ook werden mannen en vrouwen gelijkwaardige partners in het huwelijk, waarmee de ‘patria potestad’, de wettelijk opgelegde autoriteit van de man binnen het huwelijk, verleden tijd was. Daarnaast werd alle discriminatie met betrekking tot betaald werk voor vrouwen voor de wet verboden. Vrouwen waren op grond hiervan onder andere vrij om ieder beroep te kiezen. Maar op bepaalde punten was de nieuwe grondwet ook teleurstellend voor feministen. Zo bevatte de grondwet bijvoorbeeld helemaal geen referenties naar belangrijke onderwerpen zoals de legalisering van geboortebeperving en abortus.⁹⁶ Een ander punt waarop de nieuwe grondwet weinig vooruitstrevend was, waren de veelvuldige verwijzingen naar de bescherming van het gezin. Dit kan gezien worden als de erfenis van Franco.⁹⁷ Ten slotte was het teleurstellend voor feministen om te zien hoe moeilijk het was om de theorie van de grondwet in de praktijk te realiseren. Maar het meest teleurstellend was de geringe bereidheid van de regering om stappen te nemen om de positie van de vrouw in de maatschappij te verbeteren.⁹⁸

Het machtigste instrument dat feministen in de jaren na de dood van Franco in handen hebben gehad is het ‘Instituto de la Mujer’ (instituut voor vrouwen).⁹⁹ Het instituut is in 1983 ingesteld door de eerste socialistische regering en is vooral opgezet door feministische groepen binnen de PSOE.¹⁰⁰ Het Instituto de la Mujer fungeerde als een afdeling van het ministerie van Cultuur.¹⁰¹ Het doel van het instituut was om de gelijkwaardige positie van mannen en vrouwen, die al enkele jaren eerder in de grondwet was vastgelegd, ook in de praktijk te realiseren. Het instituut creëerde plannen voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen op allerlei gebieden. Zo hield het instituut zich onder andere bezig met sociale zekerheid, belastingen, gezondheid, werkgelegenheid, onderwijs, cultureel beleid en landbouw.¹⁰² Het instituut heeft vier jaar bestaan en heeft onder andere centra voor geboorteregeling, vrouwenziekenhuizen, centra voor psychologische hulp, opvanghuizen voor slachtoffers van huiselijk geweld en mishandeling en centra voor rechtshulp gecreëerd. Ook heeft het Instituto de la Mujer regionale informatiecentra voor de rechten van vrouwen opgezet. Door de snelheid van alle nieuwe ontwikkelingen tijdens de jaren na de dood van

⁹⁴ Threlfall 1985, p. 54-55.

⁹⁵ Davies 1998, p. 183.

⁹⁶ Threlfall 1985, p. 49-50.

⁹⁷ Mangen 2001, p. 150.

⁹⁸ Brooksbank Jones 1997, p. 47.

⁹⁹ Threlfall 1985, p. 53.

¹⁰⁰ Mangen 2001, p. 151-152.

¹⁰¹ Pérez 1988, p. 9.

¹⁰² Mangen 2001, p. 152.

Franco en door het hoge percentage analfabetisme onder vrouwen uit de lagere klassen wisten veel Spaanse vrouwen niets van de gelijke rechten die ze sinds de invoering van de nieuwe grondwet in 1978 hadden gekregen. De regionale informatiecentra van het Instituto de la Mujer hielpen bij het bewustwordingsproces van deze vrouwen.¹⁰³

Om een goed beeld te geven van de verdere vorderingen van de feministische beweging wat betreft wet- en regelgeving en de bijbehorende problemen zal ik een aantal gebieden bespreken waarop de vrouwenbeweging actief was, te weten echtscheiding, huiselijk geweld, geboortebeperving, abortus, educatie, werkgelegenheid en overspel.

Echtscheiding

Echtscheiding is iets waar feministen in Spanje lang voor hebben gestreden. Het probleem bij het legaliseren van het scheiden was de tegenstand van de kerk. Bisschoppen waren vastberaden om oppositie op poten te zetten tegen de voorstellen voor een echtscheidingswet. In 1981 werd het scheiden dan eindelijk legaal. Spanje was hiermee een van de laatste landen met een echtscheidingswet. De meeste Spaanse vrouwen waren echter niet blij met de wet. Veel vrouwen hadden geen eigen inkomen en waren bang voor financiële moeilijkheden na een echtscheiding. Het onverbrekelijke huwelijk bood hen in ieder geval financiële zekerheid.¹⁰⁴ Ook feministen waren niet tevreden met de wet, zij bleven strijden voor meer maatregelen om vrouwen te beschermen tegen eventuele financiële problemen bij een echtscheiding.

Huiselijk geweld

Huiselijk geweld is een gebied dat lange tijd tot de taboesfeer heeft behoord in Spanje. In 1982 kwam hier enigszins verandering in toen een commissie werd ingesteld om onderzoek te doen naar de mishandeling van vrouwen. Een van de resultaten van het onderzoek was dat heel weinig mensen zich bewust leken te zijn van het feit dat een getrouwde vrouw bepaalde rechten had en dat zij naar de rechter zou kunnen gaan om haar recht te halen. Het was alsof men dacht dat de mensenrechten voor vrouwen na het huwelijk niet meer golden. Er werden enkele maatregelen genomen om het huiselijk geweld tegen te gaan. Ten eerste waren er de regionale informatiecentra van het Instituto de la Mujer om mensen bewust te maken van de rechten van vrouwen. Ten tweede werden er noodopvangcentra gecreëerd voor mishandelde vrouwen.¹⁰⁵

Geboortebeperving

Geboortebeperving en abortus waren voor veel feministen in Spanje gebieden die prioriteit hadden, naast de wettelijke vastlegging van gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De legalisering van geboortebeperving werd niet in de nieuwe grondwet van 1978 vastgelegd, maar werd wel in datzelfde jaar een feit. Het was een van de eerste grote nederlagen voor de kerk, die fel tegen geboortebeperving was.¹⁰⁶ Ondanks de legalisering bleef geboortebeperving een probleem, omdat anticonceptie via de reguliere gezondheidszorg moeilijk te verkrijgen was. Artsen schreven de pil bijvoorbeeld alleen voor wanneer een patiënt hormonale medicatie nodig had of wanneer er medische redenen waren voor een

¹⁰³ Pérez 1988, p. 9-10.

¹⁰⁴ Mangen 2001, p. 130.

¹⁰⁵ Threlfall 1985, p. 61-63.

¹⁰⁶ Mangen 2001, p. 130-131.

vrouw om niet zwanger te worden. Er waren ook artsen, die minder conservatief waren, maar de meesten weigerden anticonceptie voor te schrijven aan vrouwen. Zij waren van mening dat het immoreel was om ongetrouwde vrouwen anticonceptie te verschaffen, omdat dit alleen maar aan zou moedigen tot seks voor het huwelijk. Getrouwde vrouwen zouden volgens veel artsen juist aangemoedigd moeten worden om kinderen te krijgen. De weinig meewerkende houding van artsen had als gevolg dat geboortebeperking werd ontwikkeld binnen de particuliere sector. Veel van de privéklinieken voor geboortebeperking zijn opgezet door feministen. In deze klinieken stond het recht van de vrouw om haar lot zelf te bepalen centraal. De prijzen voor consultatie en medicatie waren redelijk, maar nog steeds te hoog voor de vrouwen uit de lagere klassen. Een ander probleem was dat er veel te weinig klinieken waren om in de behoefte te voorzien. In 1985 werden er regels ingesteld om geboortebeperking binnen de reguliere gezondheidszorg te verbeteren en kosteloos te maken.¹⁰⁷ De legalisering van anticonceptie heeft vrouwen in Spanje enorm geholpen om zelf te beslissen over de invulling van hun leven en om hun wensen af te stemmen op de eisen van de arbeidsmarkt.

Abortus

Abortus is altijd een gevoelige kwestie geweest in Spanje. Tijdens het Franco-regime stonden er zware straffen op abortus. Artsen die een abortus uitvoerden konden rekenen op twaalf jaar gevangenisstraf. Vrouwen die zich lieten aborteren konden een gevangenisstraf krijgen van tussen de zes maanden en zes jaar. Toch is abortus altijd een veelgebruikte methode van geboortebeperking geweest in Spanje. Deze illegale abortussen waren niet zelden levensgevaarlijk voor de vrouw, aangezien artsen er vrijwel nooit aan te pas kwamen. Feministen hebben in de periode na 1975 hard gestreden voor een abortuswet. Ook verzetten veel feministen zich actief tegen de veroordelingen van vrouwen die zich hadden laten aborteren. In 1979 moesten er elf vrouwen uit Bilbao voor de rechter komen omdat ze abortus hadden gepleegd. Demonstraties, petitieën en massale bekentenissen van andere vrouwen die zich hadden laten aborteren volgden. Uiteindelijk werden er negen vrouwen vrijgesproken.¹⁰⁸ In 1985 werd een abortuswet aangenomen. Deze bleek teleurstellend voor feministen. De wet bepaalde dat abortus in drie uitzonderingsgevallen niet strafbaar was, namelijk als het leven van de moeder in gevaar was, als twee specialisten konden bevestigen dat het embryo mismaakt was of als de zwangerschap het gevolg was van verkrachting. Hierbij gold in het geval van verkrachting ook de regel dat de misdaad moest zijn aangegeven bij de politie. De wetgeving was niet gericht op het recht van de vrouw om over haar eigen leven te beslissen en was dus niet echt een grote vooruitgang, zodat de levensgevaarlijke illegale abortussen bleven bestaan. Voor de vrouwen die het konden betalen was er de mogelijkheid om naar andere landen (zoals Engeland, Duitsland en Nederland) uit te wijken voor een abortus.¹⁰⁹ Er bestond weinig hoop op verdere hervorming van de wetgeving, want de publieke opinie omtrent abortus was overwegend anti-abortus en dit veranderde nauwelijks door de activiteiten van feministen om abortus te legaliseren.

¹⁰⁷ Threlfall 1985, p. 63-64.

¹⁰⁸ Brooksbank Jones 1997, p. 84-86.

¹⁰⁹ Threlfall 1985, p. 64.

Educatie

Educatie is een gebied dat veel minder gevoelig lag. Veel ouders hadden in de periode na 1975 net zoveel ambities voor hun dochters als voor hun zoons. De vrouwenbeweging heeft zich onder andere ingezet voor de complete overgang naar onderwijs voor gemengde groepen van jongens en meisjes. De autoriteiten stonden hier positief tegenover. Daarnaast hebben feministen zich hard gemaakt voor de gelijke behandeling van meisjes en jongens in het onderwijs. Docenten waren namelijk in hun benadering van jongens en meisjes nog helemaal niet vrij van stereotiepe beelden omtrent vrouwelijkheid en mannelijkheid.¹¹⁰ Ten slotte zetten feministen zich in voor het verwijderen van stereotiepe vrouw- en manbeelden uit de schoolboeken van kinderen. Ook hier stonden de autoriteiten niet negatief tegenover, maar de resultaten waren niet altijd naar tevredenheid voor feministen. Stereotiepe illustraties van vrouwen werden namelijk niet altijd vervangen door minder stereotiepe illustraties, maar soms ook in zijn geheel verwijderd, waardoor vrouwen ineens ondervetegenwoordigd werden in schoolboeken.¹¹¹

Werkgelegenheid

Wat betreft het betaalde werk was in de nieuwe grondwet van 1978 vastgelegd dat alle discriminatie op grond van sekse verboden was. Een andere maatregel van de overheid om de positie van vrouwen in het betaalde werk te verbeteren was het opzetten van bescheiden programma's om moeders te motiveren om te gaan of te blijven werken.¹¹² Ondanks deze maatregelen verbeterde de situatie van vrouwen in het betaalde werk nauwelijks. In de jaren zestig was het aantal vrouwelijke werknemers gaan groeien, maar deze groei stakte vanaf 1976. Van de vrouwen die de leeftijd hadden om te werken was een kwart werkzaam als hulp in de huishouding. De meeste vrouwen in deze banen hadden geen sociale zekerheid of pensioenregeling.¹¹³ Slechts een heel klein percentage van de hogere functies binnen de overheid werd ingevuld door vrouwen.¹¹⁴ Ook tekenend is het feit dat toen de economische recessie eind jaren tachtig inzette significant meer vrouwen dan mannen werkloos werden. Daarnaast bleef het probleem bestaan dat vrouwen minder verdienen dan mannen, ook wanneer zij precies hetzelfde werk doen. Vooral voor vrouwen die alleen lager onderwijs hebben genoten was het verschil met het loon van hun mannelijke collega's groot.¹¹⁵ De realiteit is dat vrouwen extreem kwetsbaar waren voor discriminatie binnen het betaalde werk. Dit gold nog sterker voor vrouwen die werkten in gebieden waar men veel met corruptie te maken had.¹¹⁶ Vrouwen hadden nog steeds te maken met de dubbele belasting van betaald en huishoudelijk werk, onder andere door het gebrek aan kinderopvang. Veel vrouwen zochten de oplossing in het werken vanuit het huis. Zo dacht men de verschillende taken beter te kunnen combineren. Maar het werken vanuit het huis bleek geen verlichting op te leveren. Vrouwen die thuis werkten maakten veel uren, hadden weinig financiële zekerheid en veel stress. Een andere oplossing was het parttimewerk. Het probleem hierbij was dat er te weinig parttimebanen beschikbaar waren.¹¹⁷ De wettelijke bepaling dat vrouwen net zoveel recht

¹¹⁰ Brooksbank Jones 1997, p. 63, 86.

¹¹¹ Threlfall 1985, p. 65-67.

¹¹² Mangen 2001, p. 158.

¹¹³ Pérez 1988, p. 10.

¹¹⁴ 'Spain: feminists fight for more equality' 1994, p. 63.

¹¹⁵ Mangen 2001, p. 158-160.

¹¹⁶ Brooksbank Jones 1997, p. 80.

¹¹⁷ Mangen 2001, p. 160.

hadden om te werken als mannen werd door velen gezien als een bedreiging. Er werd gevreesd voor de gevolgen als de gehele vrouwelijke populatie van Spanje ineens de arbeidsmarkt zou betreden. Werkloosheid was een groot probleem in de periode na 1975. Men was bang dat dit probleem alleen maar erger zou worden wanneer ook vrouwen massaal werk zouden gaan zoeken. Vrouwen die werkten werden over het algemeen gezien als reservearbeidskrachten. Veel Spanjaarden waren van mening dat vrouwen hun betaalde werk moesten opgeven wanneer de banen schaars waren.¹¹⁸ De problemen, die vrouwen ondervonden op de arbeidsmarkt, maakten het moeilijk voor hen om een economisch onafhankelijke positie te verwerven.¹¹⁹

Overspel

De wetgeving die overspel verbodt heeft veel feministen beziggehouden. In 1963 was reeds het recht van bloedwraak afgeschaft, maar er bleven straffen bestaan op het plegen van overspel. Men kon rekenen op een maximale gevangenisstraf van zes jaar. Bij het bepalen wanneer iemand schuldig was aan overspel golden er voor mannen en vrouwen heel andere criteria. Een man werd schuldig bevonden aan overspel wanneer hij zijn maîtresse meenam naar het huis van hem en zijn vrouw, of wanneer hij zich met zijn maîtresse op een schandalige manier gedroeg in het openbaar. Een vrouw kon daarentegen al schuldig worden bevonden aan overspel wanneer zij reisde samen met een man die niet haar echtgenoot was. Vooral deze ongelijke behandeling van mannen en vrouwen werd hevig bekritiseerd door feministen. De straffen op overspel konden door mannen als een chantagemiddel worden gebruikt. Wanneer een man de voogdij over zijn kinderen wilde forceren, kon hij dreigen zijn ex-partner te beschuldigen van overspel. Vrouwen werden dan gedwongen een keuze te maken tussen het verliezen van de voogdij of het riskeren van zes jaar gevangenisstraf. Feministen zetten acties op om vrouwen, die beschuldigd waren van overspel, te steunen. In 1978 werden alle straffen op overspel afgeschaft.¹²⁰

Veel van de eisen van feministen voor hervorming van de wetgeving zijn in de jaren na de dood van Franco doorgevoerd. Helaas betekende dit niet de oplossing van alle problemen die vrouwen ondervonden in de Spaanse maatschappij. Het feminisme was er niet in geslaagd een radicale omslag in de stereotiepe denkbeelden van Spanjaarden omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid te bewerkstelligen.¹²¹ Sociale normen stuurden vrouwen nog steeds in de richting van traditionele leefwijzen. Een groot deel van de vrouwelijke populatie bleef ook na 1975 (economisch) afhankelijk van mannen.¹²²

¹¹⁸ Brooksbank Jones 1997, p. 83.

¹¹⁹ Threlfall 1985, p. 67-69, 72.

¹²⁰ Kaplan 2004, p. 196, 199, 201.

¹²¹ Davies 1998, p. 184.

¹²² Pérez 1988, p. 8.

4 Literaire tendensen in de jaren zeventig en tachtig

Dit onderzoek is gericht op de romans door en over vrouwen in de jaren zeventig en tachtig in Nederland en Spanje. Hierbij is het interessant te weten welke plaats de literatuur door en over vrouwen inneemt binnen de algemene literaire ontwikkelingen. In dit hoofdstuk zal ik daarom het literaire klimaat beschrijven in Nederland en Spanje in de jaren zeventig en tachtig. Ook de periode die daaraan voorafging komt aan de orde, wanneer dat nuttig is voor de literaire tendensen in de jaren zeventig en tachtig. Hierbij zal ik onder andere antwoord geven op de vraag of de tweede feministische golf in Nederland en de bloei van de vrouwenbeweging in Spanje, na de dood van Franco, ook een bloei van de ‘vrouwenliteratuur’ hebben opgeleverd. Daarnaast ga ik in dit hoofdstuk onderzoeken op welke manier ‘vrouwenliteratuur’ wordt behandeld in letterkundige werken, ten opzichte van de overige literatuur. Hierbij zal ik me enkel richten op het proza en voornamelijk op romans, omdat ik me in deze scriptie beperk tot het analyseren van romans.

4.1 Nederland

De zogenaamde ‘nihilistische’ roman wordt voor de periode 1945-1960 beschouwd als het belangrijkste verschijnsel op prozagebied in Nederland. De ‘nihilistische’ roman is gericht op de cynische en lusteloze ontluistering van de ‘mooie dingen in het leven’. Hierbij heeft de ‘nihilistische’ roman een realistisch uitgangspunt. De stroming die zich bedient van dit ‘nihilistische’ principe wordt dan ook het ‘ontluisterende realisme’ genoemd. Deze literatuur kenmerkt zich ten eerste door een element van protest, een zich afzetten tegen de heersende moraal. Ten tweede ontbreekt het de hoofdpersonen veelal aan idealen. Ten derde is de literatuur anti-intellectualistisch. Ten vierde wordt de nadruk gelegd op de lichamelijkeheid, de mens wordt ‘van onder af gezien’. Ten slotte is er de weinig verheven visie op de liefde, waarbij het niet gaat om ‘grote gevoelens’, maar om lichamelijke handelingen en de zinloosheid ervan.¹²³

In de jaren zestig kunnen we een aantal nieuwe ontwikkelingen in het Nederlandse proza aanwijzen. Op de eerste plaats heeft het protest tegen de gevestigde orde, dat in de jaren zestig een internationaal karakter heeft, zijn invloed op de Nederlandse literatuur. Zo worden er romans geschreven die het gevaarlijke leven aan de zelfkant van de geordende maatschappij als onderwerp hebben, of die een directe aanval zijn op de heersende seksuele moraal. Op de tweede plaats is er sprake van een ‘defictionalisering’ van de literatuur. De literatuur gaat politiek en maatschappelijk engagement vertonen. Het concept ‘fictie’ wordt binnen het proza ter discussie gesteld, fictie en non-fictie kunnen binnen één werk door elkaar gaan lopen. Dit geeft de literatuur een experimenteel karakter.¹²⁴ Ondanks deze nieuwe ontwikkelingen in het Nederlandse proza, verliest de realistische traditie, die vanaf 1945 dominant is de Nederlandse letterkunde, niets van haar kracht in de jaren zestig.¹²⁵

In de jaren zeventig kunnen we wel ontwikkelingen aanwijzen die de realistische traditie van het Nederlandse proza doorbreken. Er ontstaat in deze periode een veelheid van nieuwe

¹²³ Anbeek 1999, p. 188, 218.

¹²⁴ Rover 2000, p. 240-241.

¹²⁵ Anbeek 1999, p. 226.

literatuuropvattingen. Hoewel het niet goed mogelijk is van werkelijke ‘stromingen’ te spreken, kunnen we wel een aantal tendensen noemen.¹²⁶

Ten eerste is er het anekdotische proza waarbij de nadruk ligt op het vertellen. Ton Anbeek noemt de opkomst van dit proza de ‘opbloei van kleine vertelkunst’¹²⁷. Het anekdotische proza is realistisch zonder ideologische bedoelingen. Het cliché en de trivialiteit zijn populaire onderwerpen.¹²⁸ Om deze reden is dit proza ook wel beschuldigd van ‘kopieerlust van het dagelijkse leven’¹²⁹. Heel belangrijk in het anekdotische proza zijn ironie en parodie. De alledaagse onderwerpen worden altijd op een ironische manier gebracht.¹³⁰ Het anekdotische proza kan gezien worden als een uitloper van het ontluisterende realisme, waarbij de beklemming en de verbeterheid van de ‘nihilistische’ roman zijn vervangen door ironie en parodie.¹³¹

Een andere tendens die, net als het anekdotische proza, nog in de traditie van het realisme staat, is het realistische proza met een ideologische strekking. Deze ontwikkeling sluit aan bij het maatschappelijke engagement en de ‘defictionalisering’ van de literatuur in de jaren zestig. Tot deze tendens wordt de opkomst van de feministische literatuur in de jaren zeventig gerekend. Het gaat dan om de realistische feministische literatuur die kritisch is ten opzichte van de positie van de vrouw. Deze literatuur is gericht op de vrouwelijke lezer. Zij moet zich kunnen herkennen in het geschrevene, om zich bewust te worden van haar situatie. Daarnaast bieden deze feministische romans mogelijkheden voor ‘de’ vrouw om haar situatie te veranderen.¹³²

De derde tendens is die van het experimentele proza. Experimentele, vernieuwende technische middelen (zoals de ‘stream of consciousness’ en de montage) werden reeds vanaf 1945 gebruikt, maar tot de jaren zeventig werden deze op een organische manier in het vertrouwde romanconcept verwerkt. Pas in de jaren zeventig kunnen we echt spreken van een experimentele tendens. Het tijdschrift *Raster* (opgericht in 1967) heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de experimentele roman. Bij experimentele literatuur gaat het om ‘taalbewerkingen’. De aandacht verschuift van de inhoud van de tekst naar de taal en de (literaire) procédés zelf. Het schrijven wordt tot onderwerp van literatuur. De auteur is niet meer de schepper van een fictieve werkelijkheid, maar een operator die het taalmetaal met bepaalde technieken omvormt. Hij bewerkt en verwerkt reeds bestaande teksten, codes en repertoires in nieuwe teksten. Deze nieuwe teksten vormen een demonstratie van de manier waarop machts- en geweldstructuren in de taal vorm krijgen, want via de taal maakt iedereen zich sociale regels en normen eigen. De teksten kunnen niet meer worden opgevat als de uitdrukking van iets anders, maar zijn gericht op de materialiteit van de taal. Woorden en zinnen worden vervormd, waardoor de vanzelfsprekendheid van vertrouwde woordvormen aan de orde wordt gesteld. Ook de vertrouwde vertelprocédés worden vervormd door de experimentele auteurs. Procédés als lineaire progressie in de tijd en een narratieve structuur die een begin, een midden en een eind vooronderstelt, wekken volgens de experimentele auteurs slechts de illusie van harmonie en coherentie. Experimentele schrijvers zien de werkelijkheid niet als een coherent geheel en dus wantrouwen zij de coherente

¹²⁶ Rover 2000, p. 242.

¹²⁷ Anbeek 1999, p. 229.

¹²⁸ Rover 2000, p. 243.

¹²⁹ Anbeek 1999, p. 233.

¹³⁰ Rover 2000, p. 243.

¹³¹ Anbeek 1999, p. 229.

¹³² Rover 2000, p. 243-244.

werkelijkheidsweergave van het gangbare realistische proza. Daarnaast is er in het experimentele proza geen sprake meer van welomschreven personages met een vaststaande identiteit. In plaats daarvan vindt men variabele, voortdurend van identiteit wisselende (taal)figuren in de romans. Vaak beroepen experimentele auteurs zich op de theorieën van de psychoanalyse. De taal van het onderbewuste laat men zichtbaar worden aan de oppervlakte van de tekst. Dit zou leiden tot een taalgebruik dat niet beïnvloed is door culturele codes. Het moge duidelijk zijn dat de principes van de experimentele roman haaks staan op de gangbare realistische literatuuropvattingen.¹³³ Vandaar dat het experimentele proza ook wel het ‘andere’ proza wordt genoemd.¹³⁴ Aan het begin van de jaren tachtig wordt het experimentele proza ook wel ‘postmodernistisch proza’ genoemd.¹³⁵

De vierde en laatste tendens vinden we in de literatuur van de ‘verbeelding’. Voor de auteurs die gebruik maken van de ‘verbeelding’ is ‘de’ werkelijkheid slechts een aanleiding om, vaak in opzettelijk geconstrueerde en aan anderen ontleende vormen en motieven, uitdrukking te geven aan dieper liggende patronen. Achter de beschreven gebeurtenissen staat een betekenislaag met tal van verwijzingen naar het schrijven zelf,¹³⁶ antieke mythen en christelijke beelden. De ‘verbeelding’ is een omweg die tot verrassend inzicht in de werkelijkheid voert. De literatuur is ‘antimimetisch’ en niet-realistisch, er wordt niet gepoogd een waarschijnlijke werkelijkheid te schetsen. Juist onwaarschijnlijkheden en tegenstrijdigheden kunnen ons inzicht in de werkelijkheid vergroten. Het schrijven is voor de auteurs van de ‘verbeelding’ een vorm van onderzoek. Deze manier van denken zou een zeer experimentele literatuur als gevolg kunnen hebben, maar dat is bij de auteurs van de ‘verbeelding’ niet het geval. Er wordt wel echt een verhaal verteld, met herkenbare personages. Naast de ‘verbeelding’ is er ook bijzondere aandacht voor de manier waarop het verhaal behandeld wordt.¹³⁷ Auteurs trekken consequenties uit de ontwikkeling van literaire vormen en technieken die de (internationale) literaire traditie hebben bepaald. Zo komen bijvoorbeeld metaforen, verhalen in verhalen, geleidelijke onthulling van de essentie, labyrintische structuren, associaties, wisseling van tijden en verandering van perspectief veelvuldig voor. De kern van de literatuur van de ‘verbeelding’ wordt gevormd door een groep jonge schrijvers die betrokken waren bij het tijdschrift *De Revisor* (opgericht in 1974),¹³⁸ maar het thema ‘verbeelding’ versus werkelijkheid vindt men ook bij oudere auteurs die niet direct betrokken zijn geweest bij het tijdschrift. Het *Revisor*-proza is ook wel aangeduid met de term ‘academisme’, omdat de jonge *Revisor*-auteurs verhalen zouden schrijven zoals ze op de universiteit hadden geleerd andermans verhalen te analyseren. De richting van de *Revisor*-auteurs gaat een dominante positie aannemen in de jaren tachtig.¹³⁹

Maaïke Meijer schrijft in één van haar studies het volgende: ‘In Nederland laten de jaren zeventig en tachtig in het algemeen een forse toename zien van het aantal vrouwelijke auteurs [...]’¹⁴⁰ Men zou verwachten dat een dergelijke forse toename aandacht krijgt in de werken over de Nederlandse letterkunde in de jaren zeventig en tachtig. Toch is de aandacht voor de

¹³³ Mertens 2000, p. 275-286.

¹³⁴ Anbeek 1999, p. 229.

¹³⁵ Mertens 2000, p. 277.

¹³⁶ Rover 2000, p. 245.

¹³⁷ Anbeek 1999, p. 231-236.

¹³⁸ Rover 2000, p. 246-248.

¹³⁹ Anbeek 1999, p. 230, 233.

¹⁴⁰ Meijer 1998, p. 823.

opkomst van vrouwelijke auteurs zeer minimaal in de letterkundige werken die ik ten behoeve van dit onderzoek bestudeerd heb. Mogelijk worden de vrouwelijke auteurs door de schrijvers van de letterkundige werken genegeerd. Een andere mogelijkheid is dat de vrouwelijke auteurs niet binnen de bestaande dominante stromingen passen.

Een argument voor deze laatste mogelijkheid is het bestaan van de specifiek vrouwelijke stroming van de feministische literatuur. Deze literatuur is heel duidelijk seksebepaald. De teksten zijn geschreven door vrouwen, voor vrouwen en ze gaan over vrouwelijke problemen en de vrouwelijke ervaring van die problemen. De feministische literatuur past niet binnen één van de dominante stromingen. Het is hierboven weliswaar onder de ‘realistische literatuur met een ideologische strekking’ geschaard, maar dit dekt de lading niet volledig. Om te begrijpen wat feministische literatuur inhoudt kan met niet volstaan met het noemen van de kenmerken van de ‘realistische roman met een ideologische strekking’. Daar komt bij dat de feministische literatuur niet altijd realistisch is en ook niet altijd ideologische van aard hoeft te zijn. In het boek *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985* van Ton Anbeek ontbreekt de opkomst van de feministische literatuur volledig. De feministische literatuur hoort voor Anbeek blijkbaar niet bij de dominante stromingen en wordt om deze reden in haar geheel genegeerd. Zo kan de forse toename van vrouwelijke auteurs in de jaren zeventig en tachtig worden verdrongen uit de literatuurgeschiedenis, alsof deze nooit zou hebben plaatsgevonden.

4.2 Spanje

In de jaren vijftig komt de sociaal-realistische roman op in Spanje. Steeds meer schrijvers raakten ervan overtuigd dat zij zich niet af mochten sluiten voor de grote sociale en politieke problemen in Spanje.¹⁴¹ Hoewel de censuur vooral gericht was op het uitbannen van erotiek in literatuur¹⁴², was het niet mogelijk directe maatschappijkritiek te leveren. De sociale bewogenheid en de aanklacht tegen misstanden kon dus slechts op een verholen manier worden verwoord.¹⁴³ Auteurs werden beperkt tot het weergeven van de maatschappelijke werkelijkheid zoals die was zonder daar commentaar bij te geven. De lezer zou de politieke consequenties zelf wel kunnen trekken.¹⁴⁴ De Spaanse auteurs die zich in de jaren vijftig bedienden van het sociaal-realisme, worden gerekend tot de ‘Generatie van 1950’.¹⁴⁵

In de jaren zestig was er sprake van een politiek van betrekkelijke ‘apertura’ (openheid). Reeds in de jaren vijftig had zich een proces ingezet van het losbreken uit het economische en politieke isolement waarin Spanje vanaf de burgeroorlog zat. In 1966 vindt er een ingrijpende wijziging in de censuurwetgeving plaats. De censuur gebeurt vanaf dan niet meer vóór, maar ná publicatie.¹⁴⁶ Dit had een soepelere hantering van de ‘Ley de Prensa’ (Perswet) als gevolg.¹⁴⁷ In dezelfde periode waren er door de regering geïnitieerde pogingen om de Spaanse ballingen weer in de vaderlandse cultuur te integreren (‘operación retorno’).¹⁴⁸

¹⁴¹ Steenmeijer 1989, p. 112.

¹⁴² Venmans 1997, p. 8.

¹⁴³ Collard 1985, p. 94.

¹⁴⁴ Venmans 1997, p. 11.

¹⁴⁵ Alonso Hernández e.a. 1988, p. 456.

¹⁴⁶ Steenmeijer 1989, p. 120, 135.

¹⁴⁷ Venmans 1997, p. 10.

¹⁴⁸ Steenmeijer 1989, p. 120.

Als deze maatregelen door de regering worden genomen, is de sociaal-realistische roman al van het toneel verdwenen.¹⁴⁹ Schrijvers van de ‘Generatie van 1950’ waren langzamerhand tot de conclusie gekomen dat de sociaal-realistische roman een versimpeld beeld van de werkelijkheid gaf. Ook zagen zij in dat hun politieke doelen niet waren behaald, want er was weinig tot geen invloed van hun werk uitgegaan. Ten slotte waren de auteurs van de ‘Generatie van 50’ gefrustreerd over de beperking die ze zichzelf hadden opgelegd. Ingewikkelde literaire procedés werden namelijk geweerd uit de literatuur, omdat de boodschap duidelijk moest zijn. In de jaren zestig drong de moderne experimentele literatuur die elders in het Westen werd geschreven tot Spanje door. Vooral de nieuwe Spaans-Amerikaanse roman van de jaren zestig zette veel schrijvers in Spanje – waaronder die van de ‘Generatie van 1950’ – aan om ook het experiment toe te laten in hun werk. De Spaans-Amerikaanse roman van de jaren zestig kenmerkt zich onder andere door de absolute vrijheid ten aanzien van taal en structuur. Daarnaast werd er niet gepoogd de werkelijkheid realistisch weer te geven, maar lag de aandacht op de vraag ‘wat is werkelijkheid?’¹⁵⁰

Het experiment bepaalt het karakter van de Spaanse roman in de periode 1962-1975. Net als in de Spaans-Amerikaanse roman wordt het realisme door de Spaanse schrijvers verworpen. De aandacht komt te liggen op een nieuw gebruik van de taal om de gecompliceerde werkelijkheid mee weer te geven. Het gaat minder om het verhaal en meer om het vertellen zelf. Hoewel de Spaanse auteurs in de periode 1962-1975 nagenoeg eensgezind het experiment omarmen, zijn de romans onderling toch zeer verschillend.¹⁵¹

Wanneer Franco in 1975 overlijdt zijn de verwachtingen hooggespannen. Het einde van het regime zou een literaire bloei betekenen, doordat nu in alle vrijheid kon worden geschreven en gepubliceerd. Daarnaast konden de meesterwerken die tijdens het franquisme verboden waren nu eindelijk worden uitgegeven.¹⁵² De verwachte literaire bloei blijft echter uit. Er is weliswaar een opleving van de boekenmarkt na de dood van Franco, maar de verkoopcijfers van literatuur blijven over het algemeen betrekkelijk laag. Uitgeverijen worden steeds voorzichtiger waardoor jongere schrijvers moeilijk aan bod komen. Ten eerste richten de uitgeverijen zich op de auteurs die vóór 1975 al bekend waren. Er worden talloze oude en nieuwe boeken gepubliceerd van schrijvers uit de jaren 20 en 30. Ook wordt de op gang gekomen ontwikkeling van de experimentele roman in de periode 1962-1975 verder voortgezet. De komst van de democratie heeft wat betreft de literatuur dus niet de verwachte breuk met de voorgaande periode teweeggebracht.

Ten tweede concentreren uitgeverijen zich na 1975 sterk op de uitgave van boeken die goed in de markt liggen, om zo min mogelijk risico te lopen. Nieuwe schrijvers komen slechts aan bod voor zover hun boeken aansluiten bij populaire onderwerpen.¹⁵³ Voornamelijk non-fictie, zoals het kookboek¹⁵⁴ en het politieke boek over de Tweede Republiek en de burgeroorlog, werd goed verkocht. Populaire fictionele genres waren de erotische literatuur, sensatieliteratuur¹⁵⁵, regionale en folkloristische literatuur (die in veel gevallen werd

¹⁴⁹ Alonso Hernández e.a. 1988, p. 457.

¹⁵⁰ Steenmeijer 1989, p. 118-120.

¹⁵¹ Alonso Hernández e.a. 1988, p. 462, 466.

¹⁵² Steenmeijer 1989, p. 137.

¹⁵³ Alonso Hernández e.a. 1988, p. 473-474.

¹⁵⁴ Venmans 1997, p. 31.

¹⁵⁵ Alonso Hernández e.a. 1988, p. 473.

gesubsidieerd door het culturele departement van de betreffende regio), sciencefiction, fantasy, thrillers, horror en detectives.¹⁵⁶

Al met al had de komst van de democratie geen grote breuk op literair gebied opgeleverd. De komst van een krachtige nieuwe literatuur bleef uit, er was geen grote groep auteurs opgestaan die zich duidelijk onderscheidde van de vorige generaties. Toch zijn er wel interessante ontwikkelingen aan te wijzen in de literatuur na 1975. Het kernbegrip bij deze literatuur is ‘pluriformiteit’.¹⁵⁷ De Spaanse literatuur na 1975 vormt geen eenheid. Dit verschijnsel is volgens Peter Venmans te verklaren op grond van het feit dat er een einde was gekomen aan de politieke ideologie (het antifranquisme) die lange tijd als bindmiddel tussen auteurs had gediend.¹⁵⁸ Maarten Steenmeijer ziet in de veelheid van verschillende literaire uitingen wel een vijftal tendensen. Hij noemt de ‘novela negra’ (detective, thriller), de column, de ‘vrouwenliteratuur’, het neoromantisch proza en de eigentijdse variant op de zeer Spaanse traditie van het groteske realisme. Deze laatste tendens houdt een combinatie in van de thematiek van het moderne levensgevoel en de oorspronkelijke, ‘Spaanse’ manier waarop hier uitdrukking aan wordt gegeven.¹⁵⁹ Peter Venmans voegt hier een zesde tendens aan toe, namelijk die van de historische roman, de literaire verwerking van het recente verleden.¹⁶⁰

De romans van vrouwelijke Spaanse auteurs na 1975 worden niet vergeten in de studies van Steenmeijer en Venmans over Spaanse literatuur. Zo hebben we zojuist gezien dat Steenmeijer één van zijn vijf tendensen toekent aan ‘vrouwenliteratuur’. Venmans besteedt in zijn boek *De Spaanse roman na 1975* zelfs een heel hoofdstuk aan ‘vrouwenliteratuur’. Deze aandacht is in de eerste plaats te verklaren aan de hand van de enorme toename van vrouwelijke auteurs na 1975: ‘From the biased perspective of the modern age, Spanish literature by women can be divided arbitrarily into three periods: before Franco (1100-1936), during the Franco era (1936-75), and after Franco (1975 to the present). The first period, lasting eight centuries, had the fewest women writers, while the most recent, a fifteen-year period, has yielded the most.’¹⁶¹ Echter, de toename van het aantal vrouwelijke auteurs betekent niet dat deze vrouwelijke auteurs ook literair gezien op één lijn zitten. Een aparte behandeling van literatuur geschreven door vrouwen is wat dit betreft dus geen ideale situatie.¹⁶²

De redactie van het tijdschrift *Quimera* vroeg in 1991 aan achttien vooraanstaande critici hun lijstje van vijf beste boeken. Hieruit werd een lijst afgeleid met de tien beste Spaanse boeken geschreven vanaf 1973 (met uitzondering van één boek uit 1963). De tien winnende boeken waren allen geschreven door mannelijke auteurs.¹⁶³ Blijkbaar worden de vrouwelijke Spaanse auteurs door critici nog steeds genegeerd, terwijl ze inmiddels – zo

¹⁵⁶ Venmans 1997, p. 31, 33-34.

¹⁵⁷ Steenmeijer 1989, p. 138-139.

¹⁵⁸ Venmans 1997, p. 45.

¹⁵⁹ Steenmeijer 1989, p. 139-145.

¹⁶⁰ Venmans 1997, p. 52.

¹⁶¹ Brown 1991, p. 13-14.

¹⁶² Venmans 1997, p. 115.

¹⁶³ De tien winnende boeken waren: Juan Benet, *Saúl ante Samuel* (1980), Camilo José Cela, *Mazurca para dos muertos* (1984), Miguel Espinosa, *Escuela de mandarines* (1974), Juan Goytisolo, *Paisajes después de la batalla* (1985) / *Makbara* (1980), Luis Goytisolo, *Antagonía* (1963), Juan Marsé, *Si te dicen que caí* (1973), Juliá Ríos, *Larva* (1983), José Angel Valente, *La vida perra de Juanita Narboni* (1976), het verzamelde oeuvre van Angel Vázquez (1929-1980) en Manuel Vázquez Montalbán, *Galíndez* (1991). Bron: Venmans 1997, p. 46-47.

kunnen we opmaken uit de studies van Steenmeijer en Venmans – een belangrijk deel uitmaken van het literaire spectrum.

4.3 Tot besluit

In zowel Spanje als Nederland is er in de jaren zeventig en tachtig sprake van een toename van het aantal vrouwelijke auteurs, hoewel niet om dezelfde redenen. Bij het bestuderen van enkele literatuurstudies over deze periode blijkt echter dat 'vrouwenliteratuur' (literatuur geschreven door vrouwen) onderbelicht blijft. In enkele andere literatuurstudies wordt 'vrouwenliteratuur' behandeld als iets dat los staat van de overige stromingen. De behandeling van 'vrouwenliteratuur' als een aparte stroming doet echter geen recht aan de verschillen tussen de vrouwelijke schrijfsters onderling. Toch is een aparte behandeling van 'vrouwenliteratuur' misschien wel de beste optie, omdat hiermee kan gebroken worden met de afwezigheid van vrouwelijke schrijfsters in de literatuurgeschiedenis.¹⁶⁴

De opkomst van 'vrouwenliteratuur' is onlosmakelijk verbonden met het denken over literatuur en de 'de vrouw'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook de feministische literatuurwetenschap in de jaren zeventig en tachtig een bloeiperiode kent. Er ontstaan vele nieuwe theorieën over literatuur en 'de vrouw'. Over deze theorieën gaat het volgende hoofdstuk.

¹⁶⁴ Meijer 1993, p. 57.

5 Theoretisch kader - feministische literatuurwetenschap

Over het schrijven en lezen van vrouwen zijn de afgelopen decennia verschillende theorieën ontwikkeld. Er zijn zelfstandige theorieën ontwikkeld, maar er is ook veel gebruik gemaakt van bestaande (dominante) literatuurtheorieën. Feministen plegen interventies in bestaande theorieën en maken er strategisch gebruik van.¹⁶⁵ In dit theoretisch kader zal ik de verschillende literatuurtheorieën met betrekking tot ‘de vrouw’ in kaart brengen. Daar waar op een of andere manier gebruik is gemaakt van reeds bestaande theorieën, zal ik ook deze nader toelichten. Zo worden ook bepaalde tendensen binnen de algemene (dominante) literatuurwetenschap duidelijk.

De romans die ik in dit onderzoek ga analyseren om tot de beantwoording van mijn vraagstelling te komen, moeten representatief zijn voor de romans met als thema ‘de positie van de vrouw’, geschreven door vrouwen in de bloeiperiode van de vrouwenbeweging in de tweede helft van de twintigste eeuw. Voor zowel Nederland als Spanje heeft deze bloeiperiode plaatsgevonden in de jaren zeventig en tachtig. De literatuur met als thema ‘de positie van de vrouw’, die in die periode door vrouwen geschreven is, hangt nauw samen met de manier waarop in die periode over literatuur en ‘de vrouw’ werd gedacht. Een bepaald theoretisch klimaat kan zeer behulpzaam zijn om tendensen in de literatuurgeschiedenis te begrijpen. Daarom zal ik de verschillende theoretische stromingen die we kunnen zien in de jaren zeventig en tachtig over literatuur en ‘de vrouw’, als uitgangspunt nemen bij de keuze van de romans die ik ga analyseren.

Een theorie over literatuur biedt ook handvatten om te komen tot een methode om literatuur te bestuderen. De methoden die ik ga gebruiken bij de analyse van de romans, zal ik daarom kiezen aan de hand van de verschillende theorieën die er zijn in de feministische literatuurwetenschap.

Begin jaren zeventig is er een opleving omtrent het denken over ‘de vrouw’ en literatuur. Er ontstaat een veelvoud aan opvattingen over literatuur en ‘de vrouw’ in de jaren zeventig en tachtig. De feministische literatuurwetenschap is zeer pluralistisch. Toch zijn de opvattingen in Europa en Amerika onder te brengen in twee belangrijke stromingen, het verschilddenken (vooral in Amerika en Engeland) en het deconstructiedenken (vooral in Frankrijk).¹⁶⁶ Deze twee stromingen zullen in dit theoretisch kader uitgebreid aan bod komen. Ten grondslag aan het feministische denken over literatuur ligt het gelijkheidsdenken, dat was voor 1970 de meest gangbare manier van denken over ‘de vrouw’ en literatuur.¹⁶⁷ Het is daarom belangrijk dat ook de principes van het gelijkheidsdenken in dit theoretisch kader worden uiteengezet.

5.1 Gelijkheidsdenken

Ten grondslag aan het gelijkheidsdenken ligt de strijd tegen vooroordelen omtrent verschillen tussen mannen en vrouwen die een asymmetrische verhouding tussen mannen en vrouwen in stand houden. Gelijkheidsdenkers vechten de asymmetrische machtsverhouding tussen mannen en vrouwen aan en komen op voor gelijke rechten van mannen en vrouwen. Ze

¹⁶⁵ Meijer 1993, p. 58.

¹⁶⁶ Hoving 1987, p. 48-53.

¹⁶⁷ Brüggmann 1982, p. 126-129.

veroordelen de stereotype verschillen tussen mannen en vrouwen die de hiërarchische relatie in stand houden.

De ‘witte’ vrouwenliteratuurgeschiedenis laat zien, dat tot in de twintigste eeuw feministen in het kader van het gelijkheidsdenken gevochten hebben tegen het vooroordeel dat vrouwen zich niet intellectueel zouden kunnen ontwikkelen en geen geld mochten verdienen met schrijven.¹⁶⁸ Bij het schrijven ligt voor gelijkheidsdenkers de nadruk dus op gelijkheid. Deze gelijkheid richt zich in de eerste plaats op de gedachte dat vrouwen even goed schrijven als mannen. Zij zijn net zo goed in staat zich intellectueel te ontwikkelen en de taal te beheersen, dus zijn vrouwen net zo goed in staat om literatuur te produceren. Eventuele verschillen die men kan aanwijzen in de literatuur, kunnen verklaard worden aan de hand van de verschillen in de ervaringswereld van mannen en vrouwen.

Voor gelijkheidsdenkers is het een belangrijk doel om deze verschillen zo klein mogelijk te houden, zodat vrouwelijke schrijfsters bijgevoegd kunnen worden in de canon van de dominante (mannelijke) literaire canon. In het gelijkheidsdenken zijn uitspraken als ‘vrouwen schrijven net zo goed als mannen’ gebruikelijk. Vrouwen spiegelen zich volgens dit principe aan mannen. Het hoogste doel voor vrouwen wordt dan ‘net zo goed als mannen’ te zijn. Hiermee accepteren vrouwen een dominant systeem dat hen altijd heeft onderdrukt, ze hebben zelfs als hoogste doel om er deel van uit te maken. Dit is een zwak punt van het gelijkheidsdenken.

Voor de literatuur betekent het gelijkheidsdenken dat de bestaande canon en de bestaande methoden om literatuur te bestuderen geaccepteerd worden door feministen. Hun taak zien zij in het bijvoegen van meer vrouwelijke schrijfsters in de bestaande canon. Voor schrijfsters betekent dit concreet om literatuur te produceren die past binnen de voor die tijd dominante (mannelijke) stroming. Voor vrouwelijke literatuurhistorici betekent het concreet dat gezocht moet worden naar ‘vergeten schrijfsters’.¹⁶⁹ Deze schrijfsters moeten hergewaardeerd worden en bijgevoegd in de literaire canon. Op deze manier kan een asymmetrische verhouding in de literaire canon worden verholpen.

Wat betreft het lezen en bestuderen van literatuur hebben aanhangers van het gelijkheidsdenken de opvatting, dat vrouwen even goed lezen als mannen. Zij zullen dus tot dezelfde interpretatie van een tekst komen. Hiermee staan deze feministen in de traditie van het geloof in een immanente, in de tekst ingesloten betekenis. Zij hebben het idee dat er een ‘juiste’ betekenis is. Verschillen in aandachtspunten van mannen en vrouwen worden wel erkend door gelijkheidsdenkers. Deze verschillen worden verklaard op grond van verschillen in levenservaring. Door deze verschillende ervaringen zullen vrouwen zich bijvoorbeeld meer kunnen identificeren met vrouwelijke personages. Het is dan waarschijnlijk dat er in een interpretatie door een vrouw meer aandacht is voor vrouwelijke personages. Maar dit doet voor gelijkheidsdenkers niets af aan het feit dat de ‘juiste’ betekenis van een tekst door vrouwen net zo goed te achterhalen is als door mannen.

5.2 Verschildenken

In het gelijkheidsdenken was de kwestie van het ontbreken van vrouwen in de literatuurgeschiedenis al aan de orde gesteld. Binnen het gelijkheidsdenken was de reactie

¹⁶⁸ Meijer 1993, p. 56-57.

¹⁶⁹ Brüggmann 1982, p. 126-129.

hierop een tendens om vrouwelijke schrijfsters toe te voegen aan de bestaande canon. Het verschildendenken benadert het probleem van het ontbreken van vrouwen in de canon op een geheel andere manier. Verschildenkens stellen de vraag waarom vrouwen niet in de literatuurgeschiedenis zijn gekomen. Als antwoord hierop stellen zij dat literatuur door vrouwen niet binnen de bestaande (mannelijke) stromingen valt en daarom ‘vergeten’ is. Literatuur door vrouwen past niet binnen de bestaande stromingen, omdat die stromingen het product zijn van een door mannen gedomineerde cultuur waarin het vooroordeel leeft dat vrouwen zich niet intellectueel kunnen ontwikkelen. De bestaande stromingen zijn dus ‘mannelijke’ stromingen, waarin geschreven wordt vanuit een mannelijke ervaringswereld. Vrouwen komen in deze literatuur slechts voor als ‘objecten’, die naar believen gebruikt, gepijnigd en geminacht kunnen worden. We zien slechts een vrouwelijk beeld door de ogen van de man, die schrijft vanuit een mannelijke ervaringswereld. Binnen het verschildendenken staat deze verschillende ervaringswereld centraal.

Afzetten tegen de formalistische literatuurbenadering

Het verschildendenken krijgt grote navolging vanaf de jaren zeventig, maar wordt reeds ingezet door Simone de Beauvoir wanneer zij in 1949 het essay *Le deuxième sexe* publiceert.¹⁷⁰ Ook de publicatie *Sexual politics* van Kate Millett in 1969 is van grote invloed geweest op het verschildendenken. In dit boek bekritiseert Millett de ideologische inhoud van bepaalde mannelijke literatuur en literatuurkritiek. Hiermee opent ze een polemiek met de gevestigde literatuurkritiek van het New Criticism, de dan gangbare formalistische literatuurbenadering. Literatuur werd binnen het formalisme gezien als een autonoom artefact. Dat wil zeggen dat literatuur werd gezien als iets dat op zichzelf staat en dat we niet moeten verbinden met de werkelijkheid. Ideologieën hebben betrekking op de werkelijkheid. Formalisten vinden dus dat je ideologieën los moet laten bij het bestuderen van literatuur. Het formalisme schrijft een puur tekstuele literatuurbenadering voor. Deze literatuuropvatting geeft ook aan dat er wordt gedacht vanuit de traditie van een immanente, ‘juiste’ interpretatie van een tekst. De theorie van het formalisme impliceert namelijk dat er maar één interpretatie ‘juist’ is, een interpretatie die puur gericht is op de tekst.¹⁷¹

Mimetische literatuuropvatting

Simone de Beauvoir en Kate Millett werken vanuit een mimetische literatuuropvatting, in plaats van een formalistische literatuuropvatting. Een mimetische literatuuropvatting betekent dat zij de tekst zien als een reflectie van de werkelijkheid. Simone de Beauvoir en Kate Millett voeren als protest aan dat de teksten binnen de literaire (door mannen gedomineerde) canon de werkelijkheid van vrouwen niet goed weergeven. Dit mimetische protest heeft wel met het formalisme gemeen dat er wordt gedacht vanuit de traditie dat er maar één juiste betekenis of interpretatie van een tekst kan bestaan. Het protest van Kate Millett en Simone de Beauvoir impliceert dat er maar één interpretatie ‘juist’ is, namelijk een interpretatie die gericht is op de referentialiteit van taal en werkelijkheid. Referentialiteit van taal en werkelijkheid houdt de mimetische gedachte in dat taal direct verwijst naar de werkelijkheid. Kate Millett en Simone de Beauvoir staan afkeurend tegenover teksten die een onrealistisch beeld van de werkelijkheid schetsen. Door deze afkeuring wordt de mogelijkheid uitgesloten

¹⁷⁰ Meijer 1993, p. 49, 50, 59.

¹⁷¹ Hoving 1987, p. 48.

om de teksten op een andere manier te interpreteren. Verschildenkens als Kate Millett en Simone de Beauvoir richten zich niet op het integreren van vrouwelijke schrijfsters binnen de bestaande canon, zoals gelijkheidsdenkers dat doen, maar ze bekritisieren en verwerpen deze canon.

Vanuit deze gedachte ontstaat een verlangen naar niet-seksistische teksten, teksten over het ‘werkelijke’ leven van vrouwen, teksten die geschreven zijn vanuit de ervaringswereld van vrouwen. Dit heeft geresulteerd in een stroom van hoogst realistische literaire werken over het leven van vrouwen.¹⁷² De dominante canon wordt hiermee verworpen en een ‘vrouwelijke’ canon wordt ervoor in de plaats gezet.

Deze trend van realistische literaire teksten over ‘de vrouw’ begint in Amerika, waar ook een feministische literatuurkritiek opbloeide. Deze literatuurkritiek is ideologiekritisch en gericht op praktische, min of meer politieke doelen. Literatuur, die de ervaringswereld van vrouwen op een goede manier weerspiegelde, werd gezien als het instrument om het bewustzijn van vrouwen te vergroten. Vrouwen zouden zich kunnen herkennen in de realistische beschrijvingen van vrouwelijke personages en dit zou hen de ogen openen voor de onderdrukking waar zij mee te maken hebben. Het vroege Amerikaanse verschildenkens is dus zeer pragmatisch en politiek.¹⁷³

Reconstructieteksten

De realistische teksten over de vrouwelijke ervaringswereld krijgen van Margret Brügmann de term ‘reconstructieteksten’ mee. In deze teksten zou immers een ‘juist’ beeld van de vrouwelijke ervaring geconstrueerd zijn, in tegenstelling tot het ‘onjuiste’, of seksistische beeld dat de op dat moment bestaande en dominante canon bood. Reconstructieteksten zijn gericht op het versterken van de persoonlijke vrouwelijke identiteit. Door herkenning en bewustwording worden individuele problemen structureel. Vrouwen zien in dat zij niet de enige zijn met bepaalde problemen. Zij beseffen dat deze problemen structureel in de maatschappij aanwezig zijn.

Er zijn twee soorten reconstructieteksten te onderscheiden. Ten eerste zijn er de ‘succesverhalen’. Dit zijn teksten die wegen uit de verdrukking aangeven. De tekst kan gezien worden als een verzetsmoment en het schrijven wordt een offensieve praktijk. Ten tweede zijn er teksten die enkel over de verdrukking praten. Hierbij is het schrijven een manier om te overleven. Dergelijke teksten leveren wel een bijdrage aan de bewustwording van vrouwen en hebben dus een solidariserende functie, maar omdat er geen oplossingen worden aangedragen zal een dergelijke tekst in de (onderdrukkende) cultuur worden ingelijfd zonder deze aan te tasten.¹⁷⁴

Een belangrijk punt van kritiek op het vroege Amerikaanse verschildenkens, is dat de ervaringswereld van vrouwen op een eenduidige manier wordt voorgesteld, als iets dat op een ‘foute’ en op een ‘juiste’ manier kan worden beschreven. Het verschildenkens kan daarom beschuldigd worden van essentialisme. Als men denkt dat er een ‘juiste’ beschrijving is van de vrouwelijke ervaring, dan claimt men dat die vrouwelijke ervaring ‘in essentie’ bestaat en dat er een eenduidige grondslag is van de vrouwelijke ervaring. Hier doet zich een probleem

¹⁷² Meijer 1993, p. 49, 54.

¹⁷³ Hoving 1987, p. 48-49.

¹⁷⁴ Brügmann 1982, p. 138, 153.

voor, want de vrouwelijke ervaring blijkt in zijn geheel niet eenduidig te zijn. Vrouwelijke ervaring is meerduidelijk, want zij is niet alleen bepaald door sekse, maar ook door klasse, etniciteit, seksuele geaardheid enzovoort. De realistische literatuur van het vroege Amerikaanse verschilddenken is gericht op bewustwording door herkenning. Maar literatuur die om herkenning vraagt, vindt die herkenning slechts bij een bepaalde groep vrouwen. In het geval van het vroege Amerikaanse verschilddenken is dit een bepaalde groep witte vrouwen. Veel zwarte vrouwen herkenden zich niet in de 'realistische' literatuur, zij werden niet bereikt door de literatuur die werd ingezet als instrument voor emancipatie. Binnen het verschilddenken is geen plaats voor de verschillen tussen vrouwen onderling.¹⁷⁵

Vergeten stromingen

Het werk van vrouwelijke literatuurwetenschappers binnen het verschilddenken beperkte zich niet tot de contemporaine literatuur. Er kwam ook een tendens om te zoeken naar 'vrouwenstromingen' in de literatuurgeschiedenis. Men zocht naar 'vergeten' literaire teksten, waarin een niet-seksistisch vrouwbeeld werd neergezet. Daar hield de activiteit niet op, want alleen een 'vergeten' tekst naar boven halen zou volgens het verschilddenken nutteloos zijn. Deze tekst is namelijk vergeten omdat hij niet in een bestaande stroming onder te brengen valt. Een tekst die in geen enkele stroming te plaatsen is zal dan ook snel weer worden vergeten. De bestaande stromingen zijn helaas niet bruikbaar voor feministische literatuurwetenschappers, deze zijn doordrongen van een mannelijke dominantie en dus ook van een mannelijke ervaringswereld. De 'vergeten' boeken die geschreven zijn vanuit een vrouwelijke ervaringswereld zullen hier niet in passen. Het is dus van belang deze 'vergeten' teksten in een kader te plaatsen, een verband te zien met andere 'vergeten' teksten. Dit betekent dat er stromingen moeten worden aangewezen in de literatuurgeschiedenis, 'vergeten' stromingen van teksten waarin vrouwen op een niet-seksistische manier worden neergezet, of zoals Maaïke Meijer ze noemt: 'gezonken continenten van literaire vrouwentradities'. Enkele voorbeelden van dergelijke tradities zijn: de vrouwelijke troubadours, de middeleeuwse vrouwenliederen die hun wortels in de orale traditie hadden, de Amerikaanse sentimentele roman van de negentiende eeuw, de Engelse female gothic, de vrouwelijke reisverhalen, de detectiveschrijfsters, de feministische science fiction, het autobiografisch schrijven en de naoorlogse Nederlandse dichtressen.

Feministische literatuurhistorica's zochten naar scholen, stromingen en fasen waarlangs de vrouwenliteratuur zich ontwikkelde. Hierbij grepen zij de 'power of naming'. Ze benoemden scholen en stromingen in de vrouwenliteratuur, in de hoop dat deze zich op een niet-hiërarchische manier zouden gaan verhouden tot de bestaande, mannelijk gedomineerde stromingen. Zo zou volgens verschilddenkers het probleem van de afwezigheid van vrouwen in de literatuurgeschiedenis opgelost kunnen worden.

Reader-response theorie

Een volgende fase van het verschilddenken wordt ingezet onder invloed van de reader-response theorie. Deze literatuurtheorie kwam op binnen de algemene literatuurwetenschap in de jaren zeventig, waarmee de formalistische literatuurbenadering van haar dominante plaats werd gestoten. De reader-response theorie zet vraagtekens bij de immanente, 'juiste' interpretatie van een tekst. In plaats daarvan kwam er aandacht voor de wijze waarop verschillende lezers

¹⁷⁵ Hoving 1987, p. 49.

verschillend betekenis geven. Er kunnen dus verschillende interpretaties van een tekst naast elkaar bestaan, zonder dat de ene interpretatie 'fout' en de andere 'juist' is. Feministische literatuurwetenschappers grepen de reader-response theorie aan om de verschillen in de leeswijzen van mannen en vrouwen te benadrukken. Doordat de ervaringswereld van vrouwen anders is dan die van mannen, zullen vrouwen zich niet kunnen identificeren met personages in teksten die zijn geschreven vanuit een mannelijke ervaringswereld.¹⁷⁶ Deze afstandelijke houding resulteert in een 'andere', maar niet 'onjuiste' leeswijze van de vrouwelijke lezer, zij zal namelijk door deze afstand een kritische houding aannemen tegenover seksisme en stereotype vrouwbeelden: 'Much feminist criticism has assumed, in an inversion of age-old misogynist attitudes, that the woman who reads resistantly, and differently, from the man who reads.'

Deze manier van denken is fel bekritiseerd. Want, kun je zeggen dat een vrouwenlichaam direct een kritische leeshouding betekent? Is het aannemelijk dat vrouwen van verschillende culturen, klassen en seksuele geardeheid allemaal dezelfde kritische leeshouding aannemen?¹⁷⁷ Een dergelijke manier van denken kan beschuldigd worden van essentialisme, want men neemt aan dat er een vrouwelijke leeshouding 'in essentie' bestaat.

Focalisatietheorie

Een oplossing voor dit probleem komt voort uit de focalisatietheorie van Mieke Bal. Binnen de feministische literatuurwetenschap komt er meer aandacht voor verschillende vertelprocedures, zoals focalisatie. De feministische literatuurbenadering wordt meer tekstueel gericht. We kunnen een verband zien tussen deze meer tekstuele literaturopvatting en het formalisme. Binnen het formalisme wordt literatuur gezien als autonoom artefact. Dat betekent dat formalisten puur gericht zijn op de tekst en niet op de verbinding met de werkelijkheid. Toch kunnen we de meer tekstueel gerichte feministische literatuurbenadering niet eenduidig beschrijven als een formalistische literatuurbenadering. Er is namelijk niet alleen aandacht voor tekstuele aspecten, maar ook voor de effecten van die tekstuele aspecten op de lezer. Deze nieuwe vorm van feministische literatuurwetenschap kunnen we beter zien als een mengvorm van een formalistische literatuurbenadering en de reader-response theorie.

De focalisatietheorie van Mieke Bal is gebaseerd op de focalisator, het personage of de instantie van waaruit verteld wordt. Je ziet de gebeurtenissen als het ware door de ogen van de focalisator. Focalisatie is dus beslissend voor de visie op en de ervaring van de vertelde gebeurtenissen. De lezer zal zich als het ware vanzelf identificeren met de focalisator. Als de focalisator een seksistisch vrouwbeeld neerzet, dan zal de lezer het niet als zodanig herkennen, omdat de lezer is geprogrammeerd tot een 'instemmende lezer'. Door de identificatie met de focalisator zal de lezer onbewust meegaan in ideeën waar hij eigenlijk misschien wel kritisch tegenover staat. De dominante (mannelijke) canon is doordeesemd met seksistische vrouwbeelden.¹⁷⁸ Deze worden alleen lang niet altijd als zodanig herkend omdat de focalisator deze beelden presenteert als de norm. De lezer zal zich identificeren met de focalisator en meegaan in de als norm gepresenteerde seksistische vrouwbeelden. Dit geldt voor zowel mannelijke als vrouwelijke lezers. Je zou kunnen zeggen dat vrouwelijke lezers,

¹⁷⁶ Meijer 1993, p. 48-49, 56-57, 59.

¹⁷⁷ Higonnet 1994, p. 12.

¹⁷⁸ Meijer 1993, p. 48, 50.

die zich identificeren met een focalisator met seksistische vrouwbeelden, zich identificeren ‘tegen zichzelf’.¹⁷⁹

Hiermee is duidelijk gemaakt dat een vrouw niet automatisch een kritische leeshouding aanneemt. Een vrouw zal, net zoals een man, meegaan in de ideeën van de focalisator en daarmee een onkritische houding aannemen. Jonathan Culler noemt deze ‘instemmende’ leeshouding ‘lezen als man’. Pas door verzettend of opstandig te lezen kan de macht van de retorische structuren van de tekst worden doorbroken. Een vrouw die kritisch leest, herkent seksistische vrouwbeelden als zodanig en is dus gestopt met het identificeren ‘tegen zichzelf’. Een dergelijke manier van lezen noemt Culler ‘lezen als vrouw’. Overigens kunnen mannen volgens Culler ook ‘als vrouw’ lezen, het gaat om een kritische positie, om een leeshouding, niet om de sekse van de lezer.¹⁸⁰ Kathleen Komar gaat hierin nog een stap verder, zij stelt dat het zelfs noodzakelijk is dat niet alleen vrouwen, maar ook mannen een verzettende leeshouding aannemen. Alleen als ook mannen gaan lezen ‘als vrouw’, kunnen seksistische vrouwbeelden uit de maatschappij verdwijnen.¹⁸¹

Een kritische houding tegenover stereotyperingen vinden we niet alleen in de feministische literatuurwetenschap. Zo is de Franse filosoof Althusser van mening dat mensen zich schrap moeten zetten tegen ideologische vooronderstellingen. Zonder deze kritische houding ten opzichte van ideologieën, kom je niet uit de patriarchaal bepaalde cultuuropvatting. Deze ideologieën zijn onderdeel van ons denken, we beschouwen ze als normatief en zullen ze dus niet herkennen als patriarchaal of onderdrukkend. Belangrijk bij het lezen vindt Althusser dan ook het opsporen van elementen van onderdrukking in het ideologisch tableau. Deze kritische houding noemt hij ‘symptomaal lezen’.¹⁸²

Modleski reageert op Culler door te stellen dat ‘lezen als feminist’ een meer adequate formulering is dan ‘lezen als vrouw’. Volgens Modleski is een feminist namelijk een vrouw die afstand genomen heeft van haar plaats in de gegenderde wereld. Met andere woorden, zij heeft afstand genomen van alle culturele waarden en stereotype beelden die er zijn omtrent vrouwelijkheid. Een feminist zal daarom altijd alert zijn op stereotype vrouwbeelden, omdat zij daar zelf afstand van heeft genomen. Zij zal zich dus niet ‘tegen zichzelf’ identificeren en altijd een kritische leeshouding aannemen volgens Modleski.

‘Resisting reader’

Judith Fetterley introduceert het begrip ‘resisting reader’. De term ‘lezen als vrouw’ van Culler impliceert nog een verband tussen de kritische, verzettende leeshouding en sekse. Volgens Fetterley is de kritische leeshouding helemaal niet seksegebonden. Haar begrip ‘resisting reader’ impliceert dit verband dan ook niet meer.¹⁸³ Deze theorie van Fetterley gaat eigenlijk al richting het zogenaamde ‘deconstructiedenken’. De grondlegger van het deconstructivisme is Jacques Derrida. Verderop in dit theoretisch kader, in het stuk over het deconstructiedenken, zal ik zijn ideeën uitvoeriger behandelen. Hier zal ik me beperken tot de kern van zijn theorie. Binnen het deconstructivisme wordt aangenomen dat het schrijfproces een proces is van differentiëren. Als men met taal bezig is dan maakt men onderscheid in de ondeelbare ruimte die ‘alles’ is, door het ‘ene’ te benoemen en daardoor onderscheid te maken

¹⁷⁹ Komar 1995, p. 183.

¹⁸⁰ Meijer 1993, p. 59-60.

¹⁸¹ Komar 1995, p. 184.

¹⁸² Brüggmann 1982, p. 156.

¹⁸³ Meijer 1993, p. 59-60.

tussen het 'ene' en het 'andere'. De waarde van het 'ene' wordt gereduceerd tot de betekenis die het heeft in relatie tot het 'andere'. Het 'ene' wordt voorgesteld als iets eenduidigs. Er worden betekenissen verdrongen waardoor een hiërarchische structuur ontstaat. De deconstructivistische taak bij het lezen is om op te sporen waar onderscheid wordt gemaakt, waar betekenissen worden verdrongen en onderdrukt.¹⁸⁴ Een dergelijke leeshouding schrijft Fetterley ook voor wanneer zij het heeft over 'verzettend' lezen. Het 'verzettende' lezen is namelijk gericht op het opsporen en ontmantelen van situaties in literatuur waar onderscheid wordt gemaakt tussen 'de vrouw' en 'de man', waarbij de betekenis van 'de vrouw' wordt gereduceerd tot een stereotype beeld dat geen recht doet aan 'de vrouw' in al haar verschillende betekenissen. Er worden betekenissen verdrongen en onderdrukt om tot een helder, eenduidig en stereotype beeld van 'de vrouw' te komen. Literatuurwetenschappers zoals Fetterley richten zich op het ontmantelen van deze stereotype beelden, waarmee ze een verzettende en deconstructivistische leeshouding aannemen.

Hoewel de theorie over de verzettende leeshouding ontstaan is in de jaren zeventig, is het verzettend lezen op zichzelf van alle tijden. Zo toont Christine de Pisan zich een verzettende lezer door een verzameling te maken van al het positieve dat in de voor haar beschikbare bronnen over vrouwen is gezegd. Deze verzameling is te vinden in haar boek *Le livre de la cité des dames*, een soort encyclopedie van vrouwelijke uitvindingen, geleerdheid en kunst, geschreven in 1405. Christine de Pisan heeft zich bij het schrijven van dit boek moeten verzetten tegen een mannelijk gedomineerde middeleeuwse literatuur, veelal doordrongen van misogynie, zoals het populaire genre van de beschrijving van vrouwelijke ondeugden.

Ook de literatuurkritiek van vrouwen als Simone de Beauvoir en Kate Millett geeft blijk van een verzettende leeshouding. Zij formuleerden een mimetisch bezwaar tegen de onrealistische vrouwbeelden in de dominante (mannelijke) canon. Door het verwerpen van deze canon tonen zij zich kritische lezers, ze hebben de verleiding weerstaan de als norm gepresenteerde stereotype vrouwbeelden in de literatuur voor waar aan te nemen. Simone de Beauvoir en Kate Millett tonen zich kritische lezers bij de keuze van de literatuur die ze tot zich willen nemen. Maar, ze verwerpen de literatuur die een kritische leeshouding behoeft en komen hierdoor, net als Christine de Pisan, niet tot het formuleren van een kritische interpretatie van seksistische literatuur. Dergelijke kritische interpretaties, waarbij de seksistische tekst wordt gebruikt als middel om het seksistische denken te bekritisieren, zien we wel vanaf de jaren zeventig.

De introductie van de theorie over de 'verzettende' leeshouding ten opzichte van seksistische vrouwbeelden, getuigt van belangrijke veranderingen in het denken over literatuur. Zo wordt bijvoorbeeld het principe van de immanente, 'juiste' betekenis van een tekst losgelaten. Onder invloed van de opkomst van de reader-response theorie komt er aandacht voor de verschillende leeswijzen van lezers. Specifiek voor feministische literatuurwetenschappers is het verschil tussen 'instemmende' en 'verzettende' lezers erg interessant. De instemmende lezer zal (als norm gepresenteerde) seksistische vrouwbeelden in een tekst voor waar aannemen, terwijl de verzettende lezer hier kritisch tegenover zal staan. De kritische interpretatie van een seksistische tekst kan de maatschappij wijzen op seksistische denkbeelden die te vaak als norm worden aangenomen. Dus ondanks het feit dat de

¹⁸⁴ Hoving 1987, p. 52.

seksistische tekst geen realistische beeld geeft van de ervaringswereld van vrouwen, kan deze toch een feministisch-politieke functie vervullen. Dit geeft aan dat er afstand is genomen van de traditionele mimetische literatuuropvatting.

Naast de aandacht voor de verschillende leeswijzen van lezers is binnen de feministische literatuurwetenschap ook meer aandacht ontstaan voor tekstuele principes. Zo krijgt de tekstuele literatuurbenadering van het formalisme een plaats binnen de reader-response theorie. Focalisatie wordt bijvoorbeeld genoemd als een tekstueel principe dat in literatuur wordt gebruikt om lezers te ‘programmeren’ tot instemmende lezers. Door alert te zijn op dit mechanisme kan men hieraan ontsnappen en toch een kritische houding ten opzichte van seksistische vrouwbeelden aannemen. Dankzij deze kritische leeshouding kan de seksistische tekst dankbaar gebruikt worden door feministen, als document van het seksistische denken dat zij bekritisieren. Dit betekent een grote verandering ten opzichte van de eerste fase van het verschildendenken, waarin de seksistische tekst nog werd verworpen op grond van een onrealistisch vrouwbeeld.¹⁸⁵

5.3 Deconstructiedenken

Het deconstructivisme is een theorie uit de algemene (dominante) literatuurwetenschap, die aan de basis ligt van theorieën van vooral veel Franse denkers over literatuur en ‘de vrouw’, in de jaren zeventig en tachtig. De grondlegger van het deconstructivisme is de Franse taalfilosoof Jacques Derrida. Hier volgt een samenvatting van enkele van zijn belangrijke ideeën.

Het schrijven zelf staat centraal (Jacques Derrida)

Voor Jacques Derrida staat niet de tekst centraal, maar het schrijven zelf. Hij neemt aan dat het schrijfproces een proces van differentiëren is. Als men met taal bezig is dan maakt men onderscheid in de ondeelbare ruimte die ‘alles’ is, door het ‘ene’ te benoemen en daardoor onderscheid te maken tussen het ‘ene’ en het ‘andere’. De schrijver heeft de manier waarop hij onderscheid maakt niet zelf in de hand. De manier waarop wij onderscheid maken ligt namelijk ingesloten in de taal. De schrijver is dus geen meester over de taal. Taal is een web van structuren die betekenis geven aan de ondeelbare ruimte die ‘alles’ is. Dankzij de taal denken wij dingen te begrijpen. Dit begrip is echter een illusie. We begrijpen door te differentiëren, door onderscheid aan te brengen tussen het ‘ene’ en het ‘andere’. Een simpel onderscheid tussen het ‘ene’ en het ‘andere’ is echter nooit voldoende om ‘alles’ te begrijpen. Want als het ‘ene’ alleen beschreven wordt als een eenduidig iets ten opzichte van het ‘andere’, hoe zit het dan met de verschillen die bestaan binnen dat ‘ene’? Een deel van de betekenis van het ‘ene’ zal dus worden weggelaten wanneer de betekenis van het ‘ene’ alleen bestaat in relatie tot het ‘andere’. Het weglaten of verdringen van elementen heeft een hiërarchische structuur als gevolg. Volgens deconstructivisten zal in een heldere (goed gestructureerde) tekst veel zijn gedifferentieerd. In zo’n tekst zal dus ook veel zijn verdrongen en er zal veel hiërarchie in aanwezig zijn. Een heldere tekst zal daarom heel ver afstaan van de ondeelbare ruimte die ‘alles’ is, want daarin wordt niets weggelaten, laat staan onderdrukt. Zo komt Derrida tot de conclusie dat de heldere tekst slechts een illusie geeft van helderheid en dat het ons eigenlijk verder afbrengt van hetgeen we willen begrijpen. De

¹⁸⁵ Meijer 1993, p. 47-48, 52.

deconstructivistische taak bij het lezen, is om op te sporen waar onderscheid wordt gemaakt, waar elementen worden weggelaten en worden onderdrukt.¹⁸⁶

Dit deconstructiedenken laat een belangrijke verschuiving zien in de aandacht van de literatuurwetenschap. De aandacht ligt niet meer primair bij de referentialiteit van de tekst, zoals bij een mimetische literaturopvatting, niet meer bij de verschillende leeswijzen, zoals bij de reader-response theorie, en ook niet meer bij tekstuele principes en vertelprocedés (bijvoorbeeld focalisatie), zoals bij de formalistische literatuurbenadering. Derrida richt zich in plaats daarvan primair op het proces van het schrijven zelf, hoe een tekst tot stand komt en wat dit betekent voor de tekst.

Taal is fallologocentrisch (Jacques Lacan)

De psychoanalyticus Jacques Lacan heeft ideeën geformuleerd die we kunnen lezen in het verlengde van de theorie van Jacques Derrida. Lacan is, net als Derrida, van mening dat een schrijver geen meester is over de taal. Lacan brengt aan de orde hoe het komt dat wij de taal aannemen, terwijl wij daar geen meester over zijn. Ook geeft Lacan een specifieke invulling van wat taal is. Hierbij komt hij tot de conclusie dat de manier, waarop taal werkt, te maken heeft met de relatie tussen mannen en vrouwen. Net als Derrida meent Lacan dat taal een systeem is dat werkt door het maken van onderscheid. Hierbij gaat het in het geval van Lacan specifiek om het onderscheid tussen mannen en vrouwen. Ten slotte beschrijft Lacan de verschillende houding die mannen en vrouwen aannemen ten opzichte van taal.

Jacques Lacan heeft Freud grondig herlezen en heeft hieruit theorieën afgeleid die op een belangrijk punt verschillen van andere lezingen van Freud. De teksten van Freud worden vaak geïnterpreteerd als theorieën over anatomie, over biologische wezens met bepaalde vaststaande kenmerken en ontwikkelingsgang. Lacan leest Freud op een geheel andere manier, hij ziet in de psychoanalyse een theorie over culturele betekenissen van anatomische kenmerken.

Lacan meent dat zowel vrouwen als mannen een fase kennen van ongedifferentieerde eenheid met de moeder. We zouden deze situatie kunnen vergelijken met de ondeelbare ruimte die 'alles' is, zoals Derrida zich die voorstelt. In die fase van ongedifferentieerde eenheid ervaart het kind dat het voor de moeder alles is. Deze ervaring blijft ook gedurende de volgende levensfase aanwezig in het onderbewuste. Die volgende fase breekt aan wanneer het kind onderscheid gaat aanbrengen. Deze fase gaat gepaard met het verwerven van de taal. Ook hier zien we een overeenkomst met de theorie van Derrida, die stelt dat het bezig zijn met taal een proces van onderscheid aanbrengen in gang zet. Zo gaat het kind bijvoorbeeld onderscheid aanbrengen tussen de vrouw (de moeder) en de man (de vader). Door deze 'ontdekking' van de vader ervaart het kind dat het voor de moeder niet alles is, dat het de verlangens van de moeder niet geheel kan bevredigen. Dit probleem had Freud al aangeduid met de naam 'Oedipuscomplex'. Het kind ervaart dat de 'almacht' bij de positie van de vader ligt. Dit is slechts een illusie van het kind, want volgens Lacan bezit niemand de almacht. Door de associatie van de almacht met een 'mannelijke' positie, krijgt de almacht bij Lacan de naam 'Fallus' (hiermee bedoelt hij dus niet hetzelfde als penis). Vervolgens zullen jongens en meisjes volgens Lacan anders omgaan met de ontdekking van de 'Fallus'. Jongens zullen zelf verlangen de Fallus te bezitten. Omdat volgens Lacan niemand de Fallus bezit, wordt dit voor mannen een altijd aanwezig en onbevredigbaar verlangen. Meisjes zijn bij voorbaat

¹⁸⁶ Hoving 1987, p. 51, 52.

uitgesloten van deze verlangende positie, omdat zij door hun vrouw-zijn denken dat zij de Fallus nooit kunnen bezitten. Zij lossen dit op door een negatieve vorm van het verlangen naar de Fallus aan te nemen. Zij stellen zich voor zelf de Fallus te zijn, het verlangen van vrouwen wordt dan een verlangen om verlangd te worden door mannen. Vrouwen worden zo het object van het mannelijke verlangen.

Het verlangen naar de Fallus heeft alles te maken met zowel de manier waarop de taal gestructureerd is, als de positie die mannen en vrouwen aannemen ten opzichte van de taal. Wanneer het kind onderscheid gaat aanbrengen, verlaat het de fase van ongedifferentieerde eenheid met de moeder en komt het in de fase van de symbolische orde terecht. Onder de symbolische orde valt alles wat cultureel bepaald is, waaronder de taal. De symbolische orde is doordrongen van het altijd aanwezige en onbevredigbare verlangen om de Fallus te bezitten. De symbolische orde is fallisch ofwel ‘fallogocentrisch’, alles wordt gedefinieerd in relatie tot de Fallus.¹⁸⁷ Het voornaamste onderscheid waar de hele symbolische orde op is gebaseerd, is het onderscheid tussen fallisch en niet-fallich.¹⁸⁸ Omdat het vrouwelijke is uitgesloten van de positie van het verlangen naar de Fallus, is het vrouwelijke dus ook uitgesloten uit de symbolische orde. Het vrouwelijke wordt net als alles gedefinieerd in relatie tot de Fallus. Het vrouwelijke bestaat dan slechts als het niet-fallich en bestaat dus eigenlijk niet in de symbolische orde. Zo is ook in de taal, als onderdeel van de symbolische orde, het vrouwelijke niet aanwezig. Taal is ‘fallogocentrisch’ (λόγος betekent ‘woord’ in het Grieks). Het vrouwelijke is uitgesloten uit de taal, en daarmee wordt het een onmogelijkheid voor vrouwen om zich van die taal te bedienen om zichzelf uit te drukken. Dit zou het veelal ontbreken van vrouwelijke schrijfsters in de literatuurgeschiedenis verklaren. De gedachte van Lacan dat de vrouw voorstelt zelf de Fallus te zijn en zo het object van het verlangen wordt, zou verklaren waarom de vrouw wel veel voorkomt in literatuur, maar dan als ‘object’. Hiermee wordt bedoeld dat vrouwelijke personages wel veel voorkomen en dat ‘de vrouw’ wel veelvuldig is beschreven in literatuur. Dit beeld van de vrouw als het object van het mannelijke verlangen heeft echter niets te maken met wat vrouwelijkheid echt is, want vrouwelijkheid bestaat volgens Lacan helemaal niet in de symbolische orde.

Het is belangrijk om bij de psychoanalyse van Lacan constant te bedenken dat hij het uitdrukkelijk niet heeft over anatomische mannen en vrouwen. Bij Lacan gaat het om posities. Mannelijke posities kunnen door zowel mannen als vrouwen worden ingenomen, hetzelfde geldt voor vrouwelijke posities.¹⁸⁹

Ordeversturende literatuur (Julia Kristeva)

De Bulgaarse Julia Kristeva, die op haar 24^e naar Frankrijk verhuisde, heeft een theorie ontwikkeld die belangrijke overeenkomsten vertoont met de theorie van Lacan. Op het punt van het uitdrukken van het vrouwelijke verschilt haar theorie echter van die van Lacan. Volgens de theorie van Jacques Lacan kan het vrouwelijke niet positief beschreven worden.¹⁹⁰ Het vrouwelijke is door de onmogelijkheid de Fallus te bezitten uitgesloten uit de fallogocentrische taal en daardoor veroordeeld tot een niet-mannelijk zijn, oftewel een niet-zijn. Kristeva is echter van mening dat het vrouwelijke wel op een positieve manier kan worden uitgedrukt.

¹⁸⁷ Poldervaart en Tonkens 1987, p. 31-32 en Hoving 1987, p. 51.

¹⁸⁸ Jones 1981, p. 259.

¹⁸⁹ Poldervaart en Tonkens 1987, p. 31-32 en Hoving 1987, p. 51.

¹⁹⁰ Hoving 1987, p. 53.

Kristeva noemt twee componenten van betekenis geven. De eerste component kunnen we vergelijken met de fase die Lacan beschrijft als de fase van de ongedifferentieerde eenheid met de moeder, namelijk de semiotische component. De semiotische manier van betekenis geven gaat buiten de taal om. Het semiotische is voortalig en kan dus nooit in zuivere vorm gevangen worden in de taal die later zal worden verworven. Het semiotische is wel terug te vinden in de ritmische, muzikale kant van taal. De tweede component in de symbolische manier van betekenis geven. Deze is onderworpen aan syntaxis, grammatica en sociale dwang. Kristeva noemt het symbolische ook wel 'het mannelijke'. Dit kunnen we vergelijken met de fallocentrische symbolische orde die Lacan beschrijft.

We kunnen deze twee componenten ook zien in het licht van de deconstructietheorie van Derrida. Hierbij kunnen we het semiotische zien als de ondeelbare ruimte die 'alles' is en het symbolische als de component waarin onderscheid wordt aangebracht in die ondeelbare ruimte. De symbolische component is een hiërarchische structuur waarin elementen worden verdrongen. Dankzij deze structuur denken wij dingen te begrijpen, maar dat begrip is slechts een illusie.

Net als Lacan denkt Kristeva dat vrouwen zich niet van de symbolische component kunnen bedienen om zichzelf uit te drukken, omdat deze 'mannelijk' is. In tegenstelling tot Lacan komt Kristeva wel met een oplossing voor dit probleem. Om een 'vrouwelijke' taal te vinden moeten vrouwen zich volgens Kristeva bedienen van het semiotische, het voortalige dat nog niet is doordrongen van de regels van de fallocentrische symbolische orde.¹⁹¹ Ann Rosalind Jones omschrijft deze 'duik' in het semiotische als 'the writer's return to the pleasures of his preverbal identification with his mother' en 'the direct reexperience of the physical pleasures of infancy [...], repressed but not obliterated by the Law of the Father'.¹⁹² Hierbij moeten we 'the Law of the Father' opvatten als het geheel van regels binnen de fallocentrische symbolische orde.

Alleen een duik in het semiotische is volgens Kristeva niet voldoende. Belangrijk is dat er een dialoog moet plaatsvinden tussen het semiotische en het symbolische. Het semiotische werkt ordeverstorend binnen het symbolische. Dit ordeverstorende element binnen het talige proces, is volgens Kristeva kenmerkend voor de taal waarmee vrouwen zichzelf kunnen uitdrukken. Het ordeverstorende vormt het vrouwelijke, zonder aan de concrete vrouw gebonden te zijn. Door gebruik te maken van het ordeverstorende zal de lezer geconfronteerd worden met ingeslepen denkpatronen en maatschappelijke coderingen die kenmerkend zijn voor de symbolische orde. Daarbij zal de ordeverstorende tekst deze denkpatronen bij de lezer problematiseren.

Kristeva geeft aan dat er een gevaar loert bij dit 'vrouwelijke' schrijven. Vrouwen die in contact willen komen met het semiotische, moeten terug naar vroegkinderlijke ervaringen, wanneer het symbolische nog niet is doorgedrongen. Hiervoor moet vaak gegraven worden in het onderbewuste. Deze 'duik' in het semiotische heeft als gevaar dat vrouwen hierin kunnen 'ondergaan', met een puur semiotische taaluiting als gevolg. Creativiteit ligt volgens Kristeva niet in het puur semiotische, maar in de dialoog tussen het semiotische en het symbolische, die een verstoring van de symbolische orde met zich meebrengt.

Ook loert het gevaar van beschuldiging van essentialisme. Men zou namelijk kunnen stellen dat de theorie van Kristeva impliceert dat een vrouwelijke manier van schrijven 'in

¹⁹¹ Brüggmann 1982, p. 149-150.

¹⁹² Jones 1981, p. 248-249.

essentie' bestaat. Kristeva staat echter sceptisch tegenover het bestaan van een vrouwelijke manier van schrijven. Ze richt zich vooral op het onvermogen van het symbolische om te dienen als systeem voor vrouwen om zichzelf uit te drukken. Dit is heel aannemelijk als we aannemen dat het symbolische fallocentrisch is en dus is doordrongen van een mannelijke dominantie. Kristeva meent dat vrouwen moeten putten uit het semiotische, het voortalige, maar hierbij geeft ze niet precies aan wat dit is. De mogelijkheid blijft open dat het semiotische voor iedere vrouw iets totaal verschillends inhoudt. Daarnaast claimt Kristeva niet dat het gebruik van het semiotische is voorbehouden aan vrouwen. Volgens haar kunnen ook mannen zich bedienen van het semiotische, want ze stelt dat alle creativiteit een dialoog tussen het semiotische en het symbolische vereist. Het symbolische, het systeem dat doordrongen is van een mannelijke dominantie, zou dan ook voor mannen niet geschikt zijn om zichzelf uit te drukken. Dit is heel aannemelijk, want het geeft een ongelof aan in 'dominantie' als essentie van mannelijkheid.

De theorie van Julia Kristeva laat belangrijke verschuivingen zien ten opzichte van het eerdere denken over literatuur en 'de vrouw'. In het gelijkheidsdenken en het verschilddenken waren de belangrijke literaturopvattingen gericht op referentialiteit, tekstuele principes en vertelprocedures (bijvoorbeeld focalisatie), en de verschillende manieren waarop de tekst gelezen kan worden. Bij Kristeva is sprake van een geheel andere literaturopvatting. Net zoals bij Jacques Derrida is haar aandacht niet primair gericht op de lezer, de tekst of wat er wordt gerepresenteerd, maar op het proces van het schrijven zelf. Kristeva concentreert zich op de manier waarop de tekst tot stand komt. Zo geeft ze antwoord op de vraag hoe vrouwen kunnen schrijven om zichzelf uit te drukken, ondanks de 'mannelijkheid' van de taal. Ze geeft aan hoe het niet-bestaande vrouwelijke kan worden geïntroduceerd in de taal.

Ten opzichte van het verschilddenken vertoont de literatuurtheorie van Kristeva nog enkele interessante verschuivingen. Kristeva vindt dat de literatuur uit de dominante canon fallocentrisch is. Die literatuur is het directe product van een fallocentrische symbolische orde. Verschilddenkers hadden ook kritiek op de dominante canon. Er waren er die de bestaande canon verwierpen en vervingen door een 'vrouwelijke' canon. Er waren er ook die vonden dat een kritische lezing van die fallocentrische literatuur de maatschappij kon wijzen op seksistische denkbeelden die te vaak als norm werden aangenomen. Kristeva richt zich niet op de dominante canon van literaire werken. Zij verwerpt deze literatuur omdat de taal zelf in deze literatuur fallocentrisch zou zijn, niet omdat er een onrealistisch vrouwbeeld in zou worden neergezet, zoals sommige verschilddenkers doen. Kristeva concentreert zich dan ook vooral op het schrijven en het gebruik van de taal. Ze stelt dat het vrouwelijke niet bestaat in de taal van fallische symbolische orde. Zij komt tot een nieuw schrijfproces, waarmee het vrouwelijke in de taal geïntroduceerd kan worden.

Verschilddenkers die een kritische leeshouding voorstellen maken dankbaar gebruik van de symbolische orde, maar dan om seksistische denkbeelden in de dominante canon (die direct voortkomt uit de symbolische orde) op te sporen en aan de kaak te stellen. Kristeva richt zich niet op de dominante canon, maar dat betekent niet dat zij de hele symbolische orde naast zich neerlegt. Het vrouwelijke kan immers pas gevonden worden in de taal wanneer er een dialoog plaatsvindt tussen het semiotische en het symbolische, waarbij het symbolische door het semiotische wordt verstoord. Kristeva maakt dus ook gebruik van de symbolische orde, maar dan niet in de leespraktijk, zoals de 'verzettende' lezers, maar in de schrijfpraktijk.

Kristeva richt zich weliswaar niet primair op het lezen van literatuur, ze heeft wel ideeën geformuleerd over de effecten van ordeverstorende literatuur bij de lezer. De taal die in

deze literatuur gebruikt wordt komt voort uit een verstoring van de symbolische orde. In de symbolische orde liggen alle gevestigde waarden en normen ingesloten. Voor de lezer betekent een dergelijke tekst dus een confrontatie met zijn eigen ingeslepen denkpatronen en maatschappelijke coderingen. Verschildenkens zoals Judith Fetterley schreven een verzettende leeshouding voor om seksistische vrouwbeelden of andere ingeslepen (fallische) denkpatronen in literatuur op te sporen. De ordeverstorende literatuur die Kristeva voorschrijft heeft echter geen verzettende leeshouding, omdat ook de niet-oplettende lezer geconfronteerd zal worden met zijn eigen ingeslepen seksistische denkpatronen, door de ordeverstorende taal van de tekst.

Kritiek op Jacques Lacan en Julia Kristeva

De psychoanalytische theorieën van Jacques Lacan en Julia Kristeva kunnen en moeten bekritiseerd worden op grond van controleerbaarheid. Het onderbewuste neemt een belangrijke plaats in bij Lacan en Kristeva. Volgens Lacan blijft de ervaring van ongedifferentieerde eenheid met de moeder aanwezig in het onderbewuste, gedurende de symbolische fase. Ook speelt de ontdekking van het kind dat het voor de moeder niet alles is (Oedipuscomplex) zich volgens Lacan af in het onderbewuste. Ten slotte stelt Lacan dat de overgang naar de symbolische orde onbewust plaatsvindt, evenals het proces van het verwerven van een plaats in die symbolische orde. Volgens Kristeva blijft het semiotische, het voortalige, aanwezig in het onderbewuste, gedurende de symbolische fase. De schrijfwijze die Kristeva voorstelt houdt in dat we moeten putten uit het semiotische, waardoor we dus een beroep moeten doen op ons onderbewuste. Ook stelt Kristeva dat de overgang naar de symbolische orde onbewust plaatsvindt. De theorieën van Lacan en Kristeva zijn dus voor een groot deel gebaseerd op wat er in het onderbewuste gebeurt. Dit is meteen ook een zwak punt van deze theorieën, omdat uitspraken over het onderbewuste van mensen moeilijk controleerbaar zijn.

Littérature majeure en littérature mineure (Deleuze en Guattari)

De Franse filosofen Deleuze en Guattari spreken net als Kristeva over het ordeverstorende element in literatuur. Zij betrekken hierbij geen psychoanalytische theorieën, zoals Kristeva dat doet. Toch kan de theorie van Kristeva meer duidelijkheid bieden omtrent de ideeën van Deleuze en Guattari. Zij benoemen twee soorten literatuur, namelijk *littérature majeure* en *littérature mineure*. *Littérature majeure* is de literatuur die door haar taalgebruik, vertelprocedures en inhoud de gevestigde waarden en normen representeert. In termen van Kristeva zouden we kunnen zeggen dat deze literatuur gebruik maakt van de regels van de fallische symbolische orde. *Littérature majeure* wordt dan fallologocentrische literatuur. *Littérature mineure* is de literatuur die alle vanzelfsprekendheid, conventies en normen in twijfel trekt. Ook dit kan zich voordoen op het niveau van taalgebruik, vertelprocedures en inhoud. *Littérature mineure* is een inbreuk in de conventie, oftewel een ordeverstoring. In termen van Kristeva zouden we kunnen zeggen dat *littérature mineure* de literatuur is die voortkomt uit de dialoog tussen het (voortalige) semiotische en het (fallische) symbolische. Hierbij moeten we het symbolische zien als de conventie. *Littérature mineure* zou dan het resultaat zijn van de ordeverstoring die het toelaten van het semiotische teweegbrengt binnen de conventie. Deze vergelijking met de theorie van Kristeva is niet helemaal gerechtvaardigd. Want terwijl Kristeva het voortalige, het semiotische noemt als specifieke bron voor de ordeverstoring binnen de conventie, noemen Deleuze en Guattari helemaal geen 'bron'.

Kristeva concentreert zich voornamelijk op het schrijven zelf, zoals de manier waarop vrouwen taal kunnen gebruiken om zichzelf uit te drukken en het niet-bestaande ‘vrouwelijke’ binnen de literatuur te creëren. Wat betreft de lezing van deze ‘vrouwelijke’ literatuur, stelt ze dat de ordeverstoring van het semiotische binnen het symbolische de ingeslepen denkpatronen en maatschappelijke coderingen bij de lezer problematiseert. Deleuze en Guattari hebben het ook over het effect van ordeverstoringende literatuur (*littérature mineure*) op de lezer. Zij beschrijven ook een dergelijke problematisering van ingeslepen denkpatronen. Ze stellen dat je door het lezen van ordeverstoringende literatuur steeds met je eigen gewoontes wordt geconfronteerd.¹⁹³ Je wordt in botsing gebracht met je eigen verinnerlijkte clichés en gevestigde denkbeelden.¹⁹⁴ Dit effect van *littérature mineure* noemen Deleuze en Guattari het ‘vrouw worden’. Dit kunnen we verklaren aan de hand van de theorie van Kristeva. Zij stelt dat het vrouwelijke is uitgesloten in de fallische symbolische orde, de orde van de conventies. Door het semiotische toe te laten als ordeverstoringend element binnen het symbolische, kan het vrouwelijke gevonden worden. Het vrouwelijke ligt dus in het ordeverstoringende. Wanneer de conventies van de lezer verstoord worden door ordeverstoringende literatuur, zou je kunnen zeggen dat deze lezer het ‘vrouwelijke’ in zichzelf ontdekt en dus op een bepaalde manier ‘vrouw wordt’.¹⁹⁵

Volgens Jacques Derrida denken wij door middel van tekst de wereld te begrijpen, maar dit begrip is volgens Derrida slechts een illusie. Kristeva, Deleuze en Guattari denken dit probleem te kunnen omzeilen door een nieuw soort tekst voor te schrijven. Deze nieuwe tekst werkt ordeverstoringend, het gangbare onderscheid dat de taal eigen is wordt erin verstoord. Zo kunnen bepaalde elementen die door de taal worden verdrongen aan het licht komen. Kristeva, Deleuze en Guattari hebben zich in hun theorieën gericht op het schrijfsproces om het gebruikelijke onderscheid te problematiseren.

De theorieën van Kristeva, Deleuze en Guattari zijn geheel in lijn met de ideeën van Derrida. Toch heeft Derrida zich niet gericht op het schrijfsproces om onderscheid te problematiseren. Wel heeft hij zich in zijn theorie geconcentreerd op het leesproces. We kunnen zijn ideeën over het leesproces vergelijken met de theorie over de ‘resisting reader’ van Judith Fetterley. Een kritische leeshouding is nodig bij het lezen van teksten waarin veel onderscheid is aangebracht. Teksten die geschreven zijn volgens de theorieën van Kristeva, Deleuze en Guattari behoeven geen verzettende leeshouding. Deze teksten zijn namelijk niet geschreven volgens de normen van de symbolische orde. Het problematiseren van deze normen zit in de teksten ingesloten. De literatuur die Kristeva, Deleuze en Guattari voorschrijven behoeft geen verzettende leeshouding, want ook de niet-oplettende lezer zal door de literatuur geconfronteerd worden met zijn ingeslepen denkpatronen.

Écriture féminine

Aan het begin van de jaren zeventig ontstond in Frankrijk de term ‘*écriture féminine*’. Deze term werd gebruikt door bepaalde literatuurwetenschappers en schrijfsters die het ‘schrijven als vrouw’ aanhingen. De *écriture féminine* is niet zozeer een duidelijk omliggende literaire stroming, zij vormt meer een collectief kader waarbinnen elke schrijfster een afzonderlijke

¹⁹³ Brüggmann 1982, p. 132-133, 137, 149-150.

¹⁹⁴ Meijer 1993, p. 55.

¹⁹⁵ Brüggmann 1982, p. 132-133.

plaats bekleedt.¹⁹⁶ Ik zal me hier beperken tot het schetsen van de algemene ideeën van dat collectieve kader. Daarnaast zullen bepaalde aspecten geïllustreerd worden aan de hand van de ideeën van twee prominente aanhangers van de *écriture féminine*, Hélène Cixous en Luce Irigaray.

Net zoals bij Kristeva, Deleuze en Guattari, zijn de ideeën van de *écriture féminine* gericht op een nieuw en ordeverstoring gebruik van de taal, om te komen tot een vrouwelijke manier van schrijven. Bij het benoemen van de bron voor dit vrouwelijke schrijven beroept de *écriture féminine* zich net als Kristeva op de psychoanalyse. Kristeva noemt het semiotische, het voortalige dat aanwezig blijft in het onderbewuste, als bron voor de ordeverstoring vrouwelijke literatuur. De *écriture féminine* beroept zich ook op het onderbewuste als bron voor het 'schrijven als vrouw'. Kristeva geeft niet aan dat het semiotische bij vrouwen anders zou zijn dan het semiotische bij mannen. Bij de *écriture féminine* wordt het verschil in het onderbewuste van mannen en vrouwen als uitgangspunt genomen. Hierbij beroept de *écriture féminine* zich op Freud, die stelt dat mannelijkheid en vrouwelijkheid reeds bestaan op het niveau van het oorspronkelijke onderbewuste. Hiermee bedoelt hij dat het onderbewuste bij mannen oorspronkelijk mannelijk is en het onderbewuste bij vrouwen oorspronkelijk vrouwelijk. Freud noemt dit principe 'biseksualiteit'. Hij concentreert zich hierbij vooral op het nostalgische idee van het totale wezen in de versmelting van de mannelijke en de vrouwelijke wederhelft. De *écriture féminine* concentreert zich bij de 'biseksualiteit' juist op het verschil tussen het mannelijke en het vrouwelijke onderbewuste.¹⁹⁷ Het punt waarop het vrouwelijke onderbewuste volgens de *écriture féminine* het meest significant verschilt van het mannelijke onderbewuste, is seksualiteit. Zo schrijft Hélène Cixous: 'It is at the level of sexual pleasure in my opinion that the difference makes itself most clearly apparent in as far as woman's libidinal economy is neither identifiable by a man nor referable to the masculine economy.'¹⁹⁸ Vrouwen moeten zich volgens de *écriture féminine* dus bedienen van hun vrouwelijke seksualiteit in hun onderbewuste om te schrijven als vrouw. Vrouwelijke seksualiteit is de bron voor vrouwelijke literatuur. Dit betekent niet dat deze literatuur ook altijd over het vrouwelijk lichaam of over seks moet gaan. Toch is de literatuur van de *écriture féminine* vaak een 'lichaamsschrijven', oftewel een '*écriture du corps*'. Dit kunnen we verklaren aan de hand van het feit dat het vrouwenlichaam volgens de *écriture féminine* ook direct het vrouwelijke onderbewuste betekent. Zo kan het vrouwenlichaam bezongen worden als de plek waar zich de bron van vrouwelijke creativiteit bevindt.¹⁹⁹

Aanhangers van de *écriture féminine* menen dat de meerduidige betekenis van het vrouwelijke in het onderbewuste ligt, met name in de vrouwelijke seksualiteit. Om het vrouwelijke te beschrijven kan men geen gebruik maken van de gangbare fallologocentrische taal. Men moet de taal aanvallen op het punt van eenduidigheid, want dat heeft het meerduidige vrouwelijke verdrongen uit de taal en er een eenduidig vrouwbeeld voor in de plaats gezet. De 'nieuwe' taal, waarmee het vrouwelijke wel beschreven kan worden, moet dus een meerduidige taal zijn. Zo vindt Luce Irigaray dat het domein van de taal, dat tot nu toe tot eenduidigheid is gedwongen, opengesteld moet worden voor vrouwen. Een

¹⁹⁶ Ancona e.a. (red.) 1989, p. 107.

¹⁹⁷ Stevens 1989, p. 416.

¹⁹⁸ Jones 1981, p. 251.

¹⁹⁹ Ancona e.a. (red.) 1989, p. 107.

vrouwelijke esthetiek ziet zij in de meerduidigheid van de taal, omdat vrouwen niet in een eenduidige code passen.²⁰⁰

Deze meerduidigheid werkt, net als de literatuur die Kristeva voorschrijft, ordeverstoring binnen de dominante literatuur. De dominante literatuur komt namelijk voort uit de symbolische orde die werkt volgens principes van eenduidig onderscheid. Veelgebruikte procedés in literatuur van de *écriture féminine* zijn de niet-lineaire schrijfstijl en meerduidige metaforen.²⁰¹ Het gebruik van deze procedés maakt een eenduidige interpretatie onmogelijk.²⁰² Verder is het moeilijk de meerduidige schrijfstijl te definiëren, om de simpele reden dat deze meerduidig is. Aanhangers van de *écriture féminine* willen ook niet dat de schrijfstijl die zij voorschrijven gedefinieerd wordt, want dat betekent dat deze gevangen wordt in de eenduidige codes van de fallologocentrische taal. Zo schrijft Cixous: 'It is impossible to *define* a feminine practice of writing, and this is an impossibility that will remain, for this practice can never be theorized, enclosed, encoded, coded - which doesn't mean that it doesn't exist.'²⁰³

De *écriture féminine* verwerpt de gangbare fallologocentrische taal en de codes voor taalgebruik. Het vrouwelijke is uitgesloten uit deze taal en daardoor zullen vrouwen zich niet van deze taal kunnen bedienen om zichzelf uit te drukken. De *écriture féminine* introduceert een vrouwelijke manier van schrijven, die vrouwen kunnen gebruiken in plaats van de gangbare mannelijke taal. Voor deze nieuwe schrijfstijl beroept men zich op het onderbewuste. Hierbij wordt het verschil in het onderbewuste van mannen en vrouwen als uitgangspunt genomen. Men stelt dat dit verschil ligt in de driften, oftewel in de seksualiteit.

Er ontstaat een vrouwelijke schrijfstijl, die gebaseerd is op de verschillen in het onderbewuste van mannen en vrouwen. De gangbare schrijfstijl wordt afgedaan als 'mannelijk' en wordt verworpen. Hier zien we een duidelijk verband met het verschildenken, dat eerder in dit theoretisch kader aan de orde is gekomen. Ook verschildenkers baseren zich bij hun theorieën op een verschil tussen mannen en vrouwen. Verschildenkers constateren dat het systeem een mannelijk systeem is en zij stellen hier een vrouwelijk systeem tegenover. Ze richten zich niet meer op de participatie van vrouwen binnen het mannelijke systeem, maar zij verwerpen dit mannelijke systeem en concentreren zich op een vrouwelijk systeem.

Deze overeenkomstige gedachte van bepaalde aanhangers van de *écriture féminine* en verschildenkers wordt mooi geïllustreerd aan de hand van een controverse tussen Cixous en radicaal-feministe Monique Wittig, die ook tot de *écriture féminine* gerekend wordt. Wittig wijst elk beroep dat gedaan zou kunnen worden op een vrouwelijke identiteit en op het vrouwelijke verschil af. Volgens Wittig hebben vrouwen als enige verschil ten opzichte van mannen met elkaar gemeen dat ze worden onderdrukt. Deze uitspraak van Wittig toont overigens een duidelijke overeenkomst met het gelijkheidsdenken. Cixous noemt het standpunt van Wittig 'fallofeministisch'. Cixous stelt dat gelijkheid zonder onderscheid een verdrukking van de verschillen tot gevolg heeft. Hiermee toont Cixous zich een verschildenker. In dit verweer is de aanname ingesloten dat de verschillen tussen het vrouwelijke en het mannelijke ook daadwerkelijk bestaan. Cixous geeft aan dat ze gelijkheid wil bereiken door middel van onderscheid, onderscheid tussen een mannelijk en een

²⁰⁰ Brüggmann 1982, p. 147-148.

²⁰¹ Ancona e.a. (red.) 1989, p. 107.

²⁰² Brüggmann 1982, p. 131.

²⁰³ Olsen 2005, p. 147-148.

vrouwelijk systeem. Ze wil een vrouwelijk systeem naast het reeds bestaande mannelijke systeem plaatsen, omdat de integratie van het vrouwelijke binnen het mannelijke een verdrinking van het vrouwelijke betekent.²⁰⁴

De theorie van Kristeva vertoont minder overeenkomst met het verschildenken. Kristeva bekritiseert de gangbare taal omdat deze fallologisch zou zijn en het vrouwelijke niet zou kunnen uitdrukken. Dit idee is in lijn met het verschildenken. Echter, in de theorie van Kristeva kunnen we ook ideeën aanwijzen die in tegenstrijd zijn met het verschildenken. Zo relateert Kristeva de verschillen tussen mannen en vrouwen bijvoorbeeld, door te stellen dat het mannelijke en het vrouwelijke constructies van betekenis zijn, ingegeven door de symbolische component van betekenis geven. Kristeva noemt het semiotische als bron voor de ordeverstoringende literatuur die ze voorschrijft. Hierbij geeft ze niet precies aan wat dit semiotische is. Ze geeft dus ook niet aan dat het semiotische bij vrouwen anders zou zijn dan het semiotische bij mannen. Ten slotte staat Kristeva sceptisch tegenover het bestaan van een vrouwelijke manier van schrijven. Ze stelt dat alle creativiteit een dialoog tussen het semiotische en het symbolische vereist. Zowel mannen als vrouwen zouden het semiotische dus moeten toelaten in de taal.

Leespraktijk écriture féminine

De aanhangers van de écriture féminine richten zich, net als alle andere deconstructiedenkers, vooral op de schrijfp praktijk. Ze stellen dat de verdrongen betekenissen van het meerduidige vrouwelijke aan het licht kunnen komen door een nieuw, meerduidig gebruik van de taal. Het 'schrijven als vrouw' staat centraal. Toch zijn er ook ideeën geformuleerd over de leespraktijk. Zo verzet de écriture féminine zich tegen een eenduidige interpretatie van literatuur.²⁰⁵ Een eenduidige interpretatie kan volgens de écriture féminine nooit een goede interpretatie zijn, omdat betekenis nooit eenduidig is. Bepaalde betekenissen zouden door een eenduidige interpretatie worden verdrongen. Deze gedachte vormt een kritiek op de traditie van de immanente, 'juiste' interpretatie van een tekst. Er is niet één 'juiste' interpretatie. Betekenis is meerduidig en daarom zijn er meerdere interpretaties 'juist'. De literatuur van de écriture féminine maakt het de lezer in dit opzicht gemakkelijk, want deze literatuur is op zichzelf meerduidig en zal dus moeilijk eenduidig te interpreteren zijn.

Ook de aanhangers van de reader-response theorie zetten zich af tegen het idee van een immanente, 'juiste' interpretatie van een tekst. Hier stopt de overeenkomst tussen de reader-response theorie en de écriture féminine. De reader-response theorie concentreert zich namelijk op de verschillende leeswijzen van verschillende lezers, niet op de meerduidige interpretatie bij de individuele lezer, zoals bij de écriture féminine dat doet.

De écriture féminine heeft wat betreft de leespraktijk ook ideeën geformuleerd omtrent het ontdekken van het vrouwelijke in literatuur. Zo stelt Luce Irigaray dat het de taak van de lezer is het niet-bestaande vrouwelijke in literatuur te ontdekken.²⁰⁶ Hierbij baseert zij zich op gedachte dat de symbolische orde fallocentrisch is. Alles krijgt binnen de symbolische orde betekenis in relatie tot het mannelijke. Het vrouwelijke wordt dan gereduceerd tot het niet-mannelijke. De meerduidige betekenis van het vrouwelijke wordt door de symbolische orde verdrongen. Op die manier kunnen we stellen dat het vrouwelijke eigenlijk niet bestaat in de

²⁰⁴ Stevens 1989, p. 414-416.

²⁰⁵ Brüggmann 1982, p. 131.

²⁰⁶ Meijer 1993, p. 61.

symbolische orde. Door middel van meerduidige literatuur kan de meerduidige betekenis van het vrouwelijke wel naar boven komen. Het is volgens Irigaray dan ook onze taak om deze meerduidigheid in literatuur op te sporen en te herkennen als het vrouwelijke dat in de symbolische orde niet bestaat.

Kritiek op de écriture féminine

De ideeën van de écriture féminine zijn op vele punten te bekritisieren en dit is dan ook veelvuldig gebeurd. Ik zal hier een aantal kritiekpunten noemen. Ten eerste kan het 'schrijven als vrouw' dat de écriture féminine voorstelt, beschuldigd worden van essentialisme. Aanhangers van de écriture féminine denken dat alleen vrouwen zich kunnen bedienen van de vrouwelijke meerduidige schrijfstijl, omdat de bron van deze schrijfstijl in het vrouwelijke onderbewuste ligt. Hierbij wordt aangenomen dat het vrouwelijke onderbewuste fundamenteel anders is dan het mannelijke onderbewuste en dat het vrouwelijke onderbewuste alleen aanwezig is in het vrouwenlichaam. Het aspect dat het fundamentele verschil tussen het vrouwelijke en het mannelijke onderbewuste veroorzaakt is de seksualiteit. De écriture féminine stelt dus dat een vrouwelijke seksualiteit 'in essentie' bestaat, in het onderbewuste. Deze seksualiteit is de bron voor een vrouwelijke schrijfstijl, die ook 'in essentie' zou bestaan. Het bestaan van een vrouwelijke seksualiteit en schrijfstijl 'in essentie' betekent dat hiervoor een eenduidige grondslag moet bestaan. We kunnen vraagtekens zetten bij de gedachte dat er een eenduidige vrouwelijke seksualiteit zou bestaan. Zo schrijft Ann Rosalind Jones: '[...] is women's sexuality so monolithic that a notion of a shared, typical femininity does justice to it?'²⁰⁷ Daarnaast vormt het idee dat er eenduidige grondslag zou bestaan voor de vrouwelijke schrijfstijl een probleem binnen de theorie van de écriture féminine. Volgens deze theorie kenmerkt de vrouwelijke schrijfstijl zich namelijk juist door meerduidigheid. Op grond van deze redenen is de écriture féminine veelvuldig beschuldigd van essentialisme.

Een tweede punt van kritiek op de écriture féminine kunnen we zien in de tegenstrijdigheid van enkele theorieën van Cixous. Zij heeft een theorie ontwikkeld op basis van de ideeën van de Duitse filosoof Hegel. Volgens Hegel is de drang tot toeëigening de motor van de geschiedenis geweest. Hegel noemt hierbij de 'meester-slaaf-verhouding' als de elementaire oppositie. Ter onderscheiding van de 'meester' en de 'slaaf' functioneert de problematiek van het geven. Het systeem van de meester wordt negatief gekenmerkt door het niet-geven, het vasthouden en de angst om te verliezen. Het systeem van de slaaf wordt positief gekenmerkt door het geven, het nemen van risico en het vertonen van verspilling.

Cixous neemt deze theorie van Hegel over, waarbij ze de 'meester-slaaf-verhouding' vervangt door de 'man-vrouw-verhouding' als de elementaire oppositie die de geschiedenis heeft bepaald. Volgens Cixous is het systeem van de meester beter te zien als het mannelijke systeem en het systeem van de slaaf als het vrouwelijke systeem. Volgens zowel Hegel als Cixous zijn beide systemen gesocialiseerd en cultureel leesbaar. Zo stelt Cixous dat mannelijke en het vrouwelijke systeem los staan van anatomische mannen en vrouwen. Mannen kunnen zich gedragen volgens de kenmerken van het vrouwelijke systeem en

²⁰⁷ Jones 1981, p. 255.

andersom. Het mannelijke en het vrouwelijke kunnen we zien als twee elkaar bestrijdende systemen die niet gebonden zijn aan sekse.²⁰⁸

Volgens deze theorie is mannelijkheid en vrouwelijkheid volledig cultureel bepaald. Er wordt niet gesteld dat mannelijkheid en vrouwelijkheid ‘in essentie’ bestaan. De theorie kan dus niet beschuldigd worden van essentialisme. We kunnen ons nu afvragen of deze theorie door Cixous gebruikt zou kunnen worden als verweer tegen de beschuldigingen van essentialisme, waaraan de *écriture féminine* is onderworpen. Dit is echter niet mogelijk, omdat de ideeën die gebaseerd zijn op de theorie van Hegel in tegenspraak zijn met de andere ideeën van de *écriture féminine*. De kern voor het vrouwelijke schrijven ligt volgens de *écriture féminine* in het vrouwelijke onderbewuste dat gebonden is aan het vrouwenlichaam. Het idee dat vrouwelijkheid en mannelijkheid volledig cultureel bepaalde systemen zouden zijn past hier op geen enkele manier in. De twee theorieën zijn tegenstrijdig en dus kan de ene theorie geen oplossing bieden voor problemen binnen de andere theorie. Deze tegenstrijdigheid vormt het tweede punt van kritiek. Echter, dit kritiekpunt is niet gericht op de hele *écriture féminine*, maar enkel op de tegenstrijdige ideeën van Cixous.

Het derde kritiekpunt is gericht op de vrouwelijke seksualiteit die de *écriture féminine* ziet als bron voor de vrouwelijke schrijfstijl. Hierbij gaat de *écriture féminine* uit van een ‘puurheid’ van de vrouwelijke seksualiteit. Hier kunnen we vraagtekens bij zetten. De *écriture féminine* staat namelijk niet stil bij de invloed van de fallocentrische cultuur op de seksualiteit van vrouwen.²⁰⁹

Cixous heeft een idee geformuleerd dat als verweer zou kunnen dienen tegen dit kritiekpunt. Zij stelt dat vrouwen, minder dan mannen, hun seksuele gevoelens hoeven te sublimeren. Historisch-culturele redenen liggen hieraan ten grondslag. Om deze reden zijn vrouwen volgens Cixous dichter bij hun lichaam gebleven en is hun seksualiteit ‘puur’ gebleven. Dit idee is echter zeer discutabel te noemen. Ten eerste kunnen we in twijfel trekken of vrouwen daadwerkelijk hun seksuele gevoelens minder hoeven te sublimeren dan mannen. Ten tweede is het twijfelachtig of het minder hoeven sublimeren van seksualiteit ook direct een ‘puurheid’ van seksualiteit met zich meebrengt.

Het vierde kritiekpunt is gericht op de problematiek van de keuze van iets eenduidigs (de vrouwelijke seksualiteit) als bron voor meerduidige literatuur. De *écriture féminine* ziet de vrouwelijke schijfstijl als een meerduidige stijl, waarin het meerduidige vrouwelijke goed tot haar recht zou kunnen komen. Cixous noemt het vrouwelijke ‘een bouquet van nieuwe verschillen’²¹⁰. Hierbij worden deze verschillen ‘nieuw’ genoemd, omdat ze nog niet bestaan in de fallocentrische cultuur. De meerduidige literatuur kan deze verschillen wel naar boven brengen. Als bron voor de meerduidige literatuur noemt de *écriture féminine* de vrouwelijke seksualiteit. De keuze van de bron is dus een eenduidige keuze. Vrouwelijke seksualiteit wordt genoemd als de bron en alle andere mogelijke bronnen worden uitgesloten van die positie. Hier doet zich een probleem voor. Want, hoe kan een meerduidige literatuur ontstaan wanneer de keuze van de bron eenduidig is? Zal dit niet resulteren in een eenduidige literatuur?

²⁰⁸ Stevens 1989, p. 418.

²⁰⁹ Jones 1981, p. 254.

²¹⁰ Stevens 1989, p. 416-417, 421.

Als we kijken naar de trend van het ‘lichaamsschrijven’ binnen de *écriture féminine*, dan moeten we concluderen dat de meerduidige schrijfp praktijk niet helemaal van de grond is gekomen. Het lichaamsschrijven, oftewel het ‘*écriture du corps*’ kan gezien worden als een lofzang op de plek waar zich de bron van de vrouwelijke creativiteit bevindt. Die bron is de vrouwelijke seksualiteit en deze bevindt zich alleen in het vrouwenlichaam. De literatuur van het *écriture du corps* is eenduidig gericht op het vrouwenlichaam en voldoet dus niet aan de eis van meerduidigheid die de *écriture féminine* stelt.

Toch heeft de *écriture féminine*, het lichaamsschrijven daargelaten, zeer verschillende teksten opgeleverd. De *écriture féminine* is dan ook geen duidelijk omlinjnde stroming, maar vormt eerder een collectief kader. Dit geeft aan dat, ondanks de eenduidige keuze voor de bron van creativiteit, de *écriture féminine* er toch in is geslaagd een meerduidige literatuur voort te brengen, met uitzondering van het *écriture du corps*.²¹¹

Het vijfde punt van kritiek op de *écriture féminine* is wederom gericht op het *écriture du corps*. De *écriture féminine* wil bij het schrijven ontsnappen aan referentialiteit. Referentialiteit van taal en werkelijkheid is een code die voorkomt bij het gangbare gebruik van de taal. Volgens de *écriture féminine* is de gangbare taal fallologocentrisch. De gangbare taal werkt volgens een principe van eenduidig onderscheid, waardoor bepaalde betekenissen worden verdrongen. Daarom kan deze gangbare taal de werkelijkheid nooit goed weergeven. Referentialiteit berust op een eenduidige relatie tussen werkelijkheid en taal. Een tekst waarin gebruik is gemaakt van referentialiteit is een realistische tekst. Deze geeft volgens de *écriture féminine* slechts de illusie van een realistisch beeld. De werkelijkheid is namelijk een ondeelbare ruimte. Deze ruimte kan niet worden beschreven met behulp van eenduidige principes zoals referentialiteit. De *écriture féminine* verwerpt referentialiteit om deze reden. Hierbij vormt het *écriture du corps* een probleem. Want, hoe kan een discours over het vrouwelijk lichaam ontsnappen aan referentialiteit? Het *écriture du corps* vormt op grond van deze onmogelijkheid een inconsequentie binnen de theorie van de *écriture féminine*.

Het zesde punt waarop we de *écriture féminine* kunnen bekritisieren ligt in het feit dat de *écriture féminine* geresulteerd heeft in teksten die allerlei vooroordelen omtrent vrouwelijkheid bevestigen. De *écriture féminine* stelt een meerduidige literatuur voor die de verdrongen betekenissen van het vrouwelijke naar boven kan halen. Hierbij bekritiseert de *écriture féminine* de eenduidige stereotype vrouwbeelden die zijn ingeslepen in de cultuur. Maar de teksten die aanhangers van de *écriture féminine* hebben voortgebracht zijn niet altijd vrij van stereotype vrouwbeelden. Dit geldt vooral voor het *écriture du corps*, waarbij de lofzangen op de buik, borsten en baarmoeder ons herinneren aan het traditionele en stereotype beeld van de vrouw als moeder. Deze kritiek is wederom vooral van toepassing op het *écriture du corps*. Vooral vanuit het verschildenken is de *écriture féminine* op dit punt bekritiseerd. Verschildenkers twijfelden op grond van deze problematiek aan het gezagsondermijnende karakter van de *écriture féminine*.²¹²

De theorie van de *écriture féminine* kan ten slotte bekritiseerd worden op grond van de controleerbaarheid. Het onderbewuste neemt een belangrijke plaats in bij de theorie van de

²¹¹ Ancona e.a. (red.) 1989, p. 107.

²¹² Stevens 1989, p. 412-413.

écriture féminine. Zo zou de bron voor de meerduidige literatuur die wordt voorgesteld aanwezig zijn in het onderbewuste. Hierbij wordt aangenomen dat het onderbewuste bij mannen fundamenteel anders is dan het onderbewuste bij vrouwen. Op grond van deze aanname wordt gesteld dat het vrouwelijke in al haar verschillende betekenissen aanwezig is in het vrouwelijke onderbewuste. Het is een zwak punt in de theorie van de écriture féminine dat het onderbewuste een belangrijke plaats inneemt, omdat uitspraken over het onderbewuste van mensen moeilijk controleerbaar zijn.

Multitekstualiteit

Een laatste theorie die ik wil noemen binnen het deconstructiedenken is de multitekstualiteit. Alle deconstructivistische theorieën die in dit theoretisch kader reeds besproken zijn stellen een specifieke manier van schrijven voor. De theorieën formuleren specifieke methoden om het niet-bestaande vrouwelijke te creëren in literatuur. Bij Kristeva lag deze methode in het toelaten van het semiotische, dat ordeverstorend werkt binnen het symbolische. Bij de écriture féminine werd de oplossing gezocht in de vrouwelijke seksualiteit die aanwezig is in het vrouwelijke onderbewuste, als de bron voor de meerduidige literatuur die zij voorschrijven. Alle theorieën zijn erop gericht om de verdrongen betekenissen van het meerduidige vrouwelijke aan het licht te brengen in literatuur. We kunnen de reeds besproken theorieën bekritisieren op grond van het feit dat ze de illusie hebben dat één enkele methode en één bepaalde schrijfstijl het meerduidige vrouwelijke bij iedere vrouw naar boven zou kunnen brengen. De theorie van de multitekstualiteit concentreert zich dan ook niet op één methode om het meerduidige vrouwelijke aan het licht te brengen, maar op het ontdekken van de verschillende schrijfmethode die de 'vrouwenliteratuur' rijk is. 'Vrouwenliteratuur' is geen monolithisch geheel, maar is zelf weer onderverdeeld in verschillende subculturen, zoals etnische, lesbische en verschillende nationale culturen. Zo wordt duidelijk dat ook de vrouwelijke manier van schrijven meerduidig is.²¹³

²¹³ Meijer 1993, p. 58.

6 Verantwoording keuze romans

De romans die ik in dit onderzoek ga analyseren om tot de beantwoording van mijn vraagstelling te komen, moeten representatief zijn voor de romans met als thema ‘de positie van de vrouw’, geschreven door vrouwen in de bloeiperiode van de vrouwenbeweging in de tweede helft van de twintigste eeuw. Voor zowel Nederland als Spanje heeft deze bloeiperiode plaatsgevonden in de jaren zeventig en tachtig. De literatuur die in deze periode door en over vrouwen is voortgebracht is geen monolithisch geheel. De veelheid aan verschillende literaire uitingen kunnen we indelen aan de hand van de verschillende theorieën omtrent literatuur en ‘de vrouw’ in de jaren zeventig en tachtig. De opvattingen over literatuur en ‘de vrouw’ in de jaren zeventig en tachtig kunnen we, zoals we hiervoor in het theoretisch kader gezien hebben, indelen in twee stromingen, het verschildendenken en het deconstructiedenken. Ik zal daarom voor zowel Nederland als Spanje twee romans analyseren, een die kenmerkend is voor het verschildendenken en een die kenmerkend is voor het deconstructiedenken.

6.1 Beperkingen van mijn onderzoek

Een selectie van twee romans per land is veel te weinig om te kunnen spreken van een representatieve selectie en om algemene uitspraken te doen over een land. Maar door de beperkte omvang van deze scriptie kan ik slechts twee romans per land analyseren. Daar waar ik in deze scriptie wel algemene uitspraken doe over de literatuur in Nederland of Spanje, aan de hand van de romans die ik behandel, moet de lezer bedenken dat ik me bewust ben van het feit dat dit onderzoek daar eigenlijk te beperkt voor is.

Een andere beperking van mijn onderzoek ligt in het feit dat ik de Spaanse taal niet machtig ben. Ik zal mij dus moeten beroepen op vertalingen. Hierbij heb ik te maken met de beperking die het lezen van vertalingen met zich meebrengt. Ook heb ik te maken met de beperking van mijn keuze van romans, omdat ik afhankelijk ben van romans waarvan vertalingen in het Nederlands beschikbaar zijn.

6.2 Romans kenmerkend voor het verschildendenken

Voor Nederland heb ik *De schaamte voorbij* (1976) van Anja Meulenbelt gekozen als de roman die de kenmerken van het verschildendenken vertoont. Binnen het verschildendenken heerst er een mimetische literatuuropvatting. Literatuur moet de ervaringswereld van vrouwen op een realistische manier weergeven. De fictionele autobiografie is hiertoe natuurlijk uitermate geschikt. *De schaamte voorbij* is zo’n fictionele autobiografie.²¹⁴ De poëtica van Anja Meulenbelt houdt in dat zij ‘het niet mooier wil maken dan het is’.²¹⁵ Verschildenkens hebben met hun literatuur een politiek doel, ze streven naar ideologiekritische literatuur. *De schaamte voorbij* is een ideologiekritische roman. Anja Meulenbelt stelt problemen aan de kaak die structureel in de maatschappij aanwezig zijn. Net als andere verschildenkens ziet zij in realistische literatuur het redmiddel voor vrouwen in onderdrukking, omdat deze vrouwen

²¹⁴ Ancona e.a. (red.) 1989, p. 267-268.

²¹⁵ Meijer 1998, p. 820.

dankzij de realistische roman via herkenning en identificatie naar bewustwording kunnen worden geleid.²¹⁶

Te trataré como a una reina (1983) van Rosa Montero heb ik gekozen als de Spaanse roman die kenmerkend is voor het verschilddenken. Dit boek is vertaald door Emmy Kwant en heeft als Nederlandse titel *Als een vorstin zal ik je behandelen*. Deze en andere romans van Montero kunnen we rekenen tot de realistische literatuur.²¹⁷ *Te trataré como a una reina* biedt een realistische weergave van de problemen in de moderne Spaanse samenleving. Rosa Montero schrijft ideologiekritische literatuur. Zij wil met haar literatuur problemen aan de kaak stellen die structureel aanwezig zijn in de samenleving. Realistisch proza waarin de lezer deze problemen direct kan herkennen, moet hiertoe dienen.²¹⁸ Montero concentreert zich in haar literatuur voornamelijk op de problemen van vrouwen en de manier waarop vrouwen deze problemen ervaren.²¹⁹ Hiermee vertoont *Te trataré como a una reina* de kenmerken van het verschilddenken. Daarnaast is het boek ook nog op een ander punt kenmerkend voor het verschilddenken, namelijk wat betreft de thematiek van het mannelijke schrijven dat de ervaringswereld van vrouwen niet juist weergeeft.²²⁰

6.3 Romans kenmerkend voor het deconstructiedenken

In dit onderzoek gebruik ik *Buitenstaanders* (1983) van Renate Dorrestein als de roman die de kenmerken van het deconstructiedenken vertoont. Binnen het deconstructiedenken staat het proces van het schrijven centraal. Vrouwen moeten zich van een vrouwelijke manier van schrijven voorzien om de eenduidige betekenis van het vrouwelijke, zoals dat in de gangbare taal tot uiting komt, tegen te gaan. Renate Dorrestein toont zich een deconstructiedenker als het aankomt op haar gebruik van de taal. Zij staat bekend om haar 'vrouwelijke schrijfstijl'.²²¹ In *Buitenstaanders* legt Dorrestein de nadruk op de meerduidige betekenis van de werkelijkheid. Hiermee is *Buitenstaanders* kenmerkend voor het deconstructiedenken. Dorrestein wil de gangbare eenduidige blik op de werkelijkheid verruimen door een bizarre werkelijkheid te schetsen. Deze bizarre werkelijkheid vormt een ordeverstoring binnen het conventionele denken, volgens de theorieën van Kristeva, Deleuze en Guattari. Het opent de ogen van de lezer voor elementen van betekenis die door onze conventionele blik op de werkelijkheid verdrongen zijn.²²² Renate Dorrestein richt zich bij het verruimen van de blik op de werkelijkheid vooral op de betekenis van het vrouwelijke. Zij vecht het systeem voornamelijk aan op grond van de eenduidige betekenis van het vrouwelijke, zoals die vastligt in stereotyperingen en rolmodellen.²²³

Voor Spanje heb ik *El cuarto de atrás* (1978) van Carmen Martín Gaité gekozen als de roman die kenmerkend is voor het deconstructiedenken. Dit boek is vertaald door Francine Mendelaar en Harriët Peteri en heeft als Nederlandse titel *De achterkamer*. Binnen het

²¹⁶ Gößner 1994, p. 115.

²¹⁷ Davies 1994, p. 95.

²¹⁸ Galerstein en McNerney (red.) 1986, p. 223.

²¹⁹ Davies 1994, p. 123-124.

²²⁰ Brown 1991, p. 251.

²²¹ Meijer 1993, p. 54-55.

²²² Koning 1994, p. 240.

²²³ Schutte 1999, p. 159.

deconstructiedenken staat het schrijven zelf centraal. Het proces van het schrijven is ook een belangrijk thema in *El cuarto de atrás*.²²⁴ Veel deconstructiedenkers gaan uit van een nieuwe, vrouwelijke taal waarmee de meerduidige betekenis van het vrouwelijke kan worden uitgedrukt. Ook Martín Gaité kent vrouwen een specifiek vrouwelijke taal toe.²²⁵ *El cuarto de atrás* bevat fantastische elementen. Met het gebruik van fantastische elementen doet Martín Gaité afstand van de gangbare eenduidige manier om de werkelijkheid te zien. De auteur richt zich hiermee op de meerduidigheid van betekenis, geheel volgens de ideeën van het deconstructiedenken. De fantastische elementen in *El cuarto de atrás* verstoren de orde van de gangbare logica en de gangbare manier waarop wij de werkelijkheid zien. Hiermee vertoont de roman een overeenkomst met de theorieën over ordeverstorende literatuur van Kristeva, Deleuze en Guattari.²²⁶ Ten slotte is de rol die Martín Gaité toekent aan het onderbewuste ook kenmerkend voor het deconstructiedenken. Volgens de theorieën van Kristeva en de 'écriture féminine' is het onderbewuste de bron voor (vrouwelijke) literaire creativiteit. Ook voor Martín Gaité is het onderbewuste essentieel in het schrijfproces.²²⁷

²²⁴ Davies 1998, p. 243.

²²⁵ Bergmann 1998, p. 174.

²²⁶ Brown 1991, p. 85-86.

²²⁷ Pérez 1986-1987, p. 48.

7 Analysemethode

Bij de keuze van de methode van de analyse van de vier romans zal ik me baseren op de verschillende theoretische stromingen omtrent literatuur en ‘de vrouw’. Hierbij zal ik me niet beperken tot één specifieke methode. Dit is geheel in lijn met het onderzoek van de meeste feministische literatuurwetenschappers. Weinig feministische onderzoekers beperken zich tot één bestaande methode.²²⁸ Want waarom zou de ene theorie boven de andere staan? Als we zouden beweren dat er één theorie is waarmee alle literatuur geanalyseerd kan en moet worden, dan zouden we literatuur in een hokje stoppen. Een verdienste van het deconstructiedenken is het besef dat we tegen een dergelijke vorm van eenduidigheid moeten strijden. In plaats van het kiezen van één methode, zal ik steeds die methode kiezen die het meeste oplevert voor de analyse van een bepaalde passage. Omdat ik romans heb gekozen die elementen van het verschilddenken en het deconstructiedenken in zich hebben, ligt het voor de hand dat de methoden, die voortkomen uit deze twee stromingen, het meest bruikbaar zullen zijn. In dit hoofdstuk zullen de analysemethoden van de reeds besproken feministische literatuurtheorieën aan de orde komen.

7.1 Analysemethode gelijkheidsdenken

Ten eerste is er de methode die we kunnen formuleren aan de hand van het gelijkheidsdenken. Gelijkheidsdenkers gaan uit van het gelijkheidsprincipe dat vrouwen net zo goed als mannen kunnen lezen en schrijven. De leesmethode, die gelijkheidsdenkers voorstellen, is dus niet gericht op specifieke mannelijke of vrouwelijke elementen, maar op universele problematiek. Meer specifiek kunnen we niets zeggen over de leesmethode, die gelijkheidsdenkers voorstellen, omdat zij de methode aannemen, die wordt gehanteerd door de op dat moment dominante literatuurwetenschap. Deze methode zal waarschijnlijk weinig opleveren bij een analyse die zich richt op aspecten van de positie van de vrouw in romans.

7.2 Analysemethoden verschilddenken

De eerste methode die we kunnen formuleren aan de hand van het verschilddenken komt voort uit het vroege Amerikaanse verschilddenken. Binnen deze literatuuropvatting was referentialiteit van taal en werkelijkheid heel belangrijk. Van literatuur werd geëist dat deze het ‘werkelijke’ leven van vrouwen zou beschrijven. De methode die we hieraan kunnen koppelen is gericht op de ervaringswereld van de vrouw zoals die in de literatuur beschreven wordt. De lezer moet onderzoeken of het leven van de vrouw zoals het in de roman is neergezet realistisch is. Hij moet erop letten of de structurele problemen waar vrouwen in de maatschappij mee te maken hebben aanwezig zijn in de roman.

De tweede methode die voortkomt uit het verschilddenken is de methode van het ‘resisting reading’. Deze methode is gericht op het feit dat focalisatie beslissend is voor de visie op en de ervaring van de vertelde gebeurtenissen. De lezer moet zich verzetten tegen de identificatie met de focalisator, om bijvoorbeeld seksistische vrouwbeelden bij deze focalisator als zodanig te herkennen. De methode van het ‘resisting reading’ is dus gericht op het opsporen van de

²²⁸ Hoving 1987, p. 55.

maatschappelijke coderingen, met name seksistische vrouwbeelden, die in de roman als norm worden gepresenteerd.

7.3 Analysemethoden deconstructiedenken

Uit het deconstructiedenken kunnen we een tweetal analysemethoden destilleren. Ten eerste is er de methode aan de hand van de theorieën van Kristeva, Deleuze en Guattari. Kristeva noemt twee componenten van betekenis geven, een semiotische en een symbolische component. Volgens Kristeva vereist alle creativiteit een dialoog tussen het semiotische en het symbolische. Hierbij werkt het semiotische ordeverstorend binnen het symbolische. Het ordeverstorende element binnen het talige proces, is volgens Kristeva kenmerkend voor de taal waarmee vrouwen zichzelf kunnen uitdrukken. De Franse filosofen Deleuze en Guattari spreken ook van het ordeverstorende element in literatuur. Ze benoemen twee soorten literatuur, *littérature majeure* en *littérature mineure*. *Littérature mineure* is de literatuur die alle vanzelfsprekendheid, conventies en normen in twijfel trekt. *Littérature mineure* is een inbreuk in de conventie, oftewel een ordeverstoring. Wat betreft de analysemethode ligt de taak van de onderzoeker in het opsporen van de ordeverstorende elementen in de roman. Hierbij moet men beredeneren welk element van de symbolische orde, welk ingeslepen denkpatroon wordt geïmpliceerd en dus bekritiseerd.

De tweede methode die voortkomt uit het deconstructiedenken kunnen we formuleren aan de hand van de theorie van de 'écriture féminine'. De 'écriture féminine' vormt een collectief kader van literatuurwetenschappers en schrijfsters die het 'schrijven als vrouw' aanhangen. Zij stellen een vrouwelijke manier van schrijven voor waarvan de bron wordt gezocht in de vrouwelijke seksualiteit. De nieuwe taal die dankzij de vrouwelijke seksualiteit kan worden aangeboden is een meerduidige taal. Veelgebruikte procedés in de meerduidige literatuur van de 'écriture féminine' zijn bijvoorbeeld de niet-lineaire schrijfstijl en meerduidige metaforen. De analysemethode die we aan de hand van deze theorie kunnen formuleren is gericht op het opsporen van meerduidigheid in de romans. De taak voor de onderzoeker ligt erin het meerduidige vrouwelijke te herkennen in de meerduidigheid van de taal. Daarnaast is het bij deze methode belangrijk de meerduidigheid in de romans niet op een eenduidige manier te interpreteren. Een eenduidige interpretatie kan volgens de 'écriture féminine' nooit een goede interpretatie zijn, omdat betekenis nooit eenduidig is. Bepaalde betekenissen zouden door een eenduidige interpretatie worden verdrongen.

7.4 Overige zaken die van invloed zijn op van de analysemethode

Rol maatschappelijke ontwikkelingen in mijn onderzoek

De verschillen in de manier waarop de positie van de vrouw tot uiting komt in de Nederlandse en de Spaanse romans, zal ik in dit onderzoek proberen te verklaren aan de hand van maatschappelijke verschillen tussen Nederland en Spanje, met betrekking tot de positie van de vrouw. Je zou kunnen zeggen dat ik hiermee een mimetische literatuuropvatting aanhang, omdat ik me baseer op referentialiteit van literatuur en de werkelijkheid. Toch is mijn werkwijze slechts tot op zekere hoogte mimetisch van aard. De referentialiteit van literatuur en werkelijkheid die ik veronderstel, hoeft niet gebaseerd te zijn op een gelijkenis of 'spiegeling'. Mijn werkwijze is in zoverre mimetisch van aard dat ik aanneem dat literatuur

nooit in zijn geheel los kan staan van de werkelijkheid. Hierbij beperk ik me niet tot de gedachte dat literatuur altijd een spiegeling vormt van de werkelijkheid. De relatie tussen literatuur en werkelijkheid zal ik ook zoeken in minder voor de hand liggende procedés dan spiegeling.

Verder is het ook belangrijk om bij de analyse van de romans niet uit te gaan van de gemarginaliseerde positie van de vrouw. Het analyseren van de literatuur met in het achterhoofd de achtergestelde positie van de vrouw in de maatschappij, kan een eenzijdige analyse opleveren, puur gericht op onderdrukking. Zo schrijft Margaret Higonnet: '[...] if dramatic theory depends on a social process of victimization and exclusion, [...] does that linkage explain our inability to read certain problem texts?' Margaret Higonnet impliceert hier een 'ja' op deze vraag. Mijn doel is zoveel mogelijk verschillende facetten van de positie van de vrouw te ontdekken in de romans. Achteraf zal ik dan pogen één en ander te verklaren aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen met betrekking tot de positie van de vrouw. Op die manier kan ik een eenzijdige gerichtheid op de gemarginaliseerde positie van de vrouw voorkomen.

Cultuurverschillen tussen Nederland en Spanje

Ten slotte moet mij bij het bepalen van de methode van de analyse van de romans beraden over de moeilijkheden die bij vergelijkend literatuuronderzoek ontstaan ten opzichte van het onderzoeken van literaire uitingen van de eigen cultuur tegenover de literaire uitingen van de 'andere' cultuur. Vergelijkend literatuuronderzoek kan problematisch zijn omdat het gevaar loert de 'eigen' cultuur als de norm te beschouwen ten opzichte van de 'andere' cultuur. Hierover schrijft Margaret Higonnet: 'How can one work at the border without absorbing, usurping, or silencing another? Understood in this way, ethnographic or cultural study is always implicitly ethnocentric, freighted with scopophilia, and prone to view the Other as a feminized and subordinate spectacle.'

Men kan aan dit gevaar ontsnappen door de 'eigen' cultuur juist te 'vervreemden' met behulp van de 'andere' cultuur. Margaret Higonnet stelt een dergelijke werkwijze voor. Ze beschrijft deze als volgt: 'Comparative study can thus defamiliarize one's own most familiar cultural practices; to go beyond the implied hierarchies of "one-way" questions and the static rediscovery of cherished preconceptions, the comparatist can place her own culture into the field of analysis.'²²⁹ Bij de vergelijking van de Nederlandse en de Spaanse romans zal ik deze werkwijze hanteren. In plaats van de Spaanse (literaire) cultuur te beschrijven als 'anders' ten opzichte van de 'eigen' Nederlandse (literaire) cultuur, zal ik de 'eigen' cultuur juist benaderen als 'anders' ten opzichte van de Spaanse cultuur. Dit zal een vervreemdend effect hebben ten opzichte van de 'eigen' cultuur. Hiermee kan het gevaar voor het hanteren van de 'eigen' cultuur als de norm worden teruggedrongen.

²²⁹ Higonnet 1994, p. 9, 13.

8 Analyse romans kenmerkend voor het verschildenen

In de Nederlandse roman *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt vertelt de ik-verteller (ook genaamd Anja Meulenbelt) haar persoonlijke geschiedenis. De lezer krijgt hiermee de geschiedenis van de tweede feministische golf voorgeschoteld via een persoonlijke beleving daarvan. Eerst maakt Anja kennis met de situatie die heel gewoon was voor Nederlandse vrouwen vóór de tweede feministische golf. Ze raakt zwanger, en als logisch gevolg daarvan trouwt ze en verhuist ze naar Duitsland, waar ze niemand kent en waar ze als enige bezigheden het huishouden en het moederschap heeft. De opvatting, dat het in de vrouwelijke aard zou liggen geschikt te zijn voor het huishouden en het moederschap, wordt onderuit gehaald door de klaarblijkelijke ongeschiktheid van de ik-verteller als huismoeder:

'Pieslucht in de keuken, borden van gisteren nog op de tafel, gestold vet. Emmer met vuile luiers. Armin smakt tevreden op zijn boterham met banaan. Wil spelen, grapjes maken. Ik probeer een vrolijke moeder te zijn. Lukt tien minuten. Dan vliegt de keuken me aan, de luiers, de afwas.'²³⁰

De machtsrelatie tussen Anja en haar man Toni komt voort uit de verwachting dat de vrouw in het huwelijk volledig in dienst staat van de man. Anja voelt zich ongelukkig in deze situatie en is niet bij machte aan de wensen van haar man te voldoen. Na enige tijd verlaat Anja haar man. Dit is het eerste kleine stapje in de richting van emancipatie, een proces dat zich gedurende de hele roman ontwikkelt. Eerst wordt de ik-verteller politiek actief en wil ze strijden tegen het klassenprobleem en discriminatie. Later gooit Anja de strikte seksuele moraal overboord. Zij merkt dat ze wordt tegengewerkt in de politieke strijd doordat men haar niet als volwaardig beschouwt, omdat ze vrouw is. Wanneer de praatgroepenbeweging opkomt in Nederland, gaat Anja hieraan meedoen. Stukje bij beetje wordt Anja duidelijk dat de ingeslepen denkbeelden omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid de oorzaak zijn van haar problemen met relaties met mannen. Maar ook wanneer Anja een relatie heeft met een vrouw zijn de problemen niet opgelost, omdat deze vrouw een echtgenoot heeft die de machthebber lijkt te zijn in de driehoeksverhouding. Anja wordt een belangrijk figuur in de Nederlandse vrouwenbeweging, maar de ik-verteller laat de problemen en de verdeeldheid binnen de vrouwenbeweging niet achterwege. Eigenlijk is de geschiedenis van Anja de geschiedenis van de tweede feministische golf in Nederland, zoals ik die in de historische context van mijn scriptie heb beschreven. Dit maakt *De schaamte voorbij* een zeer realistische roman.

De Spaanse roman *Als een vorstin zal ik je behandelen* van Rosa Montero vormt geen overzicht van de Spaanse vrouwenbeweging zoals die zich vanaf 1975 heeft ontwikkeld. De vrouwelijke personages in *Als een vorstin zal ik je behandelen* zijn geen feministes. Antonia is een alleenstaande vrouw, 44 jaar oud, die een geïsoleerd leven leidt en volledig afhankelijk is van haar dominante broer, die haar van geld voorziet en voor wie ze af en toe kookt. Zij leeft geheel volgens het voorgeschreven vrouwelijke rolmodel zoals het werd gepropageerd door Franco en de Sección Femenina. Zij is ongelukkig maar is zich niet bewust van het feit dat de regels volgens welke zij leeft haar ongelukkig maken. Haar enige rebellie ligt in het feit dat ze masturbeert. Dit beschouwt ze als een grote zonde. Later in het boek neemt haar rebellie meer ernstige vormen aan, wanneer ze een relatie begint met een jongen van 21 jaar

²³⁰ Meulenbelt 1977, p. 41

oud. Deze relatie lijkt vrij te zijn van een ongelijke machtsverhouding en Antonia is zeer gelukkig. Maar door tussenkomst van haar broer verlaat de jongen haar. Aan het eind van het boek lijkt Antonia zich bewust te worden van het feit dat haar levenswijze en de bemoeienissen van haar broer haar ongelukkig maken. Ze wil vluchten en ergens anders opnieuw beginnen. De hardnekkigheid van de ingeslepen denkpatronen over hoe je als vrouw zou moeten leven wordt in het boek gesymboliseerd door de bestemming van de trein die Antonia bij haar vlucht neemt; het dorp van haar moeder. Ze heeft in haar haast te vluchten de trein genomen die ze regelmatig neemt om haar moeder op te zoeken, zoals het een goede dochter betaamt. Daarmee is haar vlucht poging geëindigd in een terugval in haar oude patroon.

Een ander vrouwelijk personage in de roman is Bella. Zij is 46 jaar oud en leeft in geen enkel opzicht volgens het vrouwelijke rolmodel zoals Franco en de Sección Femenina het hebben gepropageerd. Zij is ongetrouwd, werkt als zangeres in een nachtclub en heeft geregeld een andere minnaar. Wel is zij gevoelig voor het liefdesideaal dat in de jaren van Franco zeer sterk aanwezig was bij vrouwen, aangezien hun belangrijkste doel in het leven was te trouwen, kinderen te krijgen, en in dienst te staan van hun man en kinderen. De liefde voor haar man moest zo groot zijn dat een vrouw niets anders wenste in haar leven dan hem te dienen. Bella vertolkt dit ideaal wanneer ze de bolero zingt met de volgende tekst:

'Die me vergezelt tot het einde van ons leven en die echt van me houdt, die evenveel van mij houdt als ik van hem, die zijn leven geeft voor het mijne, die mijn tederheid beantwoordt met de zijne, die zegt dat hij me hartstochtelijk bemint, ik wil een minnaar die me overal vergezelt, die me oooooooveral vergessssèèèlt.²³¹

Aan het begin van het boek blijkt dat Bella dit ideaal, na talloze teleurstellende ervaringen met mannen, heeft laten varen. Maar het wordt aangewakkerd door de mysterieuze Poco, die in dezelfde nachtclub als Bella werkt. Bella droomt weer van een minnaar die haar overal vergezelt, door de gedichten die Poco schrijft en zijn plannen om samen met haar naar Cuba te vertrekken. Poco zou contacten hebben in een bekende nachtclub in Cuba, waar Poco en Bella zouden kunnen gaan werken. De grote desillusie voor Bella komt wanneer ze hoort dat Poco geprobeerd heeft een meisje te vermoorden en zich daarna voor de metro heeft geworpen. Wanneer ze dan ook nog van Antonia hoort dat haar vriend haar verlaten heeft door toedoen van haar broer, Antonio, besluit Bella wraak te nemen en haar woede uit te leven op Antonio, die ze van vier hoog uit een raam naar buiten gooit. Bella gaat hiermee in tegen de onderdrukking van haar vriendin Antonia. Ze komt op voor het recht van de vrouw om een jongere vriend te hebben en om seksueel actief te zijn buiten het huwelijk. Hiermee zou de geweldpleging van Bella een feministische daad genoemd kunnen worden.

Als een vorstin zal ik je behandelen gaat niet over het feminisme in Spanje, maar over de situatie van twee hele verschillende vrouwen, die beide kampen met een cultuur waarin bepaalde ideeën bestaan over vrouwen en over relaties tussen mannen en vrouwen. Deze ideeën zijn problematisch voor vrouwen, omdat ze geen goed beeld geven van de realiteit en ze voor de meeste vrouwen geen gelukkig leven betekenen. *De schaamte voorbij* bespreekt als het ware de revolutie van het omverwerpen van het traditionele vrouwelijke rolmodel in de tweede feministische golf in Nederland. *Als een vorstin zal ik je behandelen* is een aanklacht

²³¹ Montero 1983, p. 31.

tegen het traditionele vrouwelijke rolmodel. Van een revolutie is geen sprake, de geweldpleging van Bella kunnen we weliswaar zien als een feministische daad, maar het is niet waarschijnlijk dat deze actie een verbetering zal betekenen voor de situatie van Bella. Het besluit van Antonia om de trein te nemen en ergens anders een nieuw leven op te bouwen kan ook gezien worden als een revolutionaire daad, maar het feit dat de trein haar naar haar moeder zal voeren is een teken dat het Antonia moeilijk zal vallen haar leven drastisch te veranderen. Misschien zal het haar wel nooit lukken.

Dit verschil kunnen we verklaren aan de hand van de verschillende maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. In Spanje was het voor vrouwen pas vanaf 1975 mogelijk zichzelf te organiseren en om emancipatie grootschalig aan te pakken. De vrouwenbeweging moest een grote inhaalslag maken. Daarbij moeten we bedenken dat de activiteiten omtrent vrouwenemancipatie in enige mate overschaduwde werden door de activiteiten omtrent het bewerkstelligen van democratie. In Nederland is er meer sprake van een aparte 'revolutie' voor vrouwen, terwijl in Spanje de revolutie deel uitmaakte van een groot aantal dingen die moesten veranderen na de dood van Franco. *De schaamte voorbij*, een roman die een revolutie voor vrouwen bespreekt, sluit dan inderdaad ook meer aan bij de Nederlandse situatie. *Als een vorstin zal ik je behandelen* bespreekt geen groep, maar twee individuele vrouwen. Deze vrouwen vinden weliswaar enige steun bij elkaar, maar zijn niet betrokken in organisaties van vrouwen met dezelfde problemen. Dergelijke organisaties bestonden wel degelijk in Spanje, maar bereikten de vrouwen die hulp nodig hadden minder goed. Een roman die individuele situaties bespreekt, zoals *Als een vorstin zal ik je behandelen*, sluit dan inderdaad ook meer aan bij de Spaanse situatie.

De twee romans verschillen duidelijk van elkaar wat betreft de mate van bewustwording van de vrouwelijke personages. De ik-verteller uit *De schaamte voorbij* is een van de aanvoerders van de Nederlandse vrouwenbeweging en daarmee een van de meest 'bewuste' vrouwen van Nederland. De ik-verteller beschrijft haar eigen bewustwording als volgt:

'Liefde tussen ongelijken is onmogelijk, zegt ze. En we zijn ongelijk. We houden de ongelijkheid in stand door hun spelletjes mee te spelen, op hun voorwaarden in te gaan, omdat we zo bang zijn zonder liefde te moeten leven. We verkopen ons beneden de prijs. We nemen genoegen met surrogaat omdat we bang zijn voor eenzaamheid. [...] Ik huil. Om de hardheid waarmee het er staat. Er is geen prins op het witte paard. Er is geen oplossing. maar ik ben de enige niet die worstelt met deze dilemma's. / Ik ben niet alleen. / Ik ben niet alleen. / Ik ben niet alleen.'²³²

De bewustwording van Anja betekent niet dat haar problemen met machtsverhoudingen in relaties verleden tijd zijn. Gedurende het hele boek zal de ik-verteller nog worstelen met het probleem van ongelijkheid in relaties, al is ze zich wel steeds bewust van het feit dat er dan sprake is van een probleem.

Voor *Als een vorstin zal ik je behandelen* liggen de zaken heel anders. Bella heeft relaties met mannen afgezworen en lijkt daarmee inzicht te hebben in de ongelijke machtsverhouding die zich voordoet binnen relaties tussen mannen en vrouwen:

²³² Meulenbelt 1977, p. 140-141.

'[Ze] zat [...] al heel lang zonder man. Want je man kan je natuurlijk wel opwachten na afloop van je werk en je beschermen tegen gevaren op straat, maar wie beschermt jou vervolgens tegen je man? Beter zonder kerel dan met een slechte.'²³³

Maar toch zwicht ze voor de idealen van de liefde wanneer ze Poco leert kennen. Haar bewustwording keert terug met haar desillusie. Zij verbindt twee dramatische gebeurtenissen met elkaar (Poco die een meisje in elkaar slaat en daarna zelfmoord pleegt, en Antonio die de vriend van Antonia wegjaagt) en lijkt zich te wreken op mannen in het algemeen wanneer ze Antonio uit een raam gooit. Antonia lijkt zich in het geheel niet bewust van de oorzaak van haar ongeluk, namelijk haar isolement en haar afhankelijkheid van haar broer. Voor een vrouw was het niet gepast te werken, dus zat Antonia de hele dag alleen thuis:

'Het was goed was gestreken, de kasten waren opgeruimd, de pannen schoon en droog en de vorige avond had ze alle knopen van Antonio's overhemden nagelopen en een zoom in haar zomerjurken gelegd, omdat korte rokken in de mode waren. Zodat ze niets te doen had en er geen einde aan de middag leek te komen. [...] Ze had een hekel aan zondagen. Op door-de-weekse dagen kon ze er altijd nog even uit om een halve liter melk of een zakje saffraan te kopen, of wat rond te lopen door een van de warenhuizen. Maar op de zondagen wist Antonia dat ze, nadat ze naar de mis was geweest en brood had gekocht, tot de volgende dag met niemand meer zou praten.'²³⁴

De eenzaamheid van Antonia is schrijnend, net zoals haar afhankelijkheid van haar broer Antonio. Zij slikt zijn onfatsoenlijke gedrag jegens haar altijd, wat logisch is als je bedenkt dat hij in haar levensonderhoud voorziet. Antonia is zich echter niet bewust van het feit dat het gedrag van haar broer zeer denigrerend is. Ook beseft ze niet dat ze meer van zich af zou kunnen bijten wanneer ze zelf in haar levensonderhoud zou voorzien. Het komt allemaal niet in haar op. Boos worden op een man zou in haar ogen überhaupt een zonde zijn voor een vrouw. Als vrouw had je je te voegen naar het woord van de man. De man was immers het hoofd der echtvereniging, en bij gebrek aan een echtgenoot beschouwt Antonia haar broer als autoriteit. Hieronder staat een voorbeeld van de onfatsoenlijke manier waarop Antonio zijn zus behandelt, met daaronder de reactie hierop van Antonia:

'Nu zat zijn zuster zwaar te ademen; ze had haar mond open en uit haar keel kwam bij het uitademen een licht gereutel. Ze staaarde naar het raam, haar armen over elkaar op haar buik, haar voorhoofd spierwit en bezweet en een vette glans op haar bovenlip. Antonio haatte haar uit de grond van zijn hart. / "Heb je niets anders te doen dan daar als een idioot te zitten en me op mijn zenuwen te werken? Zo kan geen mens werken." / Antonia keek hem stomverbaasd aan, plotseling ontwaakt uit haar gemijmer. Eerst deed ze haar mond open, toen trok ze haar piepkleine neusje op. Haar ogen vulden zich met tranen en haar hele gezicht betrok. / "Ook dat nog..." riep Antonio kwaad. / Hij stond op en begon als een bezetene heen en weer te lopen, van de televisie naar het dressoir en vice versa.'²³⁵

²³³ Montero 1983, p. 31.

²³⁴ Montero 1983, p. 13.

²³⁵ Montero 1983, p. 81-82.

"Nee, nee ga niet weg..." hakkelde Antonia terwijl de tranen over haar wangen liepen. "Neem me niet kwalijk, alsjeblieft... Het komt door de menopause, dat heeft dokter Gómez gezegd..."²³⁶

Wanneer de vriend van Antonia haar verlaten heeft en Bella Antonio uit een raam heeft gegooid lijkt Antonia zich meer bewust te worden van de manier waarop haar broer haar onderdrukt. Deze bewustwording ligt in het subtiele feit dat zij zich niet schuldig voelt over het feit dat Antonio uit een raam is gegooid. Antonia verbaast zich hierover, zij heeft het idee dat zij zich wel schuldig zou moeten voelen, want als zij niet aan Bella verteld zou hebben dat Antonio haar vriend had weggejaagd, dan zou Bella het niet in haar hoofd hebben gehaald om Antonio uit een raam te gooien. Antonia verklaart haar gebrek aan wroeging uit het feit dat ze te verdrietig is, omdat Damián, haar vriend, haar heeft verlaten. Maar het gebrek aan wroeging kan ook voortkomen uit een wraakgevoel bij Antonia, wraak om het wegsturen van Damián en wellicht ook om alle andere keren dat Antonio zich onfatsoenlijk jegens haar heeft gedragen. Wanneer zij haar koffer pakt en een taxi neemt op weg naar een trein in een willekeurige richting, lijkt zij zich bewust te zijn van het feit dat ze alleen gelukkig kan worden als ze zich loswrikt uit de macht van haar broer. De moed die gepaard moet gaan met bewustwording zakt Antonia echter weer in de schoenen wanneer ze ontdekt dat de trein waarin ze zit als bestemming het dorp van haar moeder heeft, waarmee aan het eind van het boek onduidelijk is of de bewustwording van Antonia zich verder zal ontwikkelen of niet.

De mate van bewustwording van de vrouwelijke personages in de twee romans kunnen we verklaren aan de hand van de maatschappelijke situatie in Nederland en Spanje. In beide landen was de cultuur gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw doordrongen van het beeld van de vrouw als huisvrouw en het beeld van de man als het hoofd van het gezin. De politiek was in beide landen op deze situatie gericht. Maar in het Spanje van Franco werd het beeld van de vrouw meer opgedrongen, waren er meer wetten die vrouwen beperkten in hun vrijheid en was er sterkere propaganda. Na de Franco-dictatuur was de cultuur in Spanje doordrongen van een traditionele rolverdeling tussen de seksen, meer dan in Nederland. Bewustwording kwam in Spanje dan ook later op gang dan in Nederland. Het is dan ook geen toeval dat in *Als een vorstin zal ik je behandelen* de bewustwording van de vrouwelijke personages op een veel subtielere wijze worden beschreven, waarbij het problematische aspect van bewustwording centraal staat. Dat laat Antonia duidelijk zien als ze toevallig in de trein stapt richting het dorp van haar moeder, waarmee een zeer moedige vluchtpoging op niets uit zal lopen en Antonia waarschijnlijk vast blijft zitten in haar oude patroon. Het is namelijk maar de vraag is of ze ooit nog eens zo'n moedig moment mee zal maken. In *De Schaamte voorbij* is de bewustwording van de ik-verteller compleet. Echter, zij is een belangrijke aanvoerder van de Nederlandse vrouwenbeweging en daarom niet representatief voor de vrouwelijke populatie in Nederland. Maar de roman geeft wel aan dat via de praatgroepen het bewustwordingsproces bij vrouwen op een redelijk laagdrempelige manier in gang gezet kon worden. De ik-verteller Anja hoort van een kennis over het concept van de praatgroepen, dat in Amerika begonnen is, en start een praatgroep met voornamelijk vriendinnen. Dat het hier niet om een revolutionaire daad ging wordt duidelijk uit het volgende citaat:

²³⁶ Montero 1983, p. 82.

'Fay komt terug uit Amerika, Fay die ik lang geleden leerde kennen op de sociale academie, waar we weinig contact met elkaar hadden. Ze vertelt dat in Amerika kleine groepjes vrouwen bij elkaar gaan zitten om juist over dit soort dingen met elkaar te praten. Een idioot idee. Belachelijk en aantrekkelijk. Misschien moeten we dat hier ook doen, zeggen we, giechelend, zenuwachtig. Ken jij vrouwen hier die dat zouden willen, vraagt Fay. Marri, Ellis, Bahasj. De zuster van Willem, die ook net weer in de puin ligt over een slecht afgelopen verhouding. Fay kent nog een vriendin van vroeger. We voelen ons samenzweerderig, een beetje belachelijk. We kunnen altijd ophouden als het niks wordt, zeg ik.'²³⁷

Voor een dergelijke inwijding in de vrouwenbeweging was niet extreem veel moed nodig. Overigens wordt in *De schaamte voorbij* ook wel aandacht besteed aan de moeilijkheid om echt álle vrouwen te bereiken. Aan het einde van het boek verzucht de ik-verteller dat haar strijd niet voorbij zal zijn zolang ze nog vrouwen ziet die lijden onder het traditionele rolmodel:

'In de supermarkt kom ik haar weer tegen, de jonge vrouw met de naar binnen gekeerde blik. Ik, maar niet meer wat ik ben. Ze wordt rood als ze haar geld laat vallen. Ik glimlach haar bemoedigend toe als ze haar portemonnee heeft opgeraapt en staat te frommelen bij de kassa. Ze neemt het contact dat ik haar met mijn ogen aanbied niet op. Misschien schaamt ze zich. [...] Ik ben niet vrij zolang haar gezicht dicht is en wantrouwig. Zolang ze zich schaamt en haar schouders buigt in plaats van zich in haar volle lengte op te richten. Zolang ze zich neerlegt bij het leven zoals het is, de dagelijkse gang naar de supermarkt, rekenen om uit te komen met het huishoudgeld, de karbonades weer duurder dan de vorige week, en haar man die niet van gehakt houdt zoals zij het klaar maakt.'²³⁸

De vertelsituatie is een ander punt waarop de romans *De schaamte voorbij* en *Als een vorstin zal ik je behandelen* van elkaar verschillen. In *De schaamte voorbij* is er sprake van een ik-verteller. In *Als een vorstin zal ik je behandelen* is er sprake van wisselende vertelsituaties. Ten eerste is er een personale vertelinstantie met wisselende focalisatie, ten tweede een ik-verteller wanneer Antonia brieven schrijft naar haar moeder, ten derde een ik-verteller wanneer we stukken lezen van de journalist Paco Mancebo (een artikel voor een tijdschrift en aantekeningen van interviews). De focalisatie ligt in ieder hoofdstuk bij een verschillend personage, zo komt de lezer de gedachten te weten van verschillende personages.

In *De schaamte voorbij* heeft de ik-verteller zich als doel gesteld haar ervaringen te beschrijven:

'Ik heb haast. Nu voor mezelf duidelijk is dat ik besloten heb een boek te schrijven (wanneer was dat, in mijn slaap, zoals veel beslissingen 'morgens genomen blijven te zijn) dringen de flarden zich aan me op en houden me wakker. [...] Mijn ervaringen wil ik vangen. Die van vroeger, die van nu.'²³⁹

De ervaringen van de ik-verteller Anja worden direct door de verteller in een kader geplaatst. Er wordt door de ik-verteller meteen gereflecteerd op de ervaringen zodat er bij de lezer geen twijfel kan bestaan over hoe de ervaringen geïnterpreteerd moeten worden. De ik-verteller

²³⁷ Meulenbelt 1977, p. 148.

²³⁸ Meulenbelt 1977, p. 291.

²³⁹ Meulenbelt 1977, p. 9.

legt de onderliggende structuren, de oorzaak voor de problemen en soms zelfs de oplossingen bloot. De onderliggende structuren worden door de ik-verteller expliciet gemaakt:

‘Een man komt naast me lopen, buitenlander, iets onverstaanbaars zeggend waar neuken in voorkomt. Ik doe of ik hem niet zie, langzamerhand bedacht geraakt op het feit dat een discussie beginnen ongeveer het laatste is dat helpt om iemand af te schudden. Hij begint aan mijn mouw te trekken. Ik ruk me los. Rot op, zeg ik tegen hem. Maar hij laat niet los, zegt neuken neuken en probeert naar mijn borsten te grijpen. Een golf woede komt in me op. Alle vervelende opmerkingen en smakgeluiden nog tot daar aan toe, maar ik word razend als er iemand ongevraagd met z’n poten aan me zit. Slaan, denk ik. Niet het charmante tikje op de wang zoals ik dat als meisje heb geleerd, maar een stevige stomp met de vuist, op zijn neus, dat komt aan. Hij vloekt. Gaat dan schoppen en spuugt naar me. En loopt weg. Zo, denk ik, dat is gelukt. Tot ik een harde klap tegen mijn rug voel, en dan een baksteen rakelings langs mijn hoofd zie gaan die met een knal afketst op een geparkeerde wagen [...] De kodes, ik was alle kodes vergeten. Want je hebt alleen recht op bescherming als je je hulpeloos gedraagt. De mensen die tegelijk met mij op de Weteringschans liepen staken geen poot uit, keken alleen maar. Alle vrouwen die ’s avonds alleen over straat lopen kan dat gebeuren. De enige manier om het te vermijden is je onder kuratele laten stellen bij één man die je beschermt tegen andere mannen. Of ’s avonds laat niet over straat gaan.’²⁴⁰

In *Als een vorstin zal ik je behandelen* blijven dergelijke reflecties uit. De onderliggende structuren van de problemen en ervaringen van de verschillende personages moet de lezer zelf als het ware destilleren uit de tekst. Door de wisselende vertelsituatie krijgen we steeds een korte blik op het leven van de verschillende personages. We lezen wat de personages meemaken, alsmede de gedachten die de personages hierbij hebben, maar de personages hebben zich hierbij niet, zoals de ik-verteller Anja uit *De schaamte voorbij*, tot doel gesteld om de ervaringen en problemen te analyseren en in een kader te plaatsen. Dit wordt duidelijk uit het volgende citaat, waarin Antonia het verloop van haar ‘relaties’ met mannen overdenkt:

“‘Het zijn vreemde wezens, mannen...’ / Zo verdwenen ze uit haar leven: ze vertrokken, gingen verloren in de onmetelijke wereld. Mannen hadden een grote mobiliteit. Zij was als een vuurtoren, stevig verankerd op een rots, en ze zag de mannen voorbijkomen als golven, altijd onderweg, altijd ergens anders heen.’²⁴¹

Antonia ziet in dat mannen een grotere mobiliteit hebben, maar neemt dit aan als een gegeven feit. Ze bekijkt dit gegeven niet op een kritische manier, denkt niet na over de oorsprong van dergelijke feiten en over de mogelijkheid om de situatie voor zichzelf te veranderen. Ook is Antonia zich er niet van bewust dat juist dit gegeven, het feit dat Antonia niet vrij is in haar beslissingen en manier om haar leven in te delen, haar ongelukkig maakt. Het is aan de lezer om deze reflectie op de situatie af te leiden uit de tekst. De onderliggende problemen zijn impliciet aanwezig in de tekst.

Naast het verschil in vertelsituatie is ook het moment van vertellen bepalend voor de mate waarin reflectie expliciet plaatsvindt. De ik-verteller Anja uit *De schaamte voorbij* vertelt haar ervaringen achteraf. Achteraf kunnen de verschillende ervaringen met elkaar in verband worden gebracht en kunnen de achterliggende problemen geanalyseerd worden. In

²⁴⁰ Meulenbelt 1977, p. 204-205

²⁴¹ Montero 1983, p. 17.

Als een vorstin zal ik je behandelen worden de gebeurtenissen verteld op het moment dat ze plaatsvinden. Hierdoor is er minder mogelijkheid tot reflectie voor de personages en moeten de ervaringen door de lezer zelf met elkaar in verband worden gebracht om de impliciet in de tekst liggende structuren te vormen.

Een verklaring voor de verschillen in vertelsituatie en moment van vertellen en het daarmee samenhangende verschil in impliciet ofwel expliciet aanwezig zijn van reflectie, kunnen we formuleren aan de hand van de verschillende maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. In Nederland waren de problemen van vrouwenemancipatie en machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen al veel langer dan in Spanje een onderwerp waarover vrijuit gepraat kon worden. In Spanje lag dit onderwerp veel meer dan in Nederland in de taboesfeer, door toedoen van de propaganda van Franco en de Sección Femenina en door de strengere regelgeving om vrouwen in het traditionele rolmodel te dwingen. Het is dan ook logisch dat in de Spaanse roman *Als een vorstin zal ik je behandelen* bepaalde zaken aan de orde worden gesteld zonder dat ze expliciet worden genoemd. Het impliciet behandelen van problemen was overigens ook een veelgebruikt mechanisme in de Spaanse literatuur gedurende het Franco-regime, als oplossing voor het probleem van de censuur. De Spaanse roman *Als een vorstin zal ik je behandelen* past in de lijn van deze nationale literaire traditie.

Het verschil in vertelsituatie tussen de twee romans brengt nog een ander verschil met zich mee. In *De schaamte voorbij* zien we alle gebeurtenissen door de ogen van één personage, de ik-verteller Anja. Alleen het vrouwelijke perspectief wordt behandeld. In *Als een vorstin zal ik je behandelen* zien we dankzij het wisselende vertelperspectief de gebeurtenissen vanuit zowel het mannelijke als het vrouwelijke perspectief. *De schaamte voorbij* biedt een meer eenzijdig beeld doordat het slechts één kant van het verhaal belicht. De gecompliceerdheid van de realiteit komt beter naar voren in de roman *Als een vorstin zal ik je behandelen*, waardoor deze roman op dit punt realistischer te noemen is. Vrouwelijke rolmodellen zijn ook van invloed op het gedrag van mannen. In *De schaamte voorbij* zien we dit mannelijke gedrag door de ogen van de vrouwelijke ik-verteller. Hierbij moeten we ons realiseren dat de ik-verteller niet waarde vrij is en het gedrag op haar eigen manier interpreteert. In *Als een vorstin zal ik je behandelen* maken we het mannelijke gedrag meer direct mee wanneer de focalisatie bij een man ligt. Ook krijgen we dan een directe blik in de gedachten van mannelijke personages. Hieronder staat een voorbeeld van de manier waarop we in *De schaamte voorbij* inzicht krijgen in het handelen en denken van een man:

‘Je moet wat nederiger zijn, zegt hij tegen me, je bent te opgefokt. Piet houdt van nederige vrouwen. Zijn nederige vrouw zorgt voor zijn twee hippe kindertjes, terwijl hij met andere nederige vrouwen op zolder rotzooit, dagenlang niet thuiskomt.’²⁴²

De mening van Piet wordt op een ongenueerde manier neergezet. Het is ook meteen duidelijk dat de ik-verteller kritisch is ten opzichte van de mening van Piet. De onderdrukkende principes die mannen tonen, worden expliciet gemaakt. Dat is anders in *Als een vorstin zal ik je behandelen*, waarin zowel het mannelijke als het vrouwelijke perspectief aan de orde komen. Dit wordt duidelijk aan de hand van de volgende citaten. Ten eerste komt

²⁴² Meulenbelt 1977, p. 103.

Antonia als ik-verteller aan het woord. Dit citaat is afkomstig uit een brief van Antonia aan haar moeder:

‘En ze vertelde dat Antonio ook wel eens bij haar langs komt en ik vraag me af of ze zich niet alsnog met elkaar kunnen verloven, zo God het wil, want Antonio loopt al tegen de vijftig en het is niet goed dat een man alleen blijft, voor een vrouw ligt dat anders, wij zijn veel handiger, maar een man alleen is een ramp, u weet dat maar al te goed.’²⁴³

In het volgende citaat ligt de focalisatie bij Antonio:

‘Per slot van rekening was Antonia zijn zuster en, ook al was ze dik, dom en irritant, ze was zijn enige familie. En hij was ook nog vier jaar ouder dan zij, en als oudere broer voelde hij zich verplicht haar te beschermen, niet alleen door haar elke maand een geldbedrag toe te stoppen, maar ook door van nabij over haar te waken, want Antonia had, als iedere vrouw, de zorg van een man nodig.’²⁴⁴

De methode van het ‘resisting reading’ is nodig om de impliciet aanwezige onderdrukkende mechanismen bij Antonio duidelijk te krijgen. Als je meegaat in de gedachtegang van Antonio dan lijkt zijn redenering niet direct voort te komen uit onderdrukkende principes. Maar als we zijn woorden kritisch wegen en in verband brengen met de rest van de roman, is de machtsrelatie tussen Antonia en Antonio duidelijk af te lezen uit het citaat waarbij de focalisatie bij Antonio ligt. Ten eerste blijkt eruit dat Antonio een vrouw niet als een volwaardig wezen beschouwt, omdat ze volgens hem altijd de zorg van een man nodig heeft. Ten tweede voelt hij zich verplicht het leven van Antonia te sturen door haar geld te geven, zodat zij inderdaad afhankelijk van hem is, en door ‘nabij over haar te waken’, wat neerkomt op de controle dat zij zich gedraagt volgens het traditionele vrouwelijke rolmodel. Het citaat uit de brief van Antonia geeft de gecompliceerdheid van de machtsrelatie aan, want Antonia ervaart haar relatie met haar broer niet als een machtsrelatie. Zij heeft juist het gevoel dat een man alleen niet volwaardig is, een man zonder vrouw zou een ramp zijn volgens haar. De gedachte dat mannen en vrouwen verschillende kwaliteiten hebben, elkaar aanvullen en niet zonder elkaar kunnen, is een direct gevolg van de propaganda van Franco, de katholieke kerk en de Sección Femenina, zoals reeds eerder beschreven in de historische context van deze scriptie.

Een ander voorbeeld in de roman *Als een vorstin zal ik je behandelen* waar een verzettende leeshouding nodig is, is het artikel van de verslaggever Paco Mancebo waarmee het boek begint. Dit wordt duidelijk uit het volgende citaat:

‘Volgens de burens was don Antonio altijd een beschaafde, zwijgzame man, die zich nooit ofte nimmer onbetamelijk gedroeg, iets wat in een vrijgezel zeer te waarderen viel. Een buurvrouw vertelde ons: “Hij leek wel een pastoor of zoiets.”’²⁴⁵

In feite weten de burens van Antonio niets over het leven van Antonio, maar doordat hun speculaties zijn opgenomen in het artikel wordt de beeldvorming bij de lezer over de aard van Antonio wel bepaald door deze speculaties. Men krijgt het idee dat Antonio een keurige man

²⁴³ Montero 1983, p. 70.

²⁴⁴ Montero 1983, p. 73.

²⁴⁵ Montero 1983, p. 7.

is, terwijl we later in het boek te weten komen dat Antonio getrouwde vrouwen door middel van allerlei leugens en valse beloftes verleidt en hen vervolgens, na een paar dagen, weer dumpst. Daarnaast oefent hij zijn patriarchale macht uit op zijn zus Antonia en stort hij haar in het ongeluk door haar jongere vriend bij haar weg te jagen. Antonio wordt in het artikel afgeschilderd als een onschuldig en keurig persoon. Bella wordt in het artikel afgeschilderd als een wilde, door en door slechte moordenaar ('een woesteling als La Bella, iemand zonder morele principes en tot elke vorm van razernij in staat'²⁴⁶), terwijl we later in het boek te weten komen dat Antonio veel leed veroorzaakt en Bella juist vooral slachtoffer is. Het artikel maakt duidelijk dat de journalistiek slechts een gedeelte van een gecompliceerde geschiedenis weergeeft en dat men het beeld van personen dat wordt gepresenteerd in artikelen niet zomaar moet accepteren, maar kritisch moet zijn daaromtrent.

Het feit dat de lezer van *Als een vorstin zal ik je behandelen* zich moet bedienen van het 'resisting reading', maakt duidelijk dat de kritiek op het traditionele vrouwelijke rolmodel impliciet aanwezig is in het boek. De lezer moet zelf een kritische houding aannemen en dus zelf de betekenis uit de tekst destilleren. In *De schaamte voorbij* is de kritiek expliciet aanwezig. Ook dit verschil kunnen we verklaren aan de hand van het feit dat in Nederland het probleem van de positie van de vrouw al veel langer dan in Spanje een onderwerp was waarover vrijuit gepraat kon worden. Zoals zojuist al is besproken, lag dit onderwerp in Spanje veel meer in de taboesfeer, door toedoen van de propaganda van Franco en de Sección Femenina en door de strengere regelgeving om vrouwen in het traditionele rolmodel te dwingen. Het is dan ook logisch dat in de Nederlandse roman expliciet kritiek wordt geleverd op het heersende rollenpatroon, terwijl deze kritiek in de Spaanse roman impliciet aanwezig is en alleen tevoorschijn komt als een lezer een verzettende leeshouding aanneemt.

Een ander punt waarop beide romans van elkaar verschillen, is het gebruik van literaire procedés. In *Als een vorstin zal ik je behandelen* vindt veelvuldig een wisseling van het vertelperspectief plaats, terwijl in *De schaamte voorbij* sprake is van maar één vertelsituatie. Daarnaast wordt in de Spaanse roman gebruik gemaakt van verschillende tekstgenres, zoals het journalistieke artikel en de brief. Ook zijn er teksten van bolero's in de tekst van de Spaanse roman verweven. Ten slotte speelt een motief in *Als een vorstin zal ik je behandelen* een belangrijke rol. Bella denkt, wanneer ze een fluitende trein hoort, terug aan haar jeugd:

'Heel vroeg in de morgen had ze het fluiten van de treinen gehoord. Soms hoorde ze dat, soms droeg de wind de geluiden van het verre station tot aan haar huis. Net als vroeger in Malgorta, toen ze nog kind was: wanneer er een oostenwind stond, hoorde je 's nachts een macabere fluittoon, het jankende geluid van de trein in de vlakke. Maar toen verbeelde zij zich liever dat het het geluid van een boot was, de sirene van een reusachtige oceaanstormer, zo'n schip dat ze alleen van de film kende. En zo viel ze dan in slaap, geluiden van de zee fantaserend in de nacht en dromend van schepen midden in de gloeiend hete steppe.'²⁴⁷

De fluitende trein wordt in verband gebracht met een schip en met de dromen en fantasieën van Bella. Het lijkt dan ook niet toevallig dat Bella ervan 'droomt' om met de boot naar Cuba te gaan om daar samen met Poco een nieuw leven te beginnen. Het motief van de fluitende trein, symbool voor het vluchten naar een plaats waar alles beter is, komt enkele malen terug

²⁴⁶ Montero 1983, p. 8.

²⁴⁷ Montero 1983, p. 84-85.

in de hoofdstukken waarbij de focalisatie bij Bella ligt. Aan het einde van het boek vertoont Antonia een belangrijke overeenkomst met Bella door ook te willen vluchten en ergens anders opnieuw te willen beginnen. Deze overeenkomst wordt geïllustreerd door het motief van de fluitende trein die wordt vergeleken met een boot. Het motief dat eerder enkel werd gebruikt in de stukken over Bella wordt nu ook ingezet in een stuk dat over Antonia gaat, waarmee via het literaire procedé van een motief twee personages met elkaar worden verbonden en duidelijk wordt dat de twee vrouwen meer gemeen hebben met elkaar dan de lezer op het eerste gezicht zou denken.

In de Nederlandse roman *De schaamte voorbij* vinden we weinig literaire procedés. Wel worden er voortdurend sprongen in de tijd gemaakt. De ik-verteller Anja vertelt afwisselend over haar vakantie in Frankrijk en over haar verleden. De stukken over haar verleden schrijft Anja tijdens haar vakantie in Frankrijk. De stukken die Anja in Frankrijk schrijft zijn eigenlijk reflecties op de stukken over haar verleden.

Al met al kunnen we stellen dat literaire procedés in *Als een vorstin zal ik je behandelen* veel meer aandacht krijgen dan in *De schaamte voorbij*. Dit kunnen we verklaren aan de hand van de verschillen in de maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. De Nederlandse roman is bijna een geschiedkundige beschrijving van de ‘revolutie’ van de vrouwenbeweging, waarbij de verschillende fasen van bewustwording van de hoofdpersoon en de verschillende fasen van de vrouwenbeweging in het algemeen centraal staan. Een dergelijke revolutie van de vrouwenbeweging is meer kenmerkend voor Nederland dan voor Spanje. In Spanje was er ook zeker een bloei van de vrouwenbeweging, na 1975, maar omdat deze bloei samenviel met het voor velen belangrijker doel van het bereiken van democratie, was er minder mogelijkheid voor een ‘revolutie’ specifiek voor vrouwen. De Spaanse roman, *Als een vorstin zal ik je behandelen*, gaat dan ook niet over alle winsten van de vrouwenbeweging, maar over enkele problemen waar vrouwen in de Spaanse maatschappij nog mee te maken hebben. De roman wil geen overzicht geven van een periode, maar slechts enkele problemen uitlichten. *De schaamte voorbij* beoogt wel een min of meer compleet overzicht te geven. Dit betekent dat er zeer veel gebeurtenissen besproken moeten worden, wat minder ruimte laat voor literaire procedés. In *De schaamte voorbij* worden de ontwikkelingen in vrouwenemancipatie besproken zoals deze daadwerkelijk in Nederland hebben plaatsgevonden. De roman moet dus dicht bij de maatschappelijke werkelijkheid blijven dan *Als een vorstin zal ik je behandelen*, waarin de problemen van een aantal fictieve individuen worden besproken. De strekking van *De schaamte voorbij* biedt ook om die reden minder mogelijkheden tot literaire kunstgrepen.

Een laatste punt waarop de romans *De schaamte voorbij* en *Als een vorstin zal ik je behandelen* wezenlijk van elkaar verschillen is de verwachtingen van de personages omtrent de toekomst. In de Spaanse roman is het dromen over de mogelijkheden van een beter en gelukkiger leven en het dromen over het bestaan van echte liefde een belangrijk thema. Aan het begin van de roman blijkt dat Bella haar dromen al heeft opgegeven. Maar wanneer ze Poco beter leert kennen leven deze dromen weer in alle hevigheid op:

'Hij [Poco, red.] wilde haar meenemen naar Cuba en zich aan haar binden door samen met haar de oceaan over te steken, wat meer betekende dan een door een priester ingewijde verbintenis aan te gaan. Deze keer zou alles anders kunnen zijn. Ze waren beide volwassen, en

beiden hadden ze verdriet gekend. Ze konden vrienden zijn, kameraden - iets waarvan ze altijd had gedacht dat het onmogelijk was met een man.²⁴⁸

Maar de desillusie volgt wanneer blijkt dat Poco geprobeerd heeft een meisje te vermoorden en daarna zelf voor een metro is gesprongen. Dan blijkt later ook nog dat de brief die Poco van een vriend uit Cuba zou hebben gekregen, en die de bevestiging zou zijn voor het feit dat Bella en Poco een contract zouden krijgen in een nachtclub aldaar, dateert uit de jaren vijftig. Daarmee is de hoop van Bella op een mogelijkheid om een nieuw bestaan op te bouwen in Cuba definitief vervlogen.

In het leven van Antonia speelt de liefde een grote rol. Maar aangezien Antonia haar hele leven lang vrijgezel is geweest blijft het slechts bij dromen over de liefde. Ze heeft een lade vol met 'relikwieën', voorwerpen die het bezit zijn geweest van mannen op wie ze ooit verliefd was. Antonia heeft alle voorwerpen zorgvuldig gearchiveerd en regelmatig neemt ze de hele lade door en denkt ze terug aan de mannen, waarbij ze de spaarzame ontmoetingen idealiseert en groter maakt dan ze in werkelijkheid waren. Wanneer Antonia een relatie begint met Damián veranderen de zaken. De liefde waarover ze tot dan toe alleen had gedroomd lijkt werkelijkheid te worden. Ook is de relatie met Damián hoopgevend voor Antonia omdat de omgang met de jongen voor haar een ontsnapping betekent uit de sleur van het saaie huisvrouwenleven:

'Ze ging amper drie maanden met Damián om, maar haar vroegere leven, dat van voor de jongen, leek mijlen ver weg. Als een nachtmerrie. Als de herinneringen aan een ziekte. Dagen zonder kleur, nachten zonder dromen, een brij van lege identieke jaren die zonder onderscheid in haar herinnering door elkaar liepen.²⁴⁹

De desillusie zet in wanneer Damián zijn twijfels begint te krijgen over de relatie, waarschijnlijk door de maatschappelijke codes die afkeurend zijn tegenover relaties met veel oudere vrouwen. Wanneer Antonio ervoor zorgt dat Damián voorgoed bij Antonia weggaat is de desillusie bij de vrouw compleet.

Het thema van de dromen komt in de Spaanse roman ook tot uiting bij de getrouwde vrouwen die Antonio met leugens en beloften weet te verleiden, om ze na een aantal dagen weer aan de kant te zetten. Antonio zoekt eenzame, gedesillusioneerde vrouwen uit, die hij moeiteloos om zijn vinger windt:

'Het is hun romantische aard die vrouwen opbreekt, bedacht hij, vooral bij dat soort vrouwen, echtgenotes van piloten die te veel tijd van huis waren, welgestelde, niet meer zo jonge vrouwen, met als enig beroep dat van huisvrouw, onbevredigde vrouwen, die zich verveelden in de eenzaamheid van hun flat en van hun huwelijk.²⁵⁰

Hier is een verzettende leeshouding nodig om de oorzaak van het gemak waarmee Antonio de vrouwen verleidt goed te begrijpen. Volgens Antonio ligt het in de aard van vrouwen dat zij gevoelig zijn voor romantiek. Echter, als we kijken naar de maatschappelijke context dan zien wij een geheel andere oorzaak. Deze vrouwen was vanaf hun vroege jeugd verteld dat zij niets anders nodig zouden hebben dan de liefde van een man. Hun lotsbestemming was te trouwen,

²⁴⁸ Montero 1983, p. 124.

²⁴⁹ Montero 1983, p. 210-211.

²⁵⁰ Montero 1983, p. 79.

hun echtgenoot te dienen, en in ruil daarvoor zouden ze genoeg liefde ontvangen om een zeer gelukkig leven te leiden. Antonio windt de ongelukkige vrouwen om zijn vinger door steeds voor een paar dagen de beloften te vervullen die de echtgenoten niet konden waarmaken. Een paar dagen lang geeft Antonio deze vrouwen al zijn liefde, maar Antonio weet dat een dergelijke liefde niet eeuwig kan duren en maakt er na een paar dagen altijd een einde aan, om de vrouwen opnieuw gedesillustioneerd achter te laten:

'Want Antonio wist dat liefde alleen zo kon bestaan, gewikkeld in zijn eigen leugen, gescheiden van iedere context en werkelijkheid, een kortstondige illusie met een van tevoren vastgesteld einde.'²⁵¹

Voor de vrouwen is de hoop op de liefde die alles goed maakt blijkbaar zo sterk aanwezig dat zij zich voor een tweede keer laten meeslepen en daadwerkelijk geloven dat de liefde hen deze keer alles zal bieden voor een gelukkig leven. Deze droom is volgens Antonio een onmogelijkheid. Antonio snijdt hier een punt aan dat zeer belangrijk is in de roman, namelijk het feit dat de dromen van vrouwen, ingegeven door de cultuur, geen realistisch beeld geven van de werkelijkheid.

Een heel ander beeld geeft de roman *De schaamte voorbij*. Dromen staan niet centraal in dit boek, maar juist de desillusie. Wanneer de ik-verteller schrijft over het moment waarop blijkt dat zij zwanger is en er getrouwd moet worden, wordt duidelijk dat de jonge Anja daadwerkelijk geloofde in een gelukkig getrouwd leven. Maar uit de manier waarop dit beschreven wordt blijkt meteen dat de hoop van Anja geen realiteit zou worden:

'Een kindje, dat lijkt me wel leuk. Ik hield tenslotte ook van poppen, die ik met moeite in de kelder wegborg toen ik vond dat ik er te oud voor was. En bovendien, het huis uit kunnen, mijn eigen huis, niet meer hoeven vechten om het bezitsrecht van mijn kamer. Niet meer door een kwaai vader mijn bed uit gehaald worden omdat ik mijn fiets buiten heb laten staan. Niet meer hoeven vragen om zakgeld. Geen huiswerk meer hoeven maken. Mijn eigen beslissingen kunnen nemen. / Ik loop met ogen open in de val waar mijn moeder destijds in liep zonder ooit de konsekwenties te overzien.'²⁵²

De desillusie van het huwelijk zou snel volgen en dit wordt uitgebreid beschreven in het boek. Verder zien we dat Anja steeds minder gaat geloven in de beloften van haar minnaars, die vrijwel altijd getrouwd zijn en Anja voorhouden dat hun huwelijk niets voorstelt maar tegelijkertijd ook nooit tot een scheiding komen. De desillusie van Anja beperkt zich niet alleen tot de liefde. Ook de vorderingen van de vrouwenbeweging zijn regelmatig teleurstellend voor Anja:

'Ik ga mopperend naar huis, voel me in de steek gelaten, rankuneus. Als de vrouwenbeweging mij net zo onderdrukt in mijn pogingen groot en strek te worden en mijn levensonderhoud te verdienen op een manier die ook nog nuttig is, wat is die beweging dan waard voor me?'²⁵³

Het feit dat het thema van de hoop op een liefdevolle relatie zo'n belangrijk thema is in *Als een vorstin zal ik je behandelen* kunnen we verklaren aan de hand van de maatschappelijke

²⁵¹ Montero 1983, p. 81.

²⁵² Meulenbelt 1977, p. 38.

²⁵³ Meulenbelt 1977, p. 243.

situatie in Spanje. Het vrouwelijke rolmodel dat door Franco, de katholieke kerk en de Sección Femenina als ideaal werd gezien bracht propaganda met zich mee, die gericht was op de beeldvorming dat de liefde van een man genoeg zou zijn om een vrouw een gelukkig leven te bezorgen. Deze propaganda heeft de Spaanse cultuur sterk beïnvloed. De teksten van de bolero's die Bella zingt zijn een uiting van deze cultuur. Ook na de dood van Franco en de intrede van de democratie is de hoop van vrouwen op een liefde die hen het ultieme geluk zou bezorgen niet verdwenen. Hier zien we een verschil met de maatschappelijke situatie in Nederland. Hoewel ook in Nederland het traditionele vrouwelijke rolmodel diep verankerd was in de cultuur gedurende de twintigste eeuw en er tot ongeveer de zestiger jaren heel gericht gezinspolitiek werd bedreven in het land, was er veel minder sprake van dwingende propaganda omtrent de lotsbestemming van de vrouw. Om een voorbeeld te noemen; in Spanje werden vrouwen gedurende de Franco-dictatuur gedwongen een sociale dienstplicht te volgen onder leiding van de Sección Femenina. In Nederland was het huishoudonderwijs voor vrouwen niet verplicht, zoals te lezen is in de historische context van deze scriptie. Dit verschil kunnen we aanwijzen als een verklaring voor het feit dat de hoop zo'n belangrijk thema is in *Als een vorstin zal ik je behandelen*, terwijl in *De schaamte voorbij* de desillusie reeds in grote mate is doorgedrongen in de gedachtewereld van het hoofdpersonage.

9 Analyse romans kenmerkend voor het deconstructiedenken

In de Spaanse roman *De achterkamer* van Carmen Martín Gaité krijgt de lezer op fragmentarische wijze informatie over het leven van de hoofdpersoon en ik-verteller Carmen. Zij krijgt om half een 's nachts bezoek van een mysterieuze, in het zwart geklede man, die claimt op dat tijdstip een interview met de vrouw te hebben afgesproken. Het tafereel ademt een mysterieuze sfeer uit en dwingt de lezer tot het twijfelen over het daadwerkelijk plaatsvinden van de gebeurtenissen. Het hoofdpersonage Carmen ligt bijvoorbeeld in haar bed wanneer ze gebeld wordt door de man, terwijl we vlak daarvoor hebben kunnen lezen dat ze op de grond, bovenop een al net zo mysterieuze brief, in slaap is gevallen. In het gesprek van Carmen met de man staan de herinneringen van Carmen centraal. Het gesprek met de man roept allerlei herinneringen op bij Carmen, waarvan we een gedeelte te weten komen doordat ze aan de man vertelt. Een ander en meer omvangrijk deel komen we te weten doordat we de gedachten van het hoofdpersonage volgen. We krijgen de informatie over het verleden van Carmen op de manier waarop de herinneringen boven komen bij Carmen. Er is daardoor geen sprake van chronologie of een sluitend verhaal:

‘Die eetkamer noemden zij ook “de achterkamer”, dus we hebben allebei onze achterkamer gehad, ik stel me die ook wel voor als een zolder in de hersenen, een soort geheime ruimte vol vage spullen, van de frissere, nettere voorvertrekken van de geest gescheiden door een gordijn dat slechts af en toe wordt opengeschoven; de herinneringen die ons kunnen verrassen houden zich schuil in de achterkamer, ze komen altijd daarvandaan, maar alleen als ze dat zelf willen, het heeft geen zin ze op te jagen.’²⁵⁴

De herinneringen van Carmen vormen haar persoonlijke beleving van de geschiedenis, om precies te zijn van de periode na de Spaanse burgeroorlog, oftewel de Franco-dictatuur. De persoonlijke beleving van de beperkingen, die meisjes werden opgelegd door het heersende vrouwelijke rolmodel, vormen een belangrijk onderdeel van deze geschiedenis. Zo beschrijft de ik-verteller haar eigen angst om ‘vrijgevochten’ te worden genoemd, want dat stond gelijk met onfatsoenlijk gedrag. ‘Vrijgevochten’ zijn, ofwel vrij zijn van de heersende normen in de maatschappij, was iets dat Carmen tegelijkertijd angst inboezemde en aantrok. Als jonge vrouw had zij zich vreselijk geremd gevoeld in haar vrijheid. Carmen herinnert zich bijvoorbeeld de verveling van het binnen moeten zitten bij haar grootmoeder thuis. Ook herinnert Carmen zich haar afschuw van de taak van vrouwen om altijd alles netjes, ordelijk en schoon te houden. We zien het ongeloof bij Carmen in werklust en vreugd als het niet te mislukken recept voor geluk, een beeld dat werd gepropageerd door de Sección Femenina. Carmen moest zich verzetten tegen haar grootmoeder die niet begreep waarom zij altijd zat te studeren, want een vrouw met te veel brein kon volgens deze grootmoeder nooit gelukkig zijn. Carmen herinnert zich ook haar twijfels bij de teksten van de bolero's en de propaganda van de Sección Femenina, die de harten van meisjes deden vervullen van hoop op de liefde die alles goed zou maken. De suggestie werd gewekt dat als je eenmaal getrouwd was, het geluk een vanzelfsprekendheid zou zijn. Carmen was hier niet van overtuigd en ze vond het bovendien verdacht dat romans altijd eindigden wanneer er een huwelijk was voltrokken. In het boek komen we weinig te weten over de eventuele problemen die Carmen in het heden

²⁵⁴ Martín Gaité 1996, p. 77.

(het moment dat ze praat met de mysterieuze, in het zwart geklede man) nog ondervindt. Het verleden staat centraal.

De Nederlandse roman *Buitenstaanders* van Renate Dorrestein gaat niet over herinneringen, maar over de situaties van personages in het heden. Af en toe komt de lezer wel een klein stukje van de voorgeschiedenis van de personages te weten. Deze stukken dienen om de situatie in het heden te verklaren. *Buitenstaanders* gaat ook niet over de persoonlijke beleving van één individu, maar over de situaties van verschillende personages. Zo zijn er bijvoorbeeld Max en Laurie, die getrouwd zijn en een traditionele rolverdeling kennen binnen hun huwelijk. Laurie is eenzaam en ongelukkig als huismoeder, terwijl Max zich steeds minder om haar bekommert en vindt dat zij niets te klagen heeft. Omwille van zijn twee zoons hecht hij erg veel waarde aan het traditionele gezin, maar ondertussen gaat hij wel vreemd en vindt hij dat Laurie daar niet moeilijk over moet doen. Wanneer hun auto te water raakt zien zij zichzelf genoodzaakt aan te kloppen bij het enige huis in de wijde omtrek, een mysterieus huis waar zij mysterieuze personen aantreffen.

Ten eerste is er Agrippina, een bejaarde vrouw die het bloed drinkt van jonge dieren in een poging het verouderingsproces stop te zetten. Haar angst voor de ouderdom gaat zo ver dat het drinken van bloed een verslaving is geworden die ze voelt als een fysieke verslaving. Overigens kunnen de ontwenningverschijnselen ook worden opgevat als symptomen van de hersentumor die ze aan het einde van het boek blijkt te hebben. Agrippina blijkt er vreemde ideeën op na te houden over wat liefde is. Een blik in het verleden van Agrippina leert ons de oorzaak kennen van haar angst om ouder te worden en van haar vreemde ideeën over de liefde. Agrippina heeft een verhouding gehad met een oudere en getrouwde man die haar zeer slecht behandelde. Agrippina stond zijn wangedrag toe omdat zij dacht dat dit hoorde bij de liefde. Tussen Agrippina en de man, die Agrippina de ‘Allesplakker’ noemde, was de machtsverhouding extreem. De rijke Allesplakker overlaadde Agrippina met dure cadeaus en in ruil daarvoor moest Agrippina alles van hem slikken. Agrippina zag de gulheid van de Allesplakker als een teken van ware genegenheid en ging daarom zonder protesteren in op de bizarre wensen van de Allesplakker. Zo moest zij bijvoorbeeld seksuele handelingen verrichten met de vrienden van de Allesplakker, en wanneer de Allesplakker zelf door zijn leeftijd niet meer bij machte was om seksuele handelingen te verrichten werd zij gedwongen seks te hebben met een hond. De Allesplakker vond het bovendien van wezenlijk belang dat zijn vriendin een jeugdig uiterlijk had en schold op Agrippina toen zij haar jeugdigheid begon te verliezen.

Agrippina heeft een zoon gekregen van de Allesplakker, Lupo. Deze woont ook in het mysterieuze huis. Ook Lupo heeft een bizarre liefdesgeschiedenis achter de rug. Hij trouwde met een vrouw uit medelijden en voelde zich de gelukkigste man op aarde omdat hij zo goed was geweest haar gelukkig te maken door met haar te trouwen. Lupo liet zijn vrouw werken in een conservenfabriek, terwijl hij en zijn moeder iedere dag naar de bibliotheek gingen om te lezen. Toen de vrouw van Lupo door een ongeluk in de fabriek haar benen verloor bewees hij zijn onvoorwaardelijke liefde door haar zwanger te maken. Toen zijn kindje met een hazenlipje werd geboren was zijn geluk groter dan ooit. Hij voelde zich de machtigste man op aarde wanneer hij door het park wandelde, de rolstoel van zijn vrouw voortduwend, zijn kindje in de arm en zijn moeder ondersteunend. Toen zijn vrouw verdronk in een zeer ondiepe vijver werd er een claim tegen Lupo ingediend. De dood van zijn vrouw zou Lupo's schuld zijn geweest omdat hij zijn vrouw geen kunstbenen had willen geven, hij hield immers van haar zoals ze was. Deze gebeurtenis zorgde voor een omslag in de ideeën van Lupo over de

liefde. Hij beseftte dat zijn liefde zelfzuchtig was geweest. Met dit nieuwe inzicht in het achterhoofd besloot hij om zijn zeer zwakke kindje uit zijn lijden te verlossen en te wurgen.

De meisjes Ebbe, Biba en Sterre vormen een drieling. Sterre heeft een aantal jaren terug zelfmoord gepleegd. Zij kon zich moeilijk schikken in de regels die alleen maar leken te gelden omdat ze als een meisje geboren was. Toen ze, eerder dan haar twee zussen, voor het eerst ongesteld werd, kreeg zij het idee dat er een soort vreselijke demon (die zij de 'walgelijkheid' noemt) bezit van haar had genomen. Zij pleegt zelfmoord om haar zussen te beschermen tegen de walgelijkheid, die besmettelijk is.

Wibbe is de laatste persoon die deel uitmaakt van het bizarre gezelschap. We komen weinig over hem te weten, behalve dat hij weinig spreekt. Aan het einde van het boek blijkt dat hij een psychiater is en dat de rest van de bewoners van het huis psychiatrische patiënten zijn die meedoen aan een experiment. Volgens Wibbe zou het namelijk goed zijn voor de patiënten als er voor hen een soort gezinssituatie zou worden gecreëerd. Echter, het slagen van het experiment lijkt voor hem van groter belang te zijn dat het welzijn van de patiënten. Bovendien getuigen de rapporten die Wibbe heeft geschreven niet van erg veel inzicht in de oorzaak van de problemen van zijn patiënten. In geen van deze rapporten wordt iets gezegd over de ongelijke machtsverhouding in relaties tussen mannen en vrouwen, of over het rolmodel dat je wordt opgelegd omdat je als man of als vrouw geboren bent.

De roman *De achterkamer* behandelt de persoonlijke beleving van de geschiedenis van één vrouw. Eén personage en haar herinneringen aan het verleden staan centraal. *Buitenstaanders* gaat over meerdere personages, die met elkaar gemeen hebben dat zij grote problemen hebben met relaties tussen mannen en vrouwen of met de rolmodellen op grond van sekse. De beschrijvingen van het verleden dienen als verklaringen voor de situaties in het heden, anders dan in de roman *De achterkamer*. Voor dit verschil kan een verklaring worden gegeven vanuit de verschillende maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. In Spanje hebben we te maken met een duidelijk aanwezig en duidelijk te benoemen collectief trauma, het trauma van de Franco-dictatuur. De problemen die de ik-verteller Carmen noemt met betrekking tot vrouwelijke rolmodellen zijn problemen die te maken hebben met dit collectieve trauma. In Nederland kennen we in de twintigste eeuw geen dictatuur en zijn de codes in de maatschappij wat betreft vrouwelijke rolmodellen subtieler aanwezig. In *Buitenstaanders* is de herkomst van de problemen dan ook minder duidelijk te traceren. Bij de verschillende personages komen de problemen wat betreft vrouwelijke rolmodellen steeds op een iets andere manier tot uiting. Er is minder sprake van een duidelijk collectief probleem.

In de roman *Buitenstaanders* wordt er kritiek geleverd op de situaties die zijn ontstaan door de maatschappelijke structuren wat betreft de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Zo wordt er bijvoorbeeld het volgende geschreven over het huwelijk van Max en Laurie:

'Max was iemand die meende dat iedereen hem opmerkte, terwijl Laurie doorgaans hoopte dat ze onopgemerkt zou blijven. Max vulde zijn dagen met het maken van carrière. Lauries carrière was het verzorgen van Max en hun twee jongetjes. Max vond zichzelf heel goed in zijn carrière en zijn vrouw tamelijk matig in de hare. Sinds ze wist dat hij een vriendin had, beseftte Laurie ook dat ze gefaald had in haar opdracht in het leven, in de legitimatie van haar bestaan: nodig zijn in dat van anderen.'²⁵⁵

²⁵⁵ Dorrestein 1984, p. 7-8.

Hoewel expliciete kritiek uitblijft, wordt uit het citaat duidelijk dat de situatie die ontstaan is doordat Laurie als enige taak het zorgen voor haar man en haar kinderen heeft, een zeer ongelukkige situatie is. Vooral voor Laurie is de situatie zwaar. Zo komen we bijvoorbeeld te weten dat zij stiekem een pond kersenbonbons per dag eet, waarbij het waarschijnlijk is dat zij dit doet om haar verdriet weg te eten. Met het tonen van deze ongelukkige situatie wordt impliciet maar overduidelijk kritiek geleverd op de traditionele rolverdeling. Ook het tonen van de situatie van Agrippina is een duidelijk voorbeeld van impliciete kritiek. De Allesplakker heeft Agrippina volledig in zijn macht. Hij overlaadt Agrippina met cadeaus waardoor zij altijd gedwongen kan worden iets terug te doen:

'Hij zou warme laarzen voor haar kopen en een bontmanteltje en hij zou de spannendste juweliersdoosjes bij dozijntjes aanslepen. / "Je bent wel erg gul," zei Agrippina met grote ogen. Dat was hij zeker. Daarom deelde hij haar 's avonds ook met zijn vier zakenvrienden. Ze vonden het allemaal een heel geslaagd feestje, alleen Agrippina moest de hele tijd huilen toen ze met z'n drieën tegelijk bij haar naar binnen probeerden te gaan. "Vanmiddag was je zo lief," zei de Allesplakker, "vooruit, lachen, wat moeten mijn vrienden wel niet van je denken."²⁵⁶

Lupo wordt neergezet als een man die zijn vrouw en kind opzettelijk zwak houdt om zichzelf machtig te kunnen voelen. Onder het mom van 'ik hou van ze zoals ze zijn' komt het niet in hem op de fysieke gesteldheid van zijn geliefden te verbeteren, door zijn vrouw bijvoorbeeld kunstbenen te geven, of door een dokter te laten kijken naar de longen van zijn kind. De manier waarop Lupo handelt kunnen we zien als een extreme methodiek om een machtspositie in zijn gezin te verwerven. De uiteindelijke dood van zijn vrouw en kind geven blijk van de ongelukkige situatie waarin Lupo zijn gezin door zijn machtsvertoon heeft gestort. Het tonen van het gedrag van Lupo is wederom een impliciete vorm van kritiek op de machtsverhouding in relaties tussen mannen en vrouwen.

Door het tonen van de situatie van Sterre wordt er impliciet kritiek geleverd op de verschillende behandeling van kinderen, op grond van het feit dat zij als een jongen of als een meisje geboren zijn. Sterre heeft grote problemen met het feit dat zij als een meisje behandeld wordt. Zelf verklaart zij dat zij liever een jongen was geweest. De angst van Sterre voor haar menstruatie kunnen we in verband brengen met haar problemen omtrent haar sekse. De therapeut die Sterre behandelt gaat echter uit van andere oorzaken. Zijn behandeling lijkt een averechts effect te hebben. Hij maakt de werkelijke oorzaak alleen maar erger door Sterre keer op keer te wijzen op haar vrouw-zijn:

'Hij verzuimde te beschrijven hoe hij Sterre in het kader van zijn therapie bijna dagelijks had doen beseffen waarvoor ze iedere maand moest bloeden. "Je bent een vrouw, je bent een vrouw," zie hij als hij zich over haar heen boog op zijn sofa.²⁵⁷

Wanneer Agrippina een vondeling mee naar huis neemt, bedenkt Sterre een experiment. Ze zullen de baby opvoeden als een geslachtsloos wezen, niet als meisje of als jongetje. Sterre verklaart het experiment met de volgende woorden:

²⁵⁶ Dorrestein 1984, p. 82-83.

²⁵⁷ Dorrestein 1984, p. 129.

"Wat het krijgt, is een eerlijke kans," zei Sterre minzaam. / Ze glom net als de boter die ze dik op haat beschuit smeerde. "Niemand zal iets speciaals van dit kind verwachten. Het wordt de eerste niet-geprogrammeerde mens."²⁵⁸

In dit citaat wordt de kritiek uitgesproken dat mannen en vrouwen geen eerlijke kansen hebben in de maatschappij. De personages in de roman *Buitenstaanders* lijden allen onder de mannelijke en vrouwelijke rolmodellen in de maatschappij. Dat wordt duidelijk uit de ongelukkige situaties waarin de personages zich vinden.

In de roman *De achterkamer* wordt er ook kritiek geleverd op mannelijke en vrouwelijke rolmodellen. Deze kritiek komt echter niet tot uiting doordat de ongelukkige situatie van het hoofdpersonage wordt getoond, maar doordat de ik-verteller als het ware op zoek gaat naar de oorsprong van de rolmodellen waar zij kritisch tegenover staat. De roman lijkt in dit opzicht op een onderzoek naar de herkomst van rolmodellen. Dit wordt duidelijk uit het volgende citaat, waarin de ik-verteller het heeft over de Sección Femenina:

'De naoorlogse retoriek was erop gericht de inspanningen van het feminisme, dat in de jaren van de Republiek een hoge vlucht had genomen, in diskrediet te brengen en legde het accent weer op het onbaatzuchtige heldendom van moeders en echtgenotes, op het belang van hun stille, bescheiden arbeid als pijlers van het christelijke gezin.'²⁵⁹

In haar 'onderzoek' is de kritiek van de ik-verteller op het gepropageerde vrouwelijke rolmodel expliciet aanwezig. Opvallend zijn de verschillende stadia van bewustwording die we kunnen aanwijzen bij de ik-verteller. Dit blijkt uit het volgende citaat:

'Onder het gedram van die stompzinnige, optimistische propaganda van de jaren veertig kreeg mijn achterdocht tegen gedecideerde, zelfverzekerde mensen gestalte, groeide mijn zucht naar vrijheid en consolideerde zich het verbond met de chaos dat ik in het geheim had gesloten in de woning op de derde verdieping van de Calle Mayor nummer 14. Ook stond ik argwanend tegenover het idee van de verloving als beloning voor mijn eventuele praktische deugden.'²⁶⁰

De achterdocht en de argwaan van de jonge ik-verteller geven een beginnend stadium van bewustwording aan. De woorden waarmee de propaganda van de jaren veertig worden aangeduid, 'stompzinnig' en 'gedram', zijn afkomstig van de ik-verteller uit het heden. Dit is directe kritiek van de volwassen ik-verteller op het gepropageerde vrouwelijke rolmodel. De achterdocht die Carmen als meisje voelde heeft door de jaren heen plaats gemaakt voor een duidelijk kritisch waardeoordeel.

In beide romans is er duidelijke kritiek aanwezig op vrouwelijke rolmodellen. De manier waarop deze kritiek tot uiting komt is echter verschillend. In *Buitenstaanders* moet de lezer de kritiek op de rolmodellen zelf destilleren uit de getoonde situaties die het gevolg zijn van de heersende ideeën omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid. In *De achterkamer* gaat de ik-verteller op zoek naar de oorsprong van deze ideeën, die bijvoorbeeld onder andere blijken te liggen bij de propaganda van de Sección Femenina. Directe kritiek op deze propaganda laat de ik-verteller in haar 'onderzoek' niet achterwege. Het feit dat de Spaanse roman erg gericht is op het verleden en op een onderzoek naar de oorsprong van rolmodellen kunnen we

²⁵⁸ Dorrestein 1984, p. 54.

²⁵⁹ Martín Gaité 1996, p. 79.

²⁶⁰ Martín Gaité 1996, p. 81.

verklaren vanuit de Spaanse historie. De propaganda van de Sección Femenina vormt een duidelijke oorzaak van ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Deze propaganda had een zeer dwingend karakter in de Franco-dictatuur. Een roman die reflecteert op de herkomst van vrouwelijke rolmodellen past dan ook goed bij de Spaanse situatie. Een onderzoek is lonend omdat er duidelijke oorzaken zijn aan te wijzen. In Nederland liggen de oorzaken van de codes met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid subtieler in de historie verscholen. Het is moeilijk situaties in de geschiedenis aan te wijzen die heel duidelijk bepalend zijn geweest. Maar dat er toch rolmodellen in de Nederlandse maatschappij aanwezig zijn, waaraan mensen moeilijk kunnen ontsnappen, wordt duidelijk gemaakt in de Nederlandse roman door het tonen van de ongelukkige situaties die het directe gevolg zijn van deze rolmodellen.

In beide romans is het thema aanwezig van het ideaalbeeld van de liefde dat werkt als een mechanisme om het vrouwelijke rolmodel aantrekkelijk te maken. Een vrouw zou voldoende hebben aan alleen de liefde van haar man en kinderen om gelukkig te worden. Iets anders hoefde zij niet na te streven. In *Buitenstaanders* wordt er indirect kritiek geleverd op dit ideaalbeeld doordat de ongelukkige situaties worden getoond van vrouwen die worstelen met de liefde. Laurie heeft alles opgegeven voor haar huwelijk, voor haar droom van de liefde als het enige dat zij nodig zou hebben om gelukkig te worden. Maar deze liefde blijkt nu net hetgeen dat Max haar niet meer wil geven:

"Ik wil alleen maar een beetje liefde!" jammerde ze. / "Dat haal je dan maar buiten de deur," blafte Max. "Op liefde kun je geen bestaan bouwen. Wat je van mij kunt verwachten is fatsoen, een inkomen, een dak boven je hoofd en respect van je burens. Als je dat niet op z'n waarde weet te schatten, ben je nog een groter rund dan ik al dacht. Liefde! Wat koop je voor dat flauwe gezemel? Sentimentele versjes en rode rozen zijn niet de dingen waarop onze samenleving draait!"²⁶¹

Agrippina's verwachtingen van de liefde komen voort uit een extreem vertrouwen in het ideaalbeeld. Wanneer Agrippina de Allesplakker ontmoet gelooft zij er heilig in dat hij haar zal redden van haar armoede en verveling en haar gelukkig zal maken:

'Lieve hemel, dacht Agrippina, nu zal ik wel verliefd worden. Al haar saaie, lange dagen had ze hierop zitten wachten, op een prins die haar zou komen redden van de armoede en de verveling. Ze bezag haar prins van terzijde en weifelde. Maar dat tintelende warme gevoel van binnen en die lome zwaarte in haar benen vielen niet te loochenen. Hij moest de ware zijn.'²⁶²

Maar het wordt de lezer al snel duidelijk dat de Allesplakker Agrippina wel redt van haar armoede, en in enige mate misschien ook van haar verveling, maar haar zeker niet gelukkig maakt, al lijkt Agrippina dat zelf niet altijd door te hebben. De kritiek op de dromen van Agrippina is impliciet aanwezig en moet de lezer zelf destilleren uit de tekst.

In *De achterkamer* wordt ook een situatie getoond van een vrouw die lijdt onder het ideaalbeeld van de liefde. We komen te weten dat de vrouw van de mysterieuze, in het zwart gekleden man, machteloos toekijkt terwijl haar man zich steeds minder voor haar interesseert:

²⁶¹ Dorrestein 1984, p. 122.

²⁶² Dorrestein 1984, p. 82.

"Het is verschrikkelijk om zo verliefd te zijn," zegt de plotseling neerslachtig, alsof ze me niet heeft gehoord, "je hele leven alleen maar denken aan wat je kunt doen om een man voor je te interesseren en ervoor te zorgen dat hij van je blijft houden, je schiet er niks mee op, zij merken het en verachten je erom, het is funest. Is u dat nooit overkomen?"²⁶³

Hiermee lijkt het huwelijk van de vrouw, haar lotsbestemming in het leven, een mislukking. Bovendien wordt de vrouw door haar man geslagen. De machtspositie van de man in het huwelijke is compleet. Deze informatie krijgt de lezer via de ik-verteller Carmen, die een telefoongesprek voert met de vrouw. Deze situatie wordt in de roman gebruikt als een aanknopingspunt voor een uitweiding over de oorsprong van de dromen over de liefde. De propaganda van de Sección Femenina en de teksten van de bolero's worden genoemd als primaire hoopgevers en boosdoeners:

'In de verdoofde wereld van na de oorlog, te midden van die mengelmoes van klanken en woorden - die de bolero-schrijvers en de groepsgenoten van de Vrouwenafdeling samen smeedden, om verlovingsdie op een probleemloos huwelijk aanstevenden te wiegen, om overtuigingen te sterken en glimlachjes op te wekken - drong er af en toe ineens een somber vleugje in de stem van Conchita Piquer, in de verhalen die ze vertelde.'²⁶⁴

Ook hier zien we dat het onderzoek niet vrij is van kritiek van de ik-verteller. Als jong meisje had de ik-verteller Carmen al door dat bijvoorbeeld de boleroteksten geen realistisch beeld van de werkelijkheid gaven. Carmen vond de teksten van de zogenaamde copla's, die een veel rauwer beeld van de werkelijkheid gaven, veel realistischer:

'Het kostte moeite je een voorstelling te maken van die volksbuurten, krottenwijken en kroegjes waar ze hun eer te grabbel gooiden, van de huizen en slaapkamers waarin ze hun toevlucht zochten, maar ze leken veel meer van vlees en bloed dan die geliefden uit de bolero's, die elkaar bij maanlicht eeuwige liefde zwoeren. In de verhalen uit de copla's bescheen de maan slechts verraad, knokpartijen, slecht betaalde kussen, tranen van woede en van angst. Dramatische woorden die nu clichés zijn, maar die toen tot taak hadden een schokeffect teweeg te brengen, de fundamente van het geluk, die de propagandisten van de hoop probeerden te versterken, te ondergraven.'²⁶⁵

We zien dat in de roman *De achterkamer* het onderzoek naar de oorsprong van de dromen van de liefde centraal staan. In dit onderzoek wordt er expliciet gemaakt dat de dromen niet realistisch zijn. In de roman *Buitenstaanders* worden situaties getoond waaruit de lezer zelf moet afleiden dat de liefdesidealen van de vrouwen niet realistisch zijn. De oorsprong van deze idealen komt niet aan de orde. Het feit dat de liefdesidealen in de Spaanse roman als een soort van onderzoek aan de orde komen kunnen we verklaren aan de hand van de Spaanse historie, waarin het liefdesideaal een duidelijke oorsprong heeft, en door de meer dwingende propaganda ook meer verankerd is in de maatschappij dan in Nederland. Een onderzoek naar het verleden kunnen we in dit opzicht ook opvatten als een methode om een trauma van het verleden te verwerken. In Nederland is de oorsprong van de liefdesidealen niet zo duidelijk gemarkeerd in de geschiedenis als in Spanje. Het is dan ook logisch dat deze oorsprong niet

²⁶³ Martín Gaité 1996, p. 128.

²⁶⁴ Martín Gaité 1996, p. 129.

²⁶⁵ Martín Gaité 1996, p. 129.

aan de orde komt in de Nederlandse roman. Ook vormt het een verklaring voor het feit dat de kritiek op de dromen van de liefde in *Buitenstaanders* meer impliciet aanwezig is in de tekst dan in *De achterkamer*.

Een ander punt waarop de romans van elkaar verschillen is de vertelsituatie. In de roman *De achterkamer* is er een ik-verteller. Het boek bespreekt de persoonlijke beleving van een periode uit de Spaanse geschiedenis en vormt een onderzoek naar de oorsprong van vrouwelijke rolmodellen. Zoals we al eerder hebben gezien past dit bij de Spaanse situatie. De oorsprong van de vrouwelijke rolmodellen is duidelijk aanwijsbaar in de Franco-dictatuur. Bovendien is het aannemelijk dat er door het collectieve trauma van de Franco-dictatuur behoefte is aan een persoonlijke beschrijving van deze periode. De ik-vertelsituatie past goed bij het onderwerp van de persoonlijke beleving van een periode. Daarnaast past de ik-vertelsituatie ook goed bij het onderzoekselement in de roman, omdat de ik-vertelsituatie zich goed leent voor de reflectie op gebeurtenissen en het expliciet maken van onderliggende structuren.

In de roman *Buitenstaanders* is er sprake van een auctoriale vertelinstantie. Door deze vertelsituatie hebben we inzicht in iedere voorgeschiedenis en iedere gedachte van ieder personage, op elk moment. De roman bespreekt geen periode uit de Nederlandse geschiedenis. In het boek wordt een veelheid aan verschillende personages en situaties besproken. De situaties lijken op het eerste gezicht niet veel met elkaar te maken te hebben en geven een breed beeld van allerlei problemen die op één bepaald moment in de Nederlandse geschiedenis bestaan. Toch is het boek niet echt fragmentarisch van aard. De gebeurtenissen vormen samen één sluitend verhaal. De gebeurtenissen zijn ook nog op een andere manier met elkaar verbonden. In iedere situatie is er namelijk sprake van het probleem van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen, of het probleem van het vrouwelijke rolmodel. De verschillende en de complexe manieren waarop de rolmodellen problemen veroorzaken in de maatschappij worden dankzij de auctoriale vertelinstantie op een adequate, namelijk een veelzijdige, manier getoond in de roman.

Een laatste punt waarop de romans van elkaar verschillen heeft te maken met de manier waarop er gebruik wordt gemaakt van ordeverstorende principes en meerduidigheid. In beide romans spelen de vragen 'wat is werkelijkheid?' en 'wat gebeurt er daadwerkelijk en wat niet?' een grote rol. In *De achterkamer* spelen ordeverstorende principes en meerduidigheid zich vooral af op het gebied van plaats en tijd. De ik-verteller Carmen bevindt zich in haar bed wanneer ze het telefoontje krijgt van de mysterieuze, in het zwart geklede man, terwijl we daarvoor hebben kunnen lezen dat ze op de grond in slaap is gevallen. Aan het eind van het gesprek met de man doet zich eenzelfde situatie voor. Carmen valt in slaap op de bank in de woonkamer, maar wanneer zij een paar uur later door haar dochter wakker wordt gemaakt, bevindt ze zich in haar bed. De lezer wordt in twijfel gebracht over het feit of het gesprek met de mysterieuze man überhaupt heeft plaatsgevonden. Het gesprek zou bijvoorbeeld in een droom plaatsgevonden kunnen hebben. Maar dat verklaart nog steeds niet hoe het kan dat Carmen, wanneer zij aan het eind van het boek wakker wordt, in haar bed ligt, terwijl ze aan het begin van het boek op de grond in slaap is gevallen. Deze situaties vormen een ordeverstoring van de logica en een meerduidigheid van de werkelijkheid, omdat we er op geen enkele manier achter kunnen komen wat er zich werkelijk heeft afgespeeld.

Wanneer Carmen aan het eind van het boek wakker wordt, zijn er een aantal voorwerpen in haar huis die argumenten zouden zijn voor het daadwerkelijk plaatsvinden van het gesprek van de man. Ten eerste vindt zij het gouden doosje dat zij van de man heeft gekregen. Het voorwerp vormt een fantastisch element, niet alleen doordat het pilletjes zou bevatten die herinneringen helder maken en ze tegelijkertijd in de war brengen, maar ook doordat het voorwerp zich niet houdt aan de logische principes van plaats en tijd. Zo lezen we dat Carmen het doosje in haar broekzak stopt, maar wanneer zij even later gaat slapen vindt zij het doosje weer onder haar kussen.

Het tweede fantastische voorwerp dat een argument vormt voor het daadwerkelijk plaatsvinden van het gesprek met de man, speelt een centrale rol in het boek, het is namelijk het boek zelf. Onder de zwarte hoed die de mysterieuze man op een tafel heeft gelegd, groeit een stapel papier terwijl Carmen praat met de man. Op deze stapel blijkt aan het eind van het boek de titel de *De achterkamer* te zijn geschreven. Op de eerste pagina van de stapel staan de regels waarmee de roman *De achterkamer* begint. Het idee, dat de roman *De achterkamer* uit het niets is gegroeid onder een hoed en zichzelf heeft geschreven, werkt ordeverstorend.

Een laatste punt waarop *De achterkamer* ordeverstorend werkt is het door elkaar lopen van gesproken tekst van de ik-verteller, gedachten en fantasieën. De ik-verteller Carmen legt uit dat ze hardop praten en denken moeilijk van elkaar kan onderscheiden:

"Hè? Dat van het hotel in Burgos?... O niets, die keer dat we de auto die ze van mijn vader hadden gevorderd gingen ophalen. Dat heb ik u toch net verteld?" Hij haalt zijn schouders op en plooit zijn lippen om duidelijk te maken dat hij er niets van begrijpt. Daarna beweegt hij langzaam zijn hoofd van links naar rechts. [...] "Het is verschrikkelijk wat me overkomt sinds er iets mis is met mijn gehoor," zeg ik mat, "ik merk het verschil niet tussen wat ik hardop zeg en wat ik denk. Ik zal er mee naar de dokter moeten."²⁶⁶

Ook loopt het denken van Carmen af en toe naadloos over in fantasie, waarbij het niet zeker is of de gepresenteerde fantastische elementen wel gefantaseerd zijn, omdat ze in de tekst worden gepresenteerd als zaken die tot de werkelijkheid behoren:

'Er valt een, misschien te lange, stilte, die stormenderhand wordt ingenomen door het gekletter van de regen tegen de glazen balkondeuren. Ik heb mijn ogen neergeslagen, en in de ruimte die zijn glimmende zwarte laarzen scheidt van mijn tenen, die uit mijn sandalen steken, meen ik een burcht met papieren muren te zien oprijzen, of liever gezegd een burcht van op elkaar geplakte vellen papier, als stenen, volgekladderd met woorden en doorhalingen in mijn handschrift, hij wordt groter en hoger, bij het miste of geringste geluid zal hij instorten, en ik verschuil me erin, met mijn hoofd verborgen tussen mijn armen, ik durf niet tevoorschijn te komen."²⁶⁷

De ordeverstorende elementen en de meerduideligheid in *De achterkamer* zijn gericht op de complexe manier waarop het geheugen werkt. Herinneringen en fantasieën komen boven zoals ze zich aandienen, dus op een ongeordende (ordeverstorende) manier. Herinneringen en fantasieën zijn daarbij niet altijd van elkaar te onderscheiden. Het geheugen is dus niet altijd te vertrouwen, wat wordt aangetoond doordat de herinneringen van Carmen niet lijken te kloppen met een logische samenhang van plaats en tijd. De complexe manier waarop het

²⁶⁶ Martín Gaité 1996, p. 99-100.

²⁶⁷ Martín Gaité 1996, p. 48.

geheugen werkt vraagt om een complexe vorm. In *De achterkamer* staat de persoonlijke beleving van een collectief trauma centraal. De herinneringen aan de propaganda van de Sección Femenina en de dwingende en beperkende sociale normen over hoe je je als meisje behoorde te dragen komen in de roman aan bod op de manier waarop ze geordend zijn in het geheugen, namelijk ongeordend. Door de vorm van *De achterkamer* kunnen we deze roman in zijn geheel zien als een kritiek op de eenzijdige benadering van zaken, zoals de eenzijdige benadering van het vrouw-zijn die door de Sección Femenina werd gepropageerd:

'Op dezelfde manier als waarop een cake in de oven wel luchtig moest worden als je de eieren maar met de aangegeven hoeveelheid meel en suiker klopte, kon er ook geen twijfel bestaan over de perfecte combinatie van die twee elementen - vreugd en activiteit - onmisbaar voor het vormen van de vrouw uit één stuk, de Spaanse echtgenote.'²⁶⁸

In *Buitenstaanders* vindt de ordeverstoring vooral plaats in de presentatie van 'ongewone' personages die op een ongewone manier met elkaar omgaan. De lezer wordt in verwarring gebracht over wat hij van de personages moet denken. Zo wordt Max in het begin van het boek getoond wanneer hij in shock is. Er wordt echter niet bij verteld dat hij in shock is, dus over de aard van het personage Max en het feit of hij gek is of niet is de lezer op dat moment in twijfel:

'De jongste hield op met baken. "Zitten er nou kikkers in?" / "Stekelbaarsjes!" riep de oudste bazig. / "Misschien wel een zeemeermin," zei Laurie ondanks de ernst van het moment. / "Kwaak, kwaak, kwaak," deed Max ogenblikkelijk. / Er moest ondertussen toch eens iets gebeuren.'²⁶⁹

Het mysterieuze huis waar Max en Laurie na hun ongeluk terecht komen vormen een bizarre, ordeversturende wereld. Maar gedurende het boek leert de lezer de 'ongewone' personages en hun voorgeschiedenis beter kennen en blijkt dat de manier waarop zij handelen een logisch gevolg is van problemen met liefdesrelaties of opgelegde vrouwelijke of mannelijke rolmodellen. Daar komt bij dat de personages mede door het falen van de psychiatrie bestempeld zijn als 'gek' en om die reden weggestopt zijn in een huis met andere 'gekken':

'Ze vonden het een loeiend interessant geval, de artsen. Ze waren gek op frisse waandenkbeelden. Ze waren er verrukt over dat Lupo en Agrippina weigerden, hun wanen op te geven: zo werd bewezen dat de menselijke geest het niet zonder psychiatrische zorg kon stellen. Een van hen promoveerde zelfs op deze boeiende casus. Zijn proefschrift was getiteld: "De waan als gevolg van zelf-opgelegde schuld." Hij kreeg er alle tijd voor, want Lupo en Agrippina werden een eeuwigheid in een inrichting opgesloten. Het was dus een wonder dat hij er nooit meer van begreep.'²⁷⁰

De personages die een leven leiden dat afwijkend is van de normen van de maatschappij blijken uiteindelijk minder 'gek' dan Max en Laurie, die wel een 'normaal' leven leiden. Het boek problematiseert hiermee de heersende normen en het heersende rollenpatroon en laat zien dat wat wij als 'normaal' bestempelen eigenlijk een bizarre gang van zaken is:

²⁶⁸ Martín Gaité 1996, p. 79.

²⁶⁹ Dorrestein 1984, p. 6.

²⁷⁰ Dorrestein 1984, p. 99.

"Jij zult wel weer bepalen hoe dit gesprek verloopt!" riep Laurie schrill. "Stel je voor dat ik niets meer had willen zeggen toen je me over die maîtresse van je, die del, vertelde!" / "Je had me een groot plezier gedaan al je toen inderdaad je bek gehouden had. Ik zat er niet op te wachten om daar bij herhaling tot drie uur 's nachts over doorgezaagd te worden. Ik heb je alleen maar over haar verteld omdat ik je leven wilde veraangenamen. Opdat jij niet hysterisch zou hoeven worden als ik eens een nacht wegbleef." / "Heel attent," zei Laurie. Ze was begonnen te huilen. / "En ik heb je uitdrukkelijk gezegd dat ik niet bij je weg zou gaan! We hebben verdomme een gezin! Ik heb een positie om aan te denken! We zijn nette mensen! We zijn een beschaafd gezin dat zulke dingen oplost zonder de vuile was buiten te hangen. Wij zijn niet zoals dat ongeregelde zootje gekken hier!"²⁷¹

Een voorbeeld van vervreemding ten opzichte van wat 'normaal' is, vinden we bij de zontjes van Max en Laurie. Van hen krijgen we een minder normaal beeld te zien dan door Max wordt geschetst. Hij noemt zijn zontjes 'twee gezonde, normale jongens'.²⁷² Maar ondertussen lezen we dat zij een bizar en gewelddadig ritueel uitvoeren met een klein geestelijk gehandicapt meisje:

"Na het villen," sprak hij, "zal de aanblik van dit gedrochtje prettiger zijn. Wat u aan zijn verschijning vrees aanjaagt, is de verraderlijke gelijkenis met een mensachtige. Als we die vermomming verwijderen, zal blijken wat de ware aard van dit wezen is. We zullen beginnen met het gelaat." / Zijn assistent zette de kleinste op z'n spillebenen en trok het ronde kabouterhoofd achterover. Het mes glom. Het maakte een kriskrassend gerucht. Hard begon de blote kabouter te zingen. Nog net was zichtbaar hoe de wirwar van kerven opensprong.²⁷³

Dit fragment herinnert Laurie zich, maar het wordt niet duidelijk of het daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Dit vormt voor Laurie de aanleiding om haar hele leven en de hele werkelijkheid in twijfel te trekken. Zij weet niet meer wat er wel en wat er niet werkelijk is gebeurd. Het inzicht dat Laurie is geboden in de vreemdheid van rolmodellen en normen, doordat ze heeft gemerkt dat de 'gekken' niet altijd gek blijken en de 'normale' mensen niet altijd zo normaal, wordt haar aan het eind van het boek ontnomen. Hiermee wordt de moeilijkheid of zelfs de onmogelijkheid je te onttrekken aan maatschappelijke normen en rolmodellen getoond.

Buitenstaanders legt door de vervreemdende en ordeverstorende principes de problemen in de maatschappij bloot. Het tonen van de problemen vormt tegelijkertijd, impliciet maar overduidelijk, kritiek op de heersende normen en op de vrouwelijke en mannelijke rolmodellen.

In de Spaanse roman *De achterkamer* worden de ordeverstorende principes en de meerduidigheid voornamelijk gebruikt om de herinneringen aan het verleden op een adequate manier weer te geven. In *Buitenstaanders* hebben de ordeverstorende principes een andere functie. In deze roman wordt vervreemding ingezet om de heersende normen en rolmodellen bij de lezer te problematiseren. Het feit dat de lezer van *Buitenstaanders* door de vervreemding wordt gedwongen de heersende normen in twijfel te trekken, sluit goed aan bij de Nederlandse maatschappelijke situatie en historie. In Nederland is de oorsprong van dwingende principes die samenhangen met rolmodellen minder duidelijk dan in Spanje, waar

²⁷¹ Dorrestein 1984, p. 121-122.

²⁷² Dorrestein 1984, p. 143.

²⁷³ Dorrestein 1984, p. 195-196.

de Franco-dictatuur een duidelijke oorzaak vormt voor bepaalde normen. De herinneringen aan het ontstaan van deze normen staan dan ook centraal in *De achterkamer*.

10 Conclusies

In de Nederlandse roman *De schaamte voorbij* wordt directe en expliciete kritiek geleverd op de vrouwelijke rolmodellen zoals deze aanwezig zijn in de Nederlandse samenleving. Bewustwording en de weg naar een oplossing voor de problemen van vrouwen zijn hierbij belangrijk. De roman beschrijft de revolutie van de tweede feministische golf in Nederland. De beperkende rolmodellen worden losgelaten door de ik-verteller. Opvallend is dat niet de hoop op een betere situatie, maar vooral de desillusie omtrent de vorderingen een grote rol spelen.

In de Spaanse roman *Als een vorstin zal ik je behandelen* is er geen sprake van een revolutie ten aanzien van vrouwelijke rolmodellen. Wel zijn de rolmodellen onderhevig aan kritiek in de roman. Deze kritiek wordt echter niet expliciet geleverd. De lezer moet de kritiek zelf destilleren uit de gegeven situaties. De roman geeft geen overzicht van de vrouwenbeweging maar laat enkele problemen zien van verschillende personages. De hoop op een betere situatie neemt een belangrijke plaats in bij deze. Ook zijn zij zich niet altijd bewust van de oorzaak van hun ongelukkige situatie.

We kunnen verklaringen voor deze verschillen formuleren aan de hand van de verschillende maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. De tweede feministische golf in Nederland had een revolutionair karakter. De Nederlandse roman geeft blijk van deze revolutie. De ik-verteller schudt het vrouwelijke rolmodel van zich af en geeft een beschrijving van de vorderingen die de vrouwenbeweging maakt. In de Spaanse roman wordt er niet gesproken over de vrouwenbeweging. Dit is te verklaren uit het feit dat de vrouwenbeweging in Spanje minder goed van de grond kon komen doordat vrouwenproblematiek door velen werd gezien als een afleiding van de belangrijkere taak van het bereiken van een democratie. Door de dwingende propaganda van de Sección Femenina en de strenge beperkende wetgeving voor vrouwen in het Franco-regime, is het traditionele vrouwelijke rolmodel dieper verankerd in de Spaanse maatschappij dan in de Nederlandse, waardoor de personages in de Spaanse roman zich minder bewust zijn van de oorzaak van hun problemen, en waardoor het dromen van een betere situatie een belangrijkere plaats inneemt bij de personages in de Spaanse roman.

De Nederlandse roman *Buitenstaanders* geeft impliciet maar overduidelijk kritiek op het traditionele vrouwelijke rolmodel, door het tonen van ongelukkige situaties als resultaat van dit rolmodel. Personages die leven volgens de door de maatschappij geaccepteerde normen worden gesitueerd te midden van personages die als 'gek' worden bestempeld. In deze ordeverstoringende context zien we dat de manier waarop de 'normale' mensen zich gedragen eigenlijk niet zo normaal is. Hiermee worden normen en rolmodellen geproblematiseerd en bekritiseerd.

In de Spaanse roman *De achterkamer* staan de herinneringen van één personage aan het verleden centraal. De beschrijving van herinneringen vormt een soort van onderzoek naar de herkomst van het vrouwelijke rolmodel. In dit 'onderzoek' levert de ik-verteller directe kritiek op dit rolmodel. De consequentie van het vrouwelijke rolmodel voor de situatie in het heden van de ik-verteller komt niet aan bod. Het verleden staat centraal. Door de meerduidige vorm (wat er werkelijk gebeurt en wat niet wordt niet duidelijk) en door de fantastische en ordeverstoringende elementen in de roman, wordt impliciet kritiek geleverd op de eenzijdige

benadering van zaken. In de vorm van het boek ligt dus kritiek verscholen op de eenzijdigheid van een vaststaand vrouwelijk rolmodel.

We kunnen verklaringen voor deze verschillen formuleren aan de hand van de verschillende maatschappelijke situaties in Nederland en Spanje. De centrale plaats van herinneringen in de Spaanse roman zijn te verklaren aan de hand van het trauma van de Franco-dictatuur. Het feit dat de kritiek in de Nederlandse roman impliciet blijft kunnen we verklaren doordat de oorzaak van het ontstaan van het vrouwelijke rolmodel minder duidelijk verankerd is in de Nederlandse maatschappij. Het feit, dat dit rolmodel wel problemen oplevert in de samenleving, komt in de roman aan de orde doordat de problematische situaties worden getoond en doordat het rolmodel door middel van vervreemding wordt geproblematiseerd. In Spanje is de oorzaak van het rolmodel duidelijk aanwijsbaar en daarom ook een mogelijk onderwerp voor het 'onderzoek' in de Spaanse roman. Ook de directe kritiek op het vrouwelijke rolmodel in de Spaanse roman is te verklaren aan de hand van de duidelijkere aanwijsbaarheid van de herkomst van het vrouwelijke rolmodel in Spanje.

In de Nederlandse romans staan revolutie en kritiek op het vrouwelijke rolmodel centraal. De overwinning op het beperkende rolmodel enerzijds, en de impliciete kritiek op het rolmodel door het tonen van ongelukkige situaties anderzijds, heb ik verklaard aan de hand van respectievelijk de revolutie van de tweede feministische golf, en de subtiele verankering van het vrouwelijke rolmodel in de Nederlandse maatschappij. De Spaanse romans laten enerzijds impliciete kritiek op het vrouwelijke rolmodel zien, en anderzijds een onderzoek naar dit rolmodel. Het kenmerk van de impliciete kritiek heb ik verklaard door de sterke aanwezigheid van het beperkende vrouwelijke rolmodel door de strenge beperkende regelgeving voor vrouwen en de dwingende propaganda van de Sección Femenina in het Franco-regime. Het kenmerk van het onderzoek naar het vrouwelijke rolmodel heb ik verklaard door het feit dat de oorzaak van het beperkende vrouwelijke rolmodel duidelijk aanwijsbaar is in Spanje, en door het feit dat de roman een reflectie vormt op de periode van de Franco-dictatuur.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

Dorrestein, R., *Buitenstaanders*. Vianen 1984. [1e dr.: Amsterdam 1983]

Martín Gaité, C., *De achterkamer*. Vert. door Mendelaar, F. en Peteri, H. Amsterdam 1996.
[Oorspr. titel: *El cuarto de atrás*. Barcelona 1978]

Meulenbelt, A., *De schaamte voorbij. Een persoonlijke geschiedenis*. 6e dr. Amsterdam 1977.
[1e dr.: Amsterdam 1976]

Montero, R., *Als een vorstin zal ik je behandelen*. Vert. door Kwant, E. Amsterdam 1993.
[Oorspr. titel: *Te trataré como a una reina*. Barcelona 1983]

Secundaire literatuur

Ackelsberg, M.A., *Free women of Spain. Anarchism and the struggle for the emancipation of women*. Bloomington/Indianapolis 1991.

Alba, V., *Transition in Spain. From Franco to democracy*. Vert. door Lotito, B. New Brunswick, New Jersey 1978.

Alonso Hernández, J.L. e.a., *Spaanse letterkunde*. 2e dr. Utrecht/Wijnegem 1988.

Anbeek, T., *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. 5e dr. Amsterdam/Antwerpen 1999.

Ancona, H. d' e.a. (red.), *Vrouwenlexicon*. Utrecht 1989.

Bergmann, E.L., 'Narrative theory in the mother tongue. Carmen Martín Gaité's *Desde la ventana* and *El cuento de nunca acabar*'. In: Glenn, K.M. en Mazquiarán de Rodríguez, M. (red.), *Spanish women writers and the essay. Gender, politics, and the self*. Columbia, Missouri 1998, p. 172-197.

Bouhuys, M., 'Inleiding'. In: Bouhuys, M. e.a. (red.), *Vrouw in verzet – toen en nu*. Amsterdam 1985, p. 7-10.

Braun, M., 'Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht'. In: Reys, J. e.a. (red.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985)*. Nijmegen 1985, p. 138-161.

Brooksbank Jones, A., *Women in contemporary Spain*. Manchester/New York 1997.

- Brown, J.L., 'Carmen Martín Gaité: reaffirming the pact between reader and writer'. In: Brown, J.L. (red.), *Women writers of contemporary Spain. Exiles in the homeland*. Newark/Londen/Toronto 1991, p. 72-92.
- Brown, J.L., 'Rosa Montero: from journalist to novelist'. In: Brown, J.L. (red.), *Women writers of contemporary Spain. Exiles in the homeland*. Newark/Londen/Toronto 1991, p. 240-257.
- Brown, J.L., 'Women writers of Spain: an historical perspective'. In: Brown, J.L. (red.), *Women writers of contemporary Spain. Exiles in the homeland*. Newark/Londen/Toronto 1991, p. 13-25.
- Brügmann, M., 'Shakespeares zuster zwijgt niet langer. Aspecten van een feministische literatuurwetenschap'. In: *Socialisties-feministische teksten 7* (1982), p. 125-160.
- Collard, P., *Honderd jaar literatuur in Spanje*. Brussel 1985.
- Dam, F., 'Het steeds dieper zoeken'. In: *NRC Handelsblad* 03-02-2006, p. 36.
- Davies, C., *Contemporary feminist fiction in Spain. The work of Montserrat Roig and Rosa Montero*. Oxford/Providence 1994.
- Davies, C., *Spanish women's writing 1849-1996*. Londen/Atlantic Highlands, New Jersey 1998.
- Dieteren, F., 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe: Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898'. In: Reys, J. e.a. (red.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985)*. Nijmegen 1985, p. 78-100.
- Ellemers, J.E., 'Nederland in de jaren zestig en zeventig'. In: *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 26/11-12 (1979), p. 429-451.
- Galerstein, C.L., en McNerney, K. (red.), *Women writers of Spain. An annotated bibliographical guide*. Westport, Connecticut 1986.
- Gallo, M., *Spain under Franco*. Vert. door Stewart, J. Londen 1973. [Oorspr. titel: *Histoire de l'Espagne franquiste*. Verviers 1969]
- Giles, M.E., 'Introduction'. In: Cuevas, T., *Prison of women. Testimonies of war and resistance in Spain, 1939-1975*. Vert. door Giles, M.E. (red.) Albany, New York 1998. [Oorspr. titels: *Cárcel de mujeres 1939-1945*. Barcelona 1985 en *Mujeres de la resistencia*. Barcelona 1986], p. VII-XXII.
- Gómez, M.A., 'Feminism and anarchism: remembering the role of Mujeres Libres in the Spanish Civil War'. Vert. door Santoro, P. In: Vollendorf, L. (red.), *Recovering Spain's feminist tradition*. New York 2001, p. 293-310.

- Göbner, G., *Frauen und Literatur in den Niederlanden. Feminismus, Literaturbetrieb, Literaturwissenschaft und literarische Produktion von Frauen vom Ende der sechziger bis zum Mitte der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main 1994.
- Graaff, B. de, en Marcus, L., *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van de vrouwen in het verzet 1940-1945*. Amsterdam 1980.
- Grote winkler prins. Encyclopedie in 26 delen*. 9^e dr. Amsterdam/Antwerpen 1991. 26 dln.
- Higonnet, M.R. (red.), *Borderwork. Feminist engagements with comparative literature*. Ithaca, New York/Londen 1994.
- Hogeweg – de Haart, H.P., ‘The history of the women’s movement in The Netherlands’. In: *The Netherlands’ journal of sociology* 14/1 (1978), p. 19-40.
- Hoving, I., ‘Commentaar bij een verzamelaar. Ontwikkelingen binnen de feministische literatuurwetenschap’. In: Oorschot, I. van e.a. (red.), *Wetenschap beoefenen*. Groningen 1987, p. 47-58.
- Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam 1990.
- Jones, A.R., ‘Writing the body: toward an understanding of l’écriture féminine’. In: *Feminist studies* 7/2 (1981), p. 247-263.
- Jones, M.E.W., ‘Vindicación feminista and the feminist community in post-Franco Spain’. In: Vollendorf, L. (red.), *Recovering Spain’s feminist tradition*. New York 2001, p. 311-336.
- Kaplan, T., *Taking back the streets. Women, youth, and direct democracy*. Berkely, California/Los Angeles, California/Londen 2004.
- Komar, K.L., ‘Feminist/comparatists and the art of “resisting teaching”’. In: Valdés, M.E. de en Higonnet, M.R. (red.), *New visions of creation. Feminist innovations in literary theory*. Tokyo 1995, p. 180-186.
- Koning, R., ‘De fratsen van een pythia. Over het literaire werk van Renate Dorrestein’. In: *Rekenschap. Humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 41/4 (1994), p. 238-245.
- Mangen, S.P., *Spanish society after Franco. Regime transition and the welfare state*. Basingstoke/New York 2001.
- Martínez – Gutiérrez, J., ‘Margarita Nelken: feminist and political praxis during the Spanish civil war’. Vert. door Boyer, H.P. In: Vollendorf, L. (red.), *Recovering Spain’s feminist tradition*. New York 2001, p. 278-292.

Meijer, M., 'Lezeressen op zelfverdediging. Feministische literatuurwetenschap'. In: Buikema, R. en Smelik, A. (red.), *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*. Muiderberg 1993, p. 47-63.

Meijer, M., '15 Oktober 1976: Anja Meulenbelt publiceert *De schaamte voorbij*. De tweede feministische golf en de literatuur'. In: Schenkeveld - van der Dussen, M.A. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. 2^e dr. Amsterdam/Antwerpen/Groningen 1998, p. 819-825.

Mertens, A.M.J.A., 'Experimenteel proza'. In: Bork, G. van en Laan, N. (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. 3^e dr. Amsterdam 2000, p. 275-287.

Morcillo, A.G., *True Catholic womanhood. Gender ideology in Franco's Spain*. DeKalb, Illinois 2000.

Nash, M., 'Political culture, Catalan nationalism and the women's movement in early twentieth-century Spain'. In: *Women's studies international forum* 19/1-2 (1996), p. 45-54.

Olsen, M., 'Écriture féminine: searching for an indefinable practice?' In: *Literary and linguistic computing* 20/suppl. (2005), p. 147-164.

Payne, S.G., *The Franco regime 1936-1975*. Madison, Wisconsin/Londen 1987.

Pérez, J., *Contemporary women writers of Spain*. Boston 1988.

Pérez, J., 'Spanish women writers and the essay'. In: *Siglo XX / 20th century* 4/1-2 (1986-1987), p. 43-54.

Peters, K. en Willemse, H., 'Feministische tijdschriften internationaal. Mujeres!'. In: *Lover. Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging* 19/1 (1992), p. 28-31.

Poldervaart, S. en Tonkens, E., 'Theoretische verschuivingen binnen vrouwenstudies sociale wetenschappen'. In: Oorschot, I. van e.a. (red.), *Wetenschap beoefenen*. Groningen 1987, p. 23-35.

Rague - Arias, M.J., 'Spain: feminism in our time'. In: Bradshaw, J. (red.), *The women's liberation movement. Europe and North America*. Oxford/New York/Toronto/Sydney/Parijs/Frankfurt 1982, p. 471-476.

Ribberink, A., 'Een nieuw begin. Over het ontstaan van de tweede feministische golf in Nederland'. In: Bootsma, H. en Pluym – van Eijkeren, I. van der (red.), *Vrouwengeschiedenis. 8 Essays*. Tilburg 1990, p. 35-50.

Righart, H., 'De jaren zestig als transnationaal verschijnsel: Groot-Brittannië en Nederland'. In: *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 44/5-6 (1997), p. 375-388.

Rover, F.C. de, 'Het verhalend proza na 1945'. In: Bork, G. van en Laan, N. (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. 3^e dr. Amsterdam 2000, p. 231-250.

Schutte, X., 'Ironie & radicalisme. Over het feminisme van Renate Dorrestein'. In: Schutte, X., *Maskerade. Essays*. Amsterdam 1999, p. 143-161.

Schwegman, M., *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945*. 2^e dr. Amsterdam 1980.

Smit, J., 'Het onbehagen bij de vrouw'. In: Amsberg, A. e.a., *Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd? De Joke Smit-lezingen. Voorafgegaan door Joke Smit 'Het onbehagen bij de vrouw'*. Amsterdam 1989, p. 10-37.

'Spain: feminists fight for more equality'. In: *Women's international network news* 20/4 (1994), p. 63.

Steenmeijer, M., *Spaanse literatuur van de twintigste eeuw. Een inleiding*. Muiderberg 1989.

Stevens, C., 'Ecriture féminine. Schrijven om het lichaam'. In: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 10/3 (1989), p. 411-426.

Threlfall, M., 'The women's movement in Spain'. In: *New left review* 151 (1985), p. 44-73.

Venmans, P., *De Spaanse roman na 1975*. Leuven 1997.

Vossen, H., 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955'. In: Bootsma, H. en Pluym – van Eijkeren, I. van der (red.), *Vrouwengeschiedenis. 8 Essays*. Tilburg 1990, p. 21-34.

Vries, P. de, 'Feminism in The Netherlands'. In: Bradshaw, J. (red.), *The women's liberation movement. Europe and North America*. Oxford/New York/Toronto/Sydney/Parijs/Frankfurt 1982, p. 389-407.